ISSN 2306-7365
Индекс 75637

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVİ
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ғылыми журналы

№4 (110) 2018

YESEVİ ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Bilimsel Dergisi

Түркістан 2018

www.ayu.edu.kz

ISSN 2306-7365
Индекс 75637

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVİ
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ғылыми журналы

№4 (110) 2018

YESEVİ ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Bilimsel Dergisi

БАС РЕДАКТОР
биология ғылымдарының докторы, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРІКБАЙҰЛЫ

Беркимбаев К.М. - Бас редактордың орынбасары, пед. ғ.д., профессор
Пилтен П. - Бас редактордың орынбасары, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю. - Жауапты хатшы, филос.ғ.к., доцент

YAYIN YÖNETMENİ
Prof. Dr.
ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYULI

Berkimbayev K.M. - Yayın yönetmen yardımcısı, Prof.Dr.
Pilten P. - Yayın yönetmen yardımcısı, Dr.öğr üyesi
Baltabayeva A. Y. - Yayın kurulunun sorumlu sekreteri, Doç.Dr.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР
доктор биологических наук, профессор
АБДРАСИЛОВ БОЛАТБЕК СЕРИКБАЕВИЧ

Беркимбаев К.М. - Заместитель главного редактора, д.п.н., профессор
Пилтен П. - Заместитель главного редактора, доктор, профессор
Балтабаева А.Ю. - Ответственный секретарь, к.филос.н., доцент

CHIEF EDITOR
Professor, doctor of biological sciences
ABDRASILOV BOLATBEK SERIKBAYEVICH

Berkimbayev K.M. - Deputy chief editor, Professor, doctor of pedagogical sciences
Pilten P. - Deputy chief editor, doctor, Associate Professor
Baltabayeva A.Yu. - Responsible secretary, Associate Professor, Ph.D.

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп,
Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінің **№232-Ж** куәлігі берілген.
Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет
МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша
Тарату аумағы: Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел
Индекс №75637
Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы
ISSN орталығында тіркелген.
ISSN 2306-7365

KURUCU:
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş,
Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığı
İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesi
Süreli yayınlar ve haber ajansının 232-J numaralı kimliği verilmiştir.
Yayın Süresi: 3 ayda 1 defa
Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce, Rusça
Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, Uzak ve yakın yabancı ülkeler
İndeks: 75637
Dergi Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır.
İSSN 2306-7365

УЧРЕДИТЕЛЬ:
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
Журнал был зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан, 8 октября 1996 года и выдано свидетельство
№232-Ж
Периодическим печатным изданием и информационным агентством Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан Комитета связи, информатизации и информации
Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца
Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский
Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье
Индекс №75637
Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.
ISSN 2306-7365

FOUNDER:
Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University
The Journal was registered by the National Agency for Press and Mass Media of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996,
Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan
Communication, Informatization and Information Committee
Periodical press and information agency issued a certificate **No. 232-G**
Publication: 1 time in 3 months
Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian
Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad
Index №75637
The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.
ISSN 2306-7365

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

Жұрынов Мұрат - ҚР ҰҒА президенті, академик
Йылдыз Мұса - доктор, проф. /Түркия/
Томар Женгиз - профессор, доктор /Түркия/
Умбетов Өмірбек - тех.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Есімова Шолпан - э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Абуов Әмірекұл - филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Батырбаев Нұрлан - з.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Ниязов Талғат - э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Абдукадыров Абдукаххар - п.ғ.д., проф. /Өзбекстан/
Ақбасова Аманкүл - техн.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Агаева Файза - ф.ғ.д., проф. /Әзербайжан/
Алимбекова Ләйла - м.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Атемова Қалипа - п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Акйол Хаяти - доктор, проф. /Түркия/
Байсалов Жомарт - п.ғ.д., проф. /Қырғызстан/
Булуч Бекир - доктор, проф. /Түркия/
Бөлеев Талант - п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Гржибовский Андрей - м.ғ.д., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел - доктор, проф. /Түркия/
Ергөбек Құлбек - ф.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Еркибаева Гульфайруз - п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Жетпісбаева Бахытгүл - п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Жетібаев Көпжасар - т.ғ.к., доцент /Қазақстан/
Киркман Фил -доктор, проф. /АҚШ, Кембридж/
Капилла Хосе Э. - док., проф. /Испания/
Корнилов Виктор - п.ғ.д., проф. /Ресей/
Кенжетай Досай - филос.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ланди Лиан - доктор, проф. /Ұлыбритания/
Мейер Бургхард - доктор, проф. /Германия/
Молдалиев Ықылас - м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Мырзалиев Бораш - э.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Накипов Балғабай - з.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Перленбетов Мұқан - психол.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Петрова Луиза - ф.ғ.д., проф. /Ресей/
Сейдинов Шора - м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ташпынар Мехмет - доктор, проф. /Түркия/
Турметов Батирхан - физ.-м.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Торыбаева Жәмила - п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Тұрсұн Хазретәлі - т.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ұзақбаева Сақыпжамал - п.ғ.д., проф. /Қазақстан/
Ыдырыс Серікбай - э.ғ.д., проф. /Қазақстан/

YAYIN KURULU ÜYELERİ

Jurınov Murat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. / Türkiye/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. / Türkiye/
Umbetov Ömirzak	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Esimova Şolpan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abuov Amrekul	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Batrbayev Nurlan	- Prof.Dr. /Kazakistan/
Niyazov Talğat	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Abdukadırov Abdukahhar	- Prof. Dr./Özbekistan/
Akbasova Amankül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Agayeva Fayza	- Prof. Dr. / Azerbaycan/
Alymbekova Layla	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Akyol Hayati	- Prof. Dr. /Türkiye/
Baysalov Jomart	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Buluç Bekir	- Prof. Dr. / Türkiye/
Böleyev Talant	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Grjibovskiy Andrey	- Prof. Dr. / Norveç/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. / Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Erkibayeva Gulfayruz	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Jetpisbayeva Bahtıgül	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kirkman Phil	- Prof. Dr. /ABD, Cambridge/
Kapilla Jose E.	- Prof. Dr. / İspanya/
Kornilov Viktor.	- Prof. Dr. / Rusya/
Kenjetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Lundy Lian	- Prof. Dr. / Birleşik Kırallık/
Meyer Burghard	- Prof. Dr. / Almanya/
Moldaliyev İkilas	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Mırzalıev Boraş	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Nakipov Balgabay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Perlenbetov Mukan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Petrova Luyiza	- Prof. Dr. / Rusya/
Seydinov Şora	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Taşpınar Mehmet	- Prof. Dr. / Türkiye/
Turmetov Batırhan	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Torıbayeva Jamila	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Tursun Hazretali	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Uzakbayeva Sahıpjamal	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Idırıs Serikbay	- Prof. Dr. /Kazakistan/

ЧЛЕНЫ РЕДКОЛЛЕГИИ

Журинов Мурат	- президент НАН РК, академик
Йылдыз Муса	- доктор, проф. /Турция/
Томар Женгиз	- проф., доктор /Турция/
Умбетов Умирбек	- д.тех.н., проф. /Казахстан/
Есимова Шолпан	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Абуов Амрекул	- д.филос., проф, /Казахстан/
Батырбаев Нурлан	- к.ю.н, доцент /Казахстан/
Ниязов Талгат	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Абдукадиров Абдукаххар	-д.п.н.,проф. /Узбекистан/
Акбасова Аманкул	- д.техн.н., проф. /Казахстан/
Агаева Файза	- д.ф.н., проф. /Азербайджан/
Алимбекова Лайла	- к.м.н., доцент /Казахстан/
Атемова Калипа	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Акйол Хаяти	- доктор, профессор /Турция/
Байсалов Жомарт	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Булуч Бекир	- доктор, профес. /Турция/
Булеев Талант	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Гржибовский Андрей	- д.м.н., проф. /Норвегия/
Гелишли Юджел	- доктор, проф. /Турция/
Ергобек Кулбек	- д.ф.н., проф. /Казахстан/
Еркибаева Гульфайруз	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Жетписбаева Бахытгул	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Жетибаев Копжасар	- к.и.н., доцент /Казахстан/
Киркман Фил	-доктор, проф. /США, Кембридж/
Капилла Хосе Э.	- доктор, проф. / Испания/
Корнилов Виктор	- д.п.н., проф. / Россия /
Кенжетай Досай	- д.филос.н., проф. /Казахстан/
Ланди Лиан	- доктор, проф. /Великобритания/
Мейер Бургхард	- доктор, проф. /Германия/
Молдалиев Ыкылас	- д.м.н., проф. /Казахстан/
Мырзалиев Бораш	- д.э.н., проф. /Казахстан/
Накипов Балгабай	- д.ю.н, проф. /Казахстан/
Перленбетов Мұқан	- д. психол.н., проф. /Казахстан/
Петрова Луиза	- д.ф.н., проф. /Россия /
Сейдинов Шора	- д.м.н., проф. /Казахстан/
Ташпынар Мехмет	- доктор, проф. /Турция/
Турметов Батирхан	- д.физ.-м.н., проф. /Казахстан/
Торыбаева Жамила	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Турсун Хазретали	- д.и.н.,проф. /Казахстан/
Узакбаева Сахипжамал	- д.п.н., проф. /Казахстан/
Ыдырыс Серикбай	- д.э.н., проф. /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

Zhurynov Murat	-President of the National Academy of Sciences of the - Republic of Kazakhstan, academician
Yildiz Musa	-Doctor, prof. /Turkey /
Tomar Cengiz	-Doctor, prof. /Turkey /
Umbetov Omirbek	-Doctor of Technical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Essimova Sholpan	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan /
Abuov Amirekul	-Doctor of Philosophy, prof. /Kazakhstan /
Batyrbayev Nurlan	-Candidate of Law, associate professor / Kazakhstan /
Niyazov Talgat	-Doctor of Economics, prof. / Kazakhstan /
Abdukadirov Abdukakhar	-Doctor of Pedagogical Sciences / prof. / Uzbekistan /
Akbasova Amankul	-Doctor of Technical sciences, prof. / Kazakhstan /
Agayeva Faiza	-Doctor of Philology, prof. /Azerbaijan /
Alimbekova Layla	-Candidate of Medical Sciences, associate professor/ Kazakhstan /
Atemova Kalypa	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Akyol Hayati	-Doctor, prof. /Turkey/
Baysalov Jomart	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Buluc Bekir	-Doctor, prof. /Turkey /
Boleyev Talant	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Grjibovsky Andrey	-Doctor of Medical Sciences, prof. /Norway/
Gelisli Yucel	-Doctor, prof. /Turkey/
Yergobek Kulbek	-Doctor of Philology, prof. /Kazakhstan /
Erkybayeva Gulfayruz	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Zhetpisbayeva Bakhytgul	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Zhetibayev Kopzhasar	-Candidate of Historical Sciences, associate prof. /Kazakhstan /
Kirkman Phil	-Doctor, prof. /USA, Cambridge/
Kapilla Hose	-Doctor, prof. /Spain /
Kornilov Viktor	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. / Russia /
Kenzhetay Dosay	-Doctor of Philosophy, prof. / Kazakhstan /
Lundy Lian	-Doctor, prof. /United Kingdom /
Meyer Burghard	-Doctor, prof. /Germany /
Moldalıyev Ykylas	-Doctor of Medical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Myrzaliyev Borash	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan/
Nakipov Balgabay	- Doctor of of Law Sciences. Prof. / Kazakhstan /
Perlenbetov Mukan	-Doctor of Psychology, prof. /Kazakhstan /
Petrova Luiza	-Doctor of Philology, prof. /Russia /
Sadykov Aripkhan	-Doctor of Economics, prof. /Kazakhstan /
Seydinov Shora	-Doctor of Medical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Taspinar Mehmet	-Doctor, prof. /Turkey /
Turmetov Batyrhan	-Doctor of Physical and Mathematical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Torybayeva Zhamilya	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Tursun Hasretaly	-Doctor of Historical Sciences, prof. / Kazakhstan /
Uzakbayeva Sakhipzhamal	-Doctor of Pedagogical Sciences, prof. /Kazakhstan /
Ydyrys Serikbay	-Doctor of Economics, prof./ Kazakhstan /

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

ӘОЖ 37.013 **ҒТАМР 14.07.07**

А.М.АБДЫРОВ[1], Ж.М.ТАШКЕНБАЕВА[2]
[1]п.ғ.д., профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті (Астана, Қазақстан), *e-mail*: abdyrov@rambler.ru
[2]PhD, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті (Астана, Қазақстан **)**

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕДЕ ЗЕРТТЕУ УНИВЕРСИТЕТТЕРІНДЕ МАМАНДАРДЫ КӘСІПТІК ДАЯРЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Еліміздегі жоғары білім беру мектептеріне қойылатын талап күн өткен сайын артып отыр. Әсіресе, инновациялық іс-әрекеттер негізінде барлық саланы жаңашыл серпінді эволюциялық өсу арқылы дамыту – өзекті мәселе. Қоғам алдындағы негізгі міндеттердің өзі осы болашақ кәсіби маманды оқытып шығаратын оқу орындарына жүктелуде. Маманды кәсіптік даярлау ісіндегі шетелдік тәжірибемен танысу да аса қажетті болып отыр.

Бұл мақалада әлемдік деңгейдегі зерттеу университеттері білім беру үдерісінің ерекшеліктері қарастырылып, салыстырмалы талдау ұсынылған.

Кілт сөздері: әлемдік тәжірибе, оқу үрдісі, зерттеу университеті, бәсекеге қабілеттілік.

А.М.Абдыров, Ж.М.Ташкенбаева
Особенности подготовки специалистов профессионального обучения в исследовательских университетах на примере мирового опыта

Требования к высшим учебным заведениям в стране растут с каждым днем. Актуальной проблемой в развитии данной сферы является инновационная деятельность, которая даст эволюционный рост. Важнейшие задачи, стоящие перед обществом, это определить будущих профессиональных специалистов в учебные заведения. Также очень важно познакомить специалистов с зарубежным опытом профессиональной подготовки.

В данной статье рассматривается и дается сравнительный анализ особенностям образовательных процессов в исследовательских университетах мирового уровня.

Ключевые слова: мировая практика, образовательный процесс, исследовательский университет, конкурентоспособность.

A.M.Abdirov, Zh.M.Tashkenbayeva
Features of Professional Training Specialists in the World Experience Universities

The demand for higher education schools in the country is increasing day by day. Actual problem is developing whole industry through innovative breakthrough evolutionary growth, especially, on the basis of innovative activities. The main tasks of society are responsible for teaching future professional specialists in educational institutions. It is also important training professional specialists to get acquainted with the experience of foreign country.

This article discusses and provides a comparative analysis of the features of educational processes in research universities in the world equation.

Keywords: world practice, educational process, research university, competitiveness.

Бәсекеге қабілетті отыз елдің қатарына қосылу жағдайларында, мемлекеттік құрылысқа, экономикаға, әлеуметтік және рухани өмірге деген көзқарас, шетелдік үлгілерге

жақындап келеді, сондықтан да педагогикалық жұмыстың халықаралық тәжірибесі біз үшін елеулі қызығушылық тудырды. Ұлттық педагогика шетелдегі педагогикалық ғылым мен тәжірибе жетістіктерін бақылап, үздік жетістіктерді өз қызметінде пайдаланады. Бұл педагогикалық трансферт Қазақстандағы педагогикалық жұмысты жетілдіру жолдарын іздестірудің маңызды және өнімді бағыттарының бірі. Осындай жағдайда экономикалық көрсеткіштерді, әлеуметтік-саяси жүйелерді, әр түрлі халықтар мен елдердің үлгілерін салыстыру үлкен қызығушылық тудыратын мәселе болып табылады [1]. «Әлемдік тәжірибеде зерттеу университеттерінің құрылу кезеңдері мен даму алғышарттары» бөліміндегі жасалынған зерттеулерді сараптай отырып, жоғары білім беру жүйесінің заманауи ерекшеліктерін ескере отырып шетелдік тәжірибедегі басым тұстар мен кемшіліктерді анықтау мақсатында талдау жасауды жөн көрдік.

Заманауи қоғамның даму үдерісіне талдау жасай отырып, әрбір мемлекет экономикасын білім мен инновацияларға бағдарланып, негізделінбесе, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы мүмкін емес екеніне көз жеткізе аламыз. Сондықтан да жаңа типті ойлау және іс-әрекетті инновациялық бағытта қалыптастырудың Қазақстан үшін маңыздылығы өте үлкен. Әлемдік дәрежедегі дамыған мемлекеттердің тәжірибесін, даму ерекшеліктері мен алғышарттарын ескере, еліміздің саяси, мәдени, әлеуметтік, экономикалық, экологиялық ерекшеліктеріне сәйкестендіре отырып елімізде жаңа құрылымдық жоғары оқу орындарының – зерттеу университеттерінің қалыптасуының маңыздылығы жоғары.

Мемлекеттің инновациялық қызметі – жаңа инновациялар негізінде динамикалық эволюциялық өсу. Ол логикалық жүйе ретінде, негізгі міндеттерді жүзеге асырумен қатар, оның рационалды шешілуіне де бағытталады. Бұл үдерістегі маңызды рольде – адам, ал басты сілтеме ретінде - білім беру, ғылым және өндіріс болып табылады. Бұл тұрғыда бізде зерттеу университеттеріндегі мамандарды кәсіптік даярлау үдерісі шетелдік тәжірибесімен танысу мақсатында заңнамалық актілерге, білім беру жүйесін анықтайтын заңдарға, педагогикалық, психологиялық әдебиеттерге шолу жасалынды.

Зерттеу университетінің негізгі қызметінің бірі ғылыми зерттеу болғандықтан, қазіргі кезеңдегі өзекті мәселелердің бірі студенттердің зерттеушілік қызметі, студенттерде зерттеушілік құзыреттілікті қалыптастыру, зерттеу университеттерінде мамандарды кәсіптік даярлаудың әлемдік тәжірибесін қарастыруды жөн көрдік. Талдауға екі рейтингідегі университеттер қарастырылды – World University Rankings 2016-2017 және Times Higher Education World University Rankings [2, 3]. Алғашқы университеттері іріктеп қарастырылды. Осылайша, университеттердің сайты зерттелініп, олардың ішінде АҚШ, Ұлыбритания, Ресей зерттеу университеттері қарастырылды.

Талдаудың негізгі мақсаты зерттеу университеттерінде оқу үдерісінің оқу бағдарламаларында студенттерде академиялық зерттеулерді дамытуға арнайы көңіл бөлінетінін анықтау мәселесі болды. Бұл үшін студенттерге ұсынылған оқу курстары мен оқу орталықтарының сайттары қарастырылды. Сонымен бірге, жеке білім беру бағдарламалары мен кейбір кітапханалардың сайттары талданды; мақсаты студенттерге академиялық зерттеулер, жазу дағдыларын дамытуға ықпал ететін қосымша ақпараттық қолдауды ұсынылатынын анықтау болды.

АҚШ зерттеу университеттерінде бірінші оқу жылындағы студенттерге зерттеу іс-әрекетімен айналысуға бағыттауға арналған академиялық жазу, академиялық сауаттылық курстары бар, аталған дәстүр кейбір университеттерде бұрыннан бар (мысалы, Гарвард университеті 1-курс студенттерін жазу негіздеріне оқыту дәстүрі 1872 жылдан басталғанымен мақтанады). Американдық университеттік білім берудің көп түрлілігі мен оқу траекторияларының жекелендірілуінде барлық студенттер академиялық жазу дағдыларын

оқиды: барлық университеттерде жазу курстары білім беру бағдарламасының міндетті бөлігі болып табылады. Бірінші курс студенттеріне міндетті курстар академиялық жазуға көп көңіл бөлсе де, жиі сонымен ғана шектеледі: олар өзіне ғылыми аргументация мен сыни ойлау дағдыларын дамытуды да мақсат етіп қояды, сонымен бірге жазу семинарларының жазу дағдыларын дамытудан бөлек зерттеушілік жұмыс, аргументация негіздеріне, сонымен қатар кітапханада жұмыс әдістерімен танысуға мақсаттылығы айтылады. Жоғарыда аталған курстардан бөлек көптеген университеттер оқытуда WID принциптерін қолданады. Мұндай курстардың мысалы «Writing in Astronomy» (California Institute of Technology), «Legal Research & Writing» (Columbia University), «Writing About Science and Engineering» (The Johns Hopkins University) және т.б. болады. Аталған курстар арнайы кафедраларда жасалады және сәйкесінше белгілі бір пәннің маман-оқытушысымен оқытылады [4].

Американдық зерттеу университеттерінде студенттерге мамандықтарына сәйкес білім берумен қатар, зерттеушілік дағдыларын дамытудағы кеңес берушілік, ақпараттық және ресурстық қолдау үлкен орын алады. Бұл қолдауды ең алдымен әр университете бар курс орталықтары береді. Сонымен бірге әр факультет, мамандық аясында қызмет ететін ғылыми мектептер және студенттер ғылыми ұйымдары, ғылыми жобалық топтардың, университеттің ғылыми әлеуетін дамытудағы маңыздылығы үлкен. Сонымен бірге, ғылыми-зерттеу қызметіндегі қолдау студенттермен қатар, өз пәндерінде, курстарында зерттеушілік принциптерін іске асырушы оқытушыларға да көрсетіледі.

Зерттеу университеттері орталықтарында оқытушыларға арналған ресурстар, сонымен қатар кеңестер жазылған. Мысалы, жазу тапсырмаларын қалай құрастыру қажет, оларды қалай бағалау тиімді, сонымен қатар, зерттеушілік дағдыларын тиімді дамытуға әсер ететін пікірлерді қалай жазу керек (мысал үшін Калифорниядағы US Davis университеті). Кейбір университеттерде оқытушыларға арналған арнайы курстар ұйымдастырылады. Принстонс университетіндегі «Writing across University» бағдарламасы немесе Чикаго университетіндегі «Writing pedagogy» курстарын мысал ретінде қарастыруға болады. Калифорниядағы US Davis университетінде ғылыми мектептер қызметі өте жоғары деңгейде жұмыс жасауда. Студенттер өз мамандықтары және қызығушылықтары бойынша ғылыми мектеп ұсынатын түрлі бағыттағы курстарға қатыса алады. ЖОО жасалынатын зерттеулердің басым бөлігі студенттермен ғылыми мектептер негізінде жасалынады.

Жоғары оқу орындарындағы зерттеушілік іс-әрекетті Ұлыбританияда мемлекеттік университеттер мен зерттеу орталықтарында жүргізу тәртібін реттейтін принциптердің бірыңғай кодексі бар. Ұлыбританияның қоғамдық өмірді стандарттау комитеті (Committee on Standards in Public Life) дайындаған нормативтік құжаттар зерттеушілік жобаларға демеушілік жасайтын қорлар мен ұйымдардың (мысалы, «Велком Траст» қоры) және университеттердің (мысалы, Кембридж қ. университеті) [5] жарғылық құжаттарының негізін құрайды.

Ғылыми-зерттеу қызметіне оқытуды Кембридж университетінің мәліметтерінен қарастыруымызға болады. Университеттің зерттеушілік іс-әрекетіне байланысты нормативтік құжаттарда келесі мәселелер қарастырылған: моральдық нормаларға сәйкестік; объективтілік; есепберушілік; ашықтық; әділдік; ең жақсы нәтижелерге қол жеткізуге ұмтылу. Осы принциптердің ғылыми-зерттеушілік іс-әрекетті ұйымдастыру мен өткізуге тікелей қатыстылығы маңызды мәселелердің бірі. Осылай, мысалы, Кембридж университетінің құжаттарында зерттеушілік институттардың жетекшілері зерттеудің қатысушыларының барлығы идеялармен еркін алмасып, өздерінің зерттеушілік біліктерін дамыта алатын серіктестік ахуалында жүргізілуіне жауапкершілігі көрсетілген.

Ұлыбритания зерттеу университеттерінің міндеттеріне университет қызметкерлерін кәсіптік даярлаудың сапасын жоғарылату бойынша университеттің жалпы бағдарламасының

құрамына кіретін, ғылыми зерттеулердің жетекшілерін даярлау бойынша қолданбалы курсты өзіне қосатын зерттеушілік жобаларды бақылау және жетекшілік етуді қамтамасыз ету жүйесі қызмет етеді. Жетекшілерді даярлау курсы зерттеушілермен кездесулер қаншалықты жиі өту керектігін, сонымен қатар студенттер мен аспиранттардың зерттеушілік қажеттіліктерін дамыту мен негізгі ақпаратты тексеруге қатысты жетекшілердің міндеттерін түсіндіретін нұсқауларға сәйкес ұйымдастырылып, жүзеге асырылады. Зерттеу жобаларының жетекшілерінің міндеттеріне зерттеу болжамын құрастыру, қаржыландыруға сұранысты даярлау, эксперимент хаттамаларын жасау, нәтижелерді тіркеу мен талдауды қоса алғанда, зерттеудің барлық сатыларына бақылау жүргізу қызметінен құралады.

Зерттеу университеттерінде жарғылық құжаттарға сай студенттер мен жас зерттеушілерге арналған көптеген курстар қызмет етеді. Бұл курстар бойынша зерттеушілік жұмысты жүргізудің алдыңғы тәжірибесін түсіну мен игеруді қамтамасыз етуі қажет. Зерттеудің жетекшілері студент және әріптес- зерттеушілердің оларға қажетті курстарға өздерінің кәсіптік даму бағдарламасының бөлігі ретінде қатысуын қадағалап отыруы қажет. Мұндай бағдарламалар мен курстарға «Кәсіптік тәжірибе және этика», «Зерттеуді жобалау», «Зерттеушілік жабдықтарды қолдану», «Зерттеу нәтижелерін тіркеу», «Зерттеу нәтижелерін қорғау» және т.б. бағдарламаларды жатқызуға болады [6].

Зерттеу университеттерінде білім алатын бакалавриат студенттері ғылыми-зерттеу қызметі көп көлемде ақпаратты іздеу, жинау, талдау және жалпылау біліктерін қалыптастыруға бағытталған. Кембридж университетінің оқу жоспарына жүргізілген талдау нәтижесі бакалавриат студенттерінің ғылыми-зерттеу қызметі нәтижелерін ұсыну формалары берілген тақырыптар бойынша қарастырылған әдебиеттер бойынша эссе (essays), сонымен қатар курстық жұмыстар (thesis, paper) екенін көрсетті, ал жоғары курстарда – зерттеу жобалары (research projects) немесе диссертациялар (dissertation) орындайды.

Зерттеу университетінде студенттермен жүргізілетін ғылыми-зерттеу жұмыстарының қызметінде кітапхананың маңыздылығын атап өтуге болады.

Ұлыбритания зерттеу университеттерінің кітапханалары ақпаратпен жұмыс жасау негіздерін үйрету бағытында студенттерге арналған білім берудің әртүрлі бағыттарында бағдарламаларын ұсынады. Мысалға Кембридж университеттік кітапханасы студенттерге арналған зерттеушілік біліктерді дамытуға бағытталған Research Skills Programme бағдарламасын даярлап, жүзеге асыруда. Осы бағдарлама аясында кітапхана бірінші курс студенттері мен оқудың басқа сатыларындағы студенттерге жыл бойы таныстыру семинарларын өткізеді. Зерттеу іс-әрекеті біліктерін дамытуға бағытталған бағдарлама міндеттері студенттерді қағаз және электронды бастауларда ақпарат іздеуді жүзеге асыра алу қабілеті, қолданылған әдебиеттерге сілтеме жасау, сонымен қатар жұмыстың әр түрлеріне арналған бағдарламалық қамтамасыз етудің түрлерін қолдана алу қабілеттілігін арттыру болып табылады.

Зерттеу нәтижелеріне сүйене келе, XXI ғасырда әлемдік білім беру жүйесіне біршама өзгерістер орын алған. Білім беру жүйесінің негізгі даму алғышарттарына:

- әлемдік қауымдастық даму жылдамдығының жеделдеуі нәтижесінде, өзгермелі жағдайларға жылдам бейімделе алатын адамдар даярлау қажеттілігінің туындауы;
- постиндустриялды, ақпараттық қоғамға көшу, мәдени қарым-қатынастар аймағының кеңею нәтижесінде коммуникабелділік және толеранттылық факторларының ерекше маңыдылығы;
- глобалды мәселелердің пайда болуы және өсуі мәселелерінің шешімі халықаралық қауымдастықтың өзара қарым-қатынас нәтижесінде өскелең ұрпаққа заманауи ойлауды қалыптастыруы қажет;
-

- қоғамның демократизациялануы, әлеуметтік және саяси таңдау мүмкіндіктерінің кеңеюі;
- экономиканың динамикалық дамуы, бәсекеге қабілеттіліктің дамуы, жұмыспен қамту сферасындағы өзгерістер, кәсіптік қабілеттіліктерді жоғарылату және жұмысшыларды қайта даярлау, кәсіптік мобильділікті дамыту;
- адами капиталдың өсуі, дамыған мемлекеттерде ұлттық байлықтың 70-80%-ы адами капитал, сондықтан жастарды және өскелең ұрпаққа білім беруді жүйелі озық білім беру тұрғысынан интенсивтендіру.

Дамыған мемлекеттер (АҚШ, Ұлыбритания, Батыс Еуропа, Оңтүстік-Шығыс Азия және Оңтүстік Америка) білім беру жүйесіне қоғамның қазіргі және болашақтағы қажеттілігіне бағытталған реформалар жүргізуде.

Қазіргі кезеңде зерттеу университетінде бәсекеге қабілетті мамандар даярлаудың ерекшеліктерін анықтау мақсатында Қазақстан, АҚШ, Ұлыбритания, Ресей мемлекеттерінің зерттеу университетерінде кәсіптік білім беру жүйесін теориялық тұрғыдан зерттеліп, салыстырмалы талдау жасалынды. Талдау нәтижелері кесте түрінде көрсетілген (кесте 2).

Кесте 2 – АҚШ, Ұлыбритания, Ресей, Қазақстан мемлекеттерінің білім беру жүйесіне талдау

АҚШ	**Ұлыбритания**	**Ресей**	**Қазақстан**
1	**2**	**3**	**4**
Басым тұстары			
Көп деңгейде халықты жоғары біліммен қамтамасыз ету. Кредиттік жүйені қолдану, факультеттен факультетке, университеттен университетке көшуге мүмкіндік беретін. Студенттердің жұмыс жасауға мүмкіндігі		Кредиттік жүйенің қолданылуы	Студенттердің жұмыс жасауға мүмкіндігі
Университеттердің оқу бағдарламаларын таңдағанда еркіндігі, либералдылық	Әртүрлі формадағы білім беру, білім беру бағдарламаларының икемділігі, көп мөлшерде кешкі ЖОО-ры, ересектерді оқыту орталықтары, сырттай оқыту жүйесін қолдану, әртүрлі бағыттағы магистратура	Қашықтан білім беру жүйесі қолданылады	Қашықтан білім беру жүйесі қолданылады
Білім беру қызметтерінің және шетелдік студенттердің үлесінің жоғарылығы	Мемлекеттік жоғары оқу орындарының көптігі, мемлекеттік қызметкерлер білім беру саласында қызмет атқарады, білім беру жүйесін мемлекет қадағалайды	Сырттай оқыту, әртүрлі бағыттағы бакалавриат, магистратура	Сырттай оқыту, әртүрлі бағыттағы мамандар даярлау
Жергілікті қажеттіліктер мен ерекшеліктерді ескеру	«Академиялық бостандық» принципі	Мемлекеттік тапсырыс бойынша оқу мүмкіндігі, шәкіртақы	Қашықтан білім беру жүйесі қолданылады
Қолданбалы және ғылыми-зерттеу жұмыстарына тең дәрежеде қарау	Әртүрлі типтегі, автономды жоғары оқу орындарының көптігі	Мобильдік, шетелдерде оқуға мүмкіндік беретін көптеген бағдарламалар	Шетелдіктерге арналған курстар

2-ші кестенің жалғасы

1	2	3	4
Ғылыми-зерттеу жұмыстарының жоғары деңгейі	Нарық қажеттілігіне бағыттылық, қолдан балы-техникалық ма мандардың басымды лығы, тәжірибе өту мүмкіндігі		
Қашықтан білім беру масштабының үлкендігі	Ғылыми зерттеу лердің жоғары үлесі		
Ғылыми-техникалық мамандардың, магистр, докторлардың үлесінің жоғарылығы			
Білім беруді мемлекеттік қаржыландырудың басымдылығы			
Кемшіліктері			
Білім алуға жұмсалатын шығын көлемі			
Мемлекет масштабында ортақ қабылдау жүйесі жоқ	Қабылдау сынақтарының жоқтығы	Техникалық мамандардан гуманитарлық мамандар көбірек	Техникалық мамандардан гуманитарлық мамандар көбірек
Білім беру жүйелерінің децентрализациясы, оқу орындарының ортақ білім берудің қатаң федералдық стандарттары жоқ, қаржыландырудың ортақ көздері	Өндірістік тәжірибе көлемі аз	Жалпы білім беретін пәндер оқытушыларының көлемі, өндірістік пәндер оқытушыларынан жоғары	Жалпы білім беретін пәндер оқытушыларының көлемі өндірістік пәндер оқытушыларынан жоғары
Студенттердің төмен деңгейдегі сауаттылығы	Гуманитарлық мамандықтарда кредиттік жүйені қолданудың қиындығы	Оқу кезінде студенттердің төмен мотивациясы	Оқу орындарының өндірістік, практикалық сабақтарға арналған базасының ескіруі
Жекеменшік ЖОО үлесінің жоғарылығы	Білім сапасын бағалаудың ортақ талаптары жоқ	Еңбек нарығының сұраныстарымен жоғары оқу орнын бітіруші түлектердің білім, біліктілік дәрежесі сай келе бермейді	Аумағының үлкендігіне байланысты қаржыландыру жеткіліксіз
Мемлекеттік көмек негізінен зерттеу университеттеріне жасалады	Оқу үдерісінің мерзімі созылуы мүмкін, кей елдерде студент санының көптігі	Жоғары оқу орнында алған мамандығы бойынша жұмыс жасайтын мамандардың саны аз	Оқу ғимараттары ескірген
Педагогикалық, ғылыми, инженерлік мамандардың жасының ұлғаюы және жас мамандардың жетіспеушілігі	Көптеген елдерде білім беру жүйесінің децентрализациясы		
	Оқу мерзімін бөлудің ортақ келісімдері жоқ		

Зерттеу нәтижесіне сүйене отырып, зерттеу университеттерінде кәсіптік білім беру жүйесіндегі ұйымдастырудың негізгі ерекшеліктерін атап көрсетуге болады:

1. Білім алу уақыты тұрақты емес. Студент университетте 3 жылдан 7 жылға дейін оқуы мүмкін. Кейбір мемлекеттерде мемлекетпен белгіленген білім алу уақыты болса да, нақты білім алу уақыты одан 1,5 есе ұзақ болуы мүмкін. Себебі, студенттер оқу жүктемесін өз ыңғайына қарай бөледі, сондықтан да оқу уақыты созылып кетеді.

2. Көптеген мемлекеттерде білім беру жүйесінің өзіндік ерекшеліктері болғанына қарамастан, келесідей оқу кезеңдерін ұсынады:

- бакалавриат – 3-4 жыл;
- магистратура – бакалавр дәрежесі бар адамдарға 1 жыл;
- аспирантура, доктор дәрежесін алумен – 2-3 жыл, кейбір жағдайларда 5-7 жыл.

3. Бакалавриат мамандық бойынша базалық білім, методикалық біліктер және кең көлемде кәсіптік бағдар береді. Магистратура терең ғылымға үңілуге, маманданған ғылыми жұмыстар жасауға, ғылыми материал жинақтауға, синтездеу және талдау жасауға басты назар аударады.

4. Доктор дәрежесін алуға бағытталған аспирантура өз бетімен, тәуелсіз бірнеше жыл ішінде жасалатын ғылыми зерттеу жұмысын жасауды көздейді және болашақта жоғары оқу орнында оқытушы болып жұмыс жасау мүмкіндігін қарастырады.

5. Оқу үдерісі модульдер жүйесінен тұрады. Академиялық жүктеме аптасына 6-12 сағатты құрайды. Студенттер әр курс соңында емтихандар тапсырады. Барлық мемлекеттерде баллдарды есептеуде кредиттік жүйе қолданылады.

6. Бөлімдер бойынша пәндер жиынтығы мемлекетпен (мемлекеттік оқу жоспары немесе оқу стандарттары), немесе жергілікті билік өкілдерімен, немесе университетпен анықталады. Университет оқу бағдарламасын белгіленген мөлшерде өзгертуге құқылы. Жоғары оқу орындары ғылыми бағдарлама, оқыту формасын, педагогикалық жұмысты таңдауға құқылы. Алайда толық еркіндік берілмеген. Оқу бағдарламалары халықаралық агенттіктерде сапалық тексерулерден өтеді.

7. Университеттерде келесідей пәндер блоктары бар: жалпы білім беретін пәндер, мамандықтар бойынша пәндер, негізгі пәндер, факультативтер. Мамандықтар бойынша пәндерді студенттер өздері таңдайды, және оқу үдерісінің негізін құрайды. Жалпы білім беретін пәндерге көп уақыт берілмейді - 1-2 жыл, кейбір мемлекеттерде олар жоғары мектептерде мүлдем оқытылмайды, себебі орта мектептің соңғы екі жылында оқытылады. Негізгі пәндерді оқу міндетті.

8. Студенттер өзіндік оқу жоспарын жасайды, ұсынылған пәндер ішінен таңдайды. Пәндердің белгілі бір мөлшерін оқу міндетті, қалғандары таңдау бойынша пәндер мен факультативтер.

9. Оқу уақытын бөлгенде оның көп көлемі – өзіндік жұмысқа беріледі (оқу уақытының 70-90%), қалған уақыт лекция, семинар, тьютормен бірге өтетін сабақтар (аптасына 1 реттен кем емес). Кейбір мемлекеттерде теориялық дайындыққа және аудиториялық оқыту лекцияларға басым назар аударылады (Ұлыбритания), кейбір мемлекеттерде – практикалық сабақтарға басым назар аударылады (АҚШ).

10. Шетелдік университеттерде академиялық жазу жеке пән ретінде ендірілген. Университет сайттарына жасалған талдаулар нәтижесі көрсеткендей арнайы курстар ұсынылған, ғылыми мақала, ғылыми жобаларды жазуға бағытталған.

Әлемдік тәжірибеге сүйене отырып, Қазақстандық аграрлық саладағы зерттеу университеті оқу үдерісін ұйымдастырудың сұрақтарында келесідей мәселелерді ескеру қажет:

1) оқыту уақытының регламенті (бакалавр – 4 жыл), жеке оқыту жоспарын жасап, тьюторлар мен сабақтарға қатысу, міндетті түрде тьютормен консультациялар;

2) негізгі және таңдау бойынша пәндер енгізу, негізгі пәндер университеттің таңдауы бойынша, элективті курстар студенттің таңдауы бойынша;

3) оқытушылар видеороликтер арқылы өз пәндерінің презентациясын жасап, білім дәрежесі, біліктіліктері жайында ақпарат дайындап, жоғары оқу орны сайттарына орнату. Сол презентациялар негізінде студенттер өздері қалаған элективті курстар мен оқытушыларды таңдауға мүмкіндік беру;

4) жалпы білім беретін пәндерден, кәсіптік бағдардағы пәндердің басымдылығын жоғарылату;

5) студенттердің өзіндік жұмыстарының артуы, тек қана лекция тыңдау емес, сонымен бірге студенттердің өзіндік жұмыстарын орындауы, курстық жұмыстар, өзіндік зерттеу, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысуын, ғылыми зерттеулерге бағыттылығын арттыруды қарастыру [7].

Әлемдік тәжірибеде зерттеу университеттері білім беру жүйесін зерттей келе, еліміздегі зерттеу университеттері қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында келесідей қорытынды шығаруға болады:

- кең көлемдегі зерттеу жұмыстарын жүргізуге ынталандыру;
- барлық пәндерде студенттердің бойында жүйелі ойлау қабілеттерін қалыптастыру;
- өзгермелі жағдайларға бейімделе, өзіндік даярлығын жоғарылатуға, өзіндік іздену, білім алуға бағдарлау;
- ортақ әлемдік білім беру жүйесі жөнінде айтуға негіз жоқ (Европалық жүйе жөнінде де), барлық мемлекеттердің білім беру жүйесінде өзіндік ерекшеліктер қалыптасқан;
- әрбір мемлекетте өзіндік мақсат мүддесіне сәйкес қалыптасқан білім беру жүйесі орнаған;
- әр мемлекеттің білім беру жүйесінде білім берумен қамтылған тұрғындарының санымен, ЖОО типтерімен, оқу үдерісін ұйымдастыруда, заңнамалық, саяси тұрғыдан қадағалануымен ерекшеленеді;
- әр мемлекет өз қажеттіліктері, мақсат, міндеттеріне сәйкес, мәдени құндылық, әдет-ғұрып, ұлттық ерекшеліктері, менталитетіне сәйкес білім беру жүйесін құрады;
- әрбір мемлекеттің білім беру жүйесінің субъективті ерекшеліктері болғанмен де, интеграция үдерісі жүруде;
- қаржыландыру көлемін ұлғайту.

Анықталған ерекшеліктерді ескере отырып, әлемдік тәжірибедегі зерттеу университеттерінің академиялық ерекшеліктерін Қазақстандық ЖОО-ы жағдайына бейімдеу негізінде әлемдік деңгейдегі зерттеу университетін қалыптастыруға болады деп есептейміз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ташкенбаева Ж.М. Қазіргі кезеңдегі бәсекеге қабілетті кәсіптік білім беру мамандарын даярлаудың ерекшеліктері // «Сейфуллин оқулары - 11: Жастар және ғылым»: республ. ғыл.-теор. конф. матер. - 2015. - Т. 1. – Б. 43-47.

2. World University Rankings 2016-2017 //https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2017/world-ranking#!/page/0/length/-1/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats.

3. Times Higher Education World University Rankings //https://az.wikipedia.org/wiki/Times_Higher_Education_World_University_Rankings.

4. Дежина И. «Ведущие вузы» или «исследовательские университеты»? //Высшее образование в России. - 2004. - №8. - С. 9-17.

5. Tashkenbayeva Zh., Abdyrov A., Tarantsei V. Development of recearch universities in Kazakhstan // Al Farabi international journal on social sciences. – Turkey: IKSAD, 2017. – Vol. (AG) August. – P. 172-177.

6. Водичев Е. Исследовательские университеты США: анализ особенностей и приоритетов развития в контексте реформирования российской университетской системы // http://www.prof.msu.ru/publ/conf/conf14.htm.

7. Ташкенбаева Ж.М. Әлемдік тәжірибеде бәсекеге қабілетті кәсіптік білім беру мамандарын даярлау: 6М012000 педаг. магис. ... дис. – Астана: ҚазАТУ, 2014. - 112 б.

REFERENCES

1.Tashkenbayeva Zh.M. Kazirgi kezendegi basekege kabiletti kasiptik bilim beru mamandaryn dayarlaudyn erekshelikteri //«Seyfullin okulary - 11: Zhastar zhane gylym»: respubl. gyl.-teor. konf. mater.-2015.-T.1.–B.43-47.

2.World University Rankings 2016-2017 //https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/2017/world-ranking#!/page/0/length/-1/sort_by/rank/sort_order/asc/cols/stats.

3.Times Higher Education World University Rankings //https://az.wikipedia.org/wiki/Times_Higher_Education_World_University_Rankings.

4. Dezhina I. «Vedushchiye vuzy» ili «issledovatelskiye universitety»? //Vyssheye obrazovaniye v Rossii. - 2004. - №8. - S. 9-17.

5. Tashkenbayeva Zh.. Abdyrov A.. Tarantsei V. Development of recearch universities in Kazakhstan // Al Farabi international journal on social sciences. – Turkey: IKSAD. 2017. – Vol. (AG) August. – R. 172-177.

6. Vodichev E. Issledovatelskiye universitety SShA: analiz osobennostey i prioritetov razvitiya v kontekste reformirovaniya rossiyskoy universitetskoy sistemy //http://www.prof.msu.ru/publ/conf/conf14.htm.

7. Tashkenbayeva Zh.M. Alemdik tazhiribede basekege kabiletti kasiptik bilim beru mamandaryn dayarlau: 6M012000 pedag. magis. ... dis. – Astana: KazATU, 2014. - 112 b.

ӘӨЖ 37.018.11:379.825(574.5) **ҒТАМР 06.54.31**

Қ.Т.ӘТЕМОВА[1], Л.А.ТЛЕУБЕКОВА[2], А.Ж.КУПЕШОВА[3], Қ.І.АБДРАХМАНОВА[4]

[1] п.ғ.д., профессор м.а., Ахмет Ясауи университеті
[2] Ахмет Ясауи университетінің PhD докторанты
[3] Педагогикалық шеберлер орталығының тренері (Шымкент, Қазақстан)
[4] Физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің директоры (Шымкент, Қазақстан)
e-mail: kalipa_atemova@mail.ru

НАЗАРБАЕВ ЗИЯТКЕРЛІК МЕКТЕБІНДЕГІ ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Қоғам талабына сай инновациялық білім беру жүйесінің негізін қалайтын орта, шетелдің және отандық озық тәжірибелерінің қайнар көзі – Назарбаев Зияткерлік мектептер желісі іске қосылғалы білім беру саласында инновациялық оқыту жүйесі қалыптаса бастады. Елбасының тікелей тапсырмасы бойынша құрылған бұл мектептер желісінің басты міндеттері, ең алдымен, үздік қазақстандық және халықаралық тәжірибелерді ықпалдастыратын орта білім берудің жаңа моделін құру және оны енгізу, екіншісі, озық тәжірибені Қазақстанның орта мектептеріне тарату болып табылады. Бұл міндеттердің атқарылуы-қоғамның жылдам дамуына орай, сол өзгерістерге ілесе алатын, жаңа технологиялар тетігін басқара алатын, сыншыл, кезкелген мәселелерді жоғары дағдыларды (анализ және синтез жасай алатын) меңгере отырып, шеше алатын жас ұрпақты тәрбиелеумен ұштастырады. Сөйтіп, қазақтың элитасын тәрбиелеуді меже тұтады. Бұл мақалада аталған білім ордасының алдына қойған мақсатына бағытталған тәрбие мен білім беру мазмұнының инновациялық сипаты баяндалады.

Кілт сөздері: зияткерлік мектеп, үздіксіз білім беру, интеллект, құндылықтар, инновация.

К.Т.Атемова, Л.А.Тлеубекова, А.Ж.Купешова, К.І.Абдрахманова Инновационный характер содержания непрерывного образования в Назарбаев Интеллектуальной школе

С момента введения в действие сети Назарбаев Интеллектуальных школ которая является средой для основания системы инновационного образования в соответствии с требованием общества, а также источником передового зарубежного и отечественного опыта в сфере образования началось формирование инновационный системы обучения. Основными приоритетами школ, созданных согласно прямому поручению главы государства, является, во-первых, создание и внедрение новой модели среднего образования, интегрирующая лучший казахстанский и международный опыт, во-вторых, распространение данного опыта в средних школах Казахстана. Осуществление этих задач связано с воспитанием молодого поколения, которое способно идти в ногу с интенсивными изменениями в обществе, умеющего руководить рычагом новых технологии в решении проблем (анализ и синтез). То есть, имеет цель воспитать казахскую элиту. Данная статья акцентирует внимание на инновационном характере воспитания детей и содержаний образования в вышеуказанном учебном заведений.

Ключевые слова: интеллект, ценности, цель, инновация, процесс, оценивание, проекты.

К.Т.Atemova, L.A.Tleubekova, A.Zh.Kupeshova, K.I.Abdrakhmanova

The innovative character of ongoing educational content in Nazarbayev intellectual school

The formation of an innovative learning system has begun since the introduction of the network Nazarbayev Intellectual school, which is the founded as an environment for innovative education in accordance with the requirements of society, as well as a source of advanced foreign and domestic experience in the field of education. The main priorities of schools, established under the direct instructions of our president, is primarily the creation and implementation of a new model of secondary education, integrating the best Kazakhtani and international experience, and secondly, the transmission of this experience in secondary schools of Kazakhstan. The implementation of these tasks is associated with the education of the younger generation, which is able to keep pace with the intense changing society, able to lead new technologies in solving problems (analysis and synthesis). That is, it aims to educate the Kazakh elite. This article focuses on the innovative ways of pupils educationand education contents in mentioned educational institutions.

Keywords: intellect, values, aims, innovation, process, evaluation, projects.

Елбасы Н.Назарбаевтың «Қазақстан-2050 стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауындағы: «Білім беру жүйесін жаңғырту барысында оқыту үдерісіне қазіргі заманғы әдістемелер мен технологияларды енгізу, біліктілікті бекітудің тәуелсіз жүйесін құру қажет» деп ерекше атап көрсетуі бүгінгі мектептердегі білім беру жүйесін инновациялық тұрғыда әлемдік технологиялармен кіріктіре құруды міндеттейді. Мұндағы көзделген мақсат – ең алдымен, XXI ғасырда қажеттілік туғызып отырған қабілеттерді оқушы бойына қалыптастыра алатын, шығармашыл, өзгеріске бейім, жаңашыл, кез келген өзгеріске оңай бейімделетін педагог кадрларды даярлау және қайта даярлауды керек етті [1]. Сондықтан, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» Дербес білім беру ұйымының тікелей басқаруымен 2011 жылдан бастап түрлі педагог мамандарының шеберлігін арттыратын инновациялық оқу курстарын, семинарлар, тренингтер және шеберлік сағаттарын ұйымдастырып бастады. 2012 жылдан бері еліміздің 70 мыңнан астам мектеп мұғалімдері аталған оқу курстарынан өтіп, қазіргі таңда 200 мыңнан астам мұғалімдер жаңартылған білім беру мазмұнымен оқытылды. Бүгінгі күні бұл бағдарламалар қарапайым мектептерде жүзеге асырылып отыр.

Бұл үрдіс Назарбаев Зияткерлік мектептер желісінде еңбек етіп жатқан әрбір маманның тікелей қатысуымен сәтті орындалып жатыр. Өйткені, орта мектеп оқытушылары мен басшыларына арналған түрлі іс-шаралар халықаралық, республикалық, облыстық және аймақтық деңгейде мектепішілік семинарлар ұйымдастырылып қана қоймай, жергілікті мектептердегі сабақтарға біздің мұғалімдер барып қатысып, керегінше кері байланыс беріп қолдау көрсетілуде. Сонымен қатар, әдістемелік порталда НЗМ мұғалімдері дайындаған еліміздің түкпір-түкпіріндегі мектептерге қолжетімді 55 мыңнан астам мұғалімдер қолданатын күнделікті сабақ жоспарлары, аудио-видео баспалары және жаңа бағыттағы түрлі әдістемелік құралдар жасақталып, ұсынылды.

Статистика бойынша отандық орта мектептерінің 17,5 млн. мұғалімдері осы әдістемелік порталдың көмегіне жүгінеді екен [2]. Шалғайда орналасқан мектептер де назардан тыс қалдырылған жоқ. Қазіргі таңда «Ауылды қолдайық» атты бағдарламасын жүргізуде тек мектеп қызметкерлері ғана емес, оқушылар да белсенділігін танытып жүр. Мұғалімдер тарапынан әдістемелік көмек көрсетілсе, оқушылар өздері өсірген гүлдері мен қолдан жасаған бұйымдарын апарып, сол мектептің балаларымен тілдесіп қайтады. Мектеп кітапханасына НЗМ тарапынан үш тілде әдеби шығармалар жинағы, оқу-әдістемелік

құралдар сыйға тартылуда. Бұл жобаның негізгі мақсаты – оқушының толеранттылығын қалыптастырып, бауырмашылдығын арттыру, оларды отансүйгіштікке баулу және баланың ертеңге деген сенімін нығайту болып табылады. Назарбаев Зияткерлік мектептері Дербес Білім Беру Ұйымының 2030 жылға арналған стратегиясында басты назар сапалы білім беруді меңгерумен қатар, еліміздің орта мектептерінің жаратылыстану ғылыми циклі бойынша сабақ беретін мұғалімдер пәнін ағылшын тілінде өткізу мүмкіндігіне ие болуды көздейді. Сондықтан, қазіргі таңда еліміздің барлық аймақтарында аталған пән мұғалімдері ағылшын тілі курстарынан өтуде. Ал, НЗМ-нің 30%-нан астам мұғалімдері халықаралық DELTA және CELTA сертификатталынған тренерлер. Бұл көрсетіліп отырған мұғалімдерге қолдау – өзі ғана біліп қоймай, алған білімін өз ортасында бөлісуді міндеттейді.

Еліміздің президенті Н.Ә.Назарбаев Назарбаев Зияткерлік мектептер желісін құруда өз Отанын сүйетін, патриот, эмоционалды интеллект, жауапкершілігі жоғары, кез келген мәселелерді шеше алатын, бірнеше тілді меңгерген, алған білімін ел ертеңіне жұмсайтын, жоғары қабілетке ие ұрпақты тәрбиелеуді көздеді. НЗМ даярлаған оқу бағдарламасы халықаралық стандартқа сай, баланы барынша жан-жақты тәрбиелеуге және білім беруге бағытталған. Аталмыш оқу орны өз кезегінде еркін таңдау жасай алатын, қоғамдық өмірге жауапкершілікпен қатысуға ынталы, белсенді азаматтық ұстанымы бар, жоғары білімді және тәрбиелі тұлғаны даярлауды көздейді. Сондықтан білім беру бағдарламасында білім беру мазмұнының маңыздылығын анықтайтын құндылықтар белгіленген. Бұл құндылықтар:

- Құрмет
- Ынтымақтастық
- Ашықтық
- Қазақстандық патриотизм және азаматтық жауапкершілік
- Еңбек және шығармашылық
- Өмір бойы үздіксіз білім алу.

Аталған құндылықтар оқушыларға өмірлік бағдар ретінде үйлесімді дамыған зиялы тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік береді [3]. Бұл құндылықтар мұғалімдердің күнделікті сабақ жоспарында белгіленіп, оқушылардың қабілеттерінде көрініс табуын жоспарлайды және сабақ жүйесінде оқытушылар аталған құндылықтарды бала бойына сіңіру әдіс-тәсілдерін қолданады. Білім беру мазмұнының құрылымы мен көлемі сәйкес келіп, оқытуда баланың жас және дара ерекшелігін ескере отырып, оқу жоспары мен сабақ жоспарының үйлесімді ұйымдастырылуы ескеріледі. Оқушылар жоғары дағдыларды игеруде оларды ғылыми зерттеу жұмыстарына баулып, сыни және креативті ойлауға жүйелі түрде баулуды қажет деп есептейді. Мәселен, мектеп қабырғасында жүргізіліп жатқан оқыту мен тәрбиелеу үрдісі оқушыларға ғылыми жобалар түрлеріне таңдау еркіндігін беріп, сабақ кезінде немесе сабақтан тыс үйірмелерде зерттеу жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік туғызады. Осы орайда мектептер желісінде Action Research және Lesson Study жобалары мұғалімдердің бірлесе отырып зерттеу жүргізуіне орай, балаға қандай қолдау және бағыт көрсету керектігі айтылады.

НЗМ-дегі білім беру мазмұнының пәнаралық байланыста іске асырылуы – бір тақырыптың екі пәнмен кіріктіріліп өтілуі балаға жан-жақты толыққанды ақпарат алуына мүмкіндік береді. *Тимтичинг әдісі* бойынша жүргізілетін бұл оқудың мәні – екі пән (мәселен, химия пәні мен математика пәні бірге) мұғалімнің тәжірибесі, білімі және біліктілігі тоғысып, оқушыға жай ақпарат беріп қана қоймай, оны өмірлік тәжірибесінде қолдануына жағдай жасайды [4]. Мәселен, ағылшын тілі сабағын «Қазақтың салт-дәстүрлері» атты тақырыпта «Өнер және дизайн» пәнімен байланыстыра отырып, ағылшын тілі пәнінің көмегімен тақырыпқа сай жаңа сөздерді үйреніп қана қоймай, өнер және дизайн пәнінің

мұғалімінің көмегімен сәукеленің қазақ халқында алатын орны, сол туралы аңыз-деректермен және шапанның түрлерімен танысып, аталған бұйымдарды қолмен жасап көруі арқылы түрлендіріліп өтіледі. Бұл оқушының ойлау мүмкіндігін арттырып қана қоймай, жан-жақты білім жинақтауына септігін тигізетіні сөзсіз. Әр сабақтың анализдеу-синтездеу сатысында оқушылар алған білімін жинақтап, қорытындылап, ойлау шеберлігінен жаңа бір дүниені жасап шығару сатысына көтеріледі. Осы сабақтың аясында оқушыларға заманауи ұлттық киімдер үлгісінің моделін салу және жасап шығару тапсырмасы беріледі. Бір-біріне ұқсамайтын ерекше туындыларды жасап шығарып қана қоймай, оны ағылшын тілінде жаңа терминдерді пайдалану арқылы суреттей алуы екі пәнді қатар меңгеруімен ұштастырылады.

Үштілді саясатты қолдайтын, әрі сол бағытта жұмыс жасайтын бұл мектептер желісінің көздеген мақсаты – көптілді тұлға, яғни, үш тілде (қазақ, орыс және ағылшын) қарым-қатынасқа түсе алатын, өз ұлтының мәдениетін бағалап қана қоймай, өзге ұлттың мәдениетіне құрметпен қарау мүмкіндігіне ие болатын тұлғаны қалыптастыруды көздейді. Бұл өз кезегінде оқушыларға үш тілде ақпарат алуға, бір-бірімен тәжірибе алмасуға, оны түсінуге және алған ақпаратын жай түсініп қана қоймай, оны анализ-синтез жасап талдауына жағдай жасайды. Жоғарғы дағдыларды меңгерген оқушылар айналадағы өтіп жатқан дүниелерді танып-біліп және бағалап қана қоймай, қоғамда болып жатқан құбылыстар мен өзгерістермен байланыс орната алады.

Оқу бағдарламада спиральді оқыту жүйесі негізгі орынды алады. Бұл жүйенің мақсаты оңайдан күрделіге қарай оқыту, яғни, баланың жас ерекшелігіне қарай біртіндер күрделене оқыту үрдісі ұйымдастырылады. Мәселен, ұзақ мерзімге бекітілген тараулар мен тақырыптар төменгі сыныптан жоғары сыныпқа дейін күрделеніп, жас ерекшелігіне қарай білім алу кеңістігін кеңейтетіндей құрылады. Бала төменгі сыныпта үйренген білімін қарапайым сатыдан жоғары сыныпқа барғанда күрделі сатыға көтеру арқылы өз деңгейін көтереді. Бұл оқушыға білімді тереңінен түсінуіне жағдай туғызады. Мәселен, ағылшын тілі сабағында оқушылар «Транспорт» тарауын төменгі сыныпта олардың түрлерімен танысса, жоғары сыныпқа келгенде оқушылар оның қоғамда алатын орны мен зиянды тұстарын сөз етеді. Оқушыларды транспортқа қатысты қоғамда болып жатқан мәселелерді шешуге ат салысуға

бағыттайды. Байқап отырсақ, бала жүйелі түрде сатылы дағдыларды игеру мүмкіндігіне ие бола отырып, қоғамдық мәселелерге бей-жай қарамауға үйренеді, сондай-ақ, бала өзін қоғамның ең маңызды бөлшегі екендігін түсінеді. Бұл іс-әрекетке жастайынан дағдыланған бала келешекте толыққанды тұлға болып қалыптасатындығына көзіміз жетеді.

Назарбаев Зияткерлік мектептерінің оқу бағдарламасында ең ұтымды жаңалық, бұл – оқыту мен оқуды критериалды бағалау жүйесі. Критериалды бағалау жүйесін Назарбаев Зияткерлік мектептері ДББҰ төрағасы К.Н.Шәмшидиновамен еліміздің бірқатар телеарналарында сұхбат жүргізілгенде мынадай ақпарат берген болатын: «Бағалау және баға. Баға деп отырғанымыз - бала тапсырманы орындай алу сапасына берілетін балдық шкала. Ол 1-2-3-4-5 секілді болуы мүмкін. Ал, бағалау – оқушы мен мұғалім байланысқа түскен үдеріске баға беру. Бұл өз кезегінде оқыту мен оқыту үшін бағалау болу мүмкін. Оқытуда балаға қай тақырыпты меңгерген-меңгермегендігін, қай іс-әрекетте тиянақты нәтиже көрсеткен-көрсетпегендігін, қай тақырыпты қайтадан түсініп оқу керектігін түсінеді» десе, ал «оқыту үшін бағалауда бала сабаққа кері байланыс беру арқылы сабақтың сапасын арттыруына оқушылар өз ықалын тигізеді», - деді [5]. Осыған орай, балалардың оқу жетістігін және пәнді меңгеру нәтижелерін алдын ала әзірленген критерийлер негізінде оқушылардың нақты қол жеткізген оқу нәтижелері мен күтілетін оқу нәтижелерін салыстыруды көздейді.

Назарбаев Зияткерлік мектептер желісінде жоғарыда атап өткендей, бала мектеп қабырғасында жан-жақты тәрбиеленеді және білім алады. Танымдық интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетін қалыптастыру және дамыту үшін мектепте арнайы бағдарламаға сәйкес түрлі іс-шаралар ұйымдастырылады. Атап айтар болсақ, жағымды жаңалықтар, мектепішілік пәнаралық олимпиада мен ғылыми жобалар сайысы, баспаға мақала жариялау жарысы, креативті самғау фестивалі, жүз ән, жүз кітап жобасы, жаһандық жұма, XXI ғасыр көшбасшысы атты интеллектуалды танымдық сайысы, ридинг тайм жобасы, ментальды арифметика жобасы, ақылды бейсенбі кездесуі, күзгі балл, қыз сыны, жігіттер сұлтаны сайыстары, шаңырақ қауымдастығы, туған елге тағзым өлкетанымдық экспедициясы, Арт-фестиваль және т.б. жобалар жоғары деңгейде атқарылуы оқушылардың қызығушылығының артуы мен жауапкершілігін арттыра түседі.

Жоғарыда келтірілген оқытудың жаңа формасы мен бағыты, сонымен қатар оның сәтті жүзеге асырылудың арқасында осы кезеңге дейін жиырма екі Назарбаев мектептерінен 5660 түлек бітіріп, оның 90%-ы жоғары оқу орындарында мемлекеттің есебінен оқу грантына ие болған. Солардың 20%-ы еліміздің беделді ЖОО-ның көшбасшысы Назарбаев Университетіне түссе, 10%-дан астамы шетелдің алдыңғы қатарлы университеттерінің студенттері атанды. 600-ден астам НЗМ оқушылары халықаралық және республикалық деңгейде ұйымдастырылған олимпиадалар мен ғылыми зерттеу жобалардан 10 алтын, 11 күміс және 10 қола медальдарды қанжығасына байлады.

Қорытындылай келе, Назарбаев Зияткерлік мектептер желісі өңірлердегі әдістемелік орта ретінде түрлі іс-әрекеттерді ең әуелі апробациядан өткізіп, сыннан сүрінбей өткен тиімді әдіс-тәсілдерін орта мектептерге тарататын алаң болып табылады. Бұл үрдіс жалпы алғанда, орта білім беру сапасын жақсартып, келешек жастардың сұранысқа көптеп ие болуын қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты,
2. Астана, 2012, Өңделген 14. 04. 2017, интернет www.mfa.kz
3. *Шамуратова К. Ш.* Инновациялық білім беру ортасы жағдайында педагогтардың кәсіби құзіреттіліктерін дамыту факторлары, www.zkoipk.kz
4. Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Басқармасының 2017 жылғы 6 тамыздағы (№ 41 хаттама) шешімімен бекітілген оқу бағдарламасы.
5. Тренерге арналған нұсқаулық. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012., 6-7.
6. К.Ш.Ноғатайқызының «Бетпе-бет» бағдарламасында берген сұхбаты, интернет www. Youtube.com.

REFERENCES

1. «Kazakhstan-2050» Strategiyasy kalyptaskan memlekettin zhana sayasi bagyty, Astana, 2012, Ondelgen 14. 04. 2017, internet www.mfa.kz.
2. *Shamuratova K. Sh.* Innovatsiyalyk bilim beru ortasy zhagdayinda pedagogtardyn kasibi kuzirettilikterin damytu faktorlary, www.zkoipk.kz.
3. «Nazarbayev Ziyatkerlik mektepteri» DBBU Baskarmasynyn 2017 zhylgy 6 tamyzdagy (№ 41 khattama) sheshimimen bekitilgen oku bagdarlamasy.
4. Trenerge arnalgan nuskaulyk. «Nazarbayev Ziyatkerlik mektepteri» DBBU, 2012., 6-7.
5. K.Sh.Nogataikyzynyn «Betpe-bet» bagdarlamasynda bergen sukhbaty, internet www. Youtube.com.

УДК 378 **ГРНТИ 14.01.11**

K.M.BERKIMBAYEV[1], K.ORAZBEKULY[2], Zh.B.BURAYEVA[3]
[1]Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Ahmet Yassawi University
[2]Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, Ahmet Yassawi University
[3]Phd student of Ahmet Yassawi University
e-mail: kuandyk.orazbekuly@ayu.edu.kz

PEDAGOGICAL CREATIVITY – A MULTISTAGE COMPLEX PROCESS

In this article we will focus on the different values of creativity, consider pedagogical creativity. Pedagogical creativity is considered as a set of pedagogical knowledge and skills based on pedagogical creativity. Proper application of acquired knowledge in teaching practice is an important ability of the creative specialist. As all of us know, the pedagogics is science about laws of training and education of the person, it studies regularities and ways of successful transfer of social experience of the senior generation to younger. In pedagogical process of the great importance is development of personal creativity.

Keywords: pedagogics, education, training, creativity, pedagogical creativity, creative thinking, ability, development of the personality, creative capacity.

К.М.Беркимбаев, Қ.Оразбекұлы, Ж.Б.Бураева
Педагогикалық креативтілік – көпсатылы күрделі процесс

Бұл мақалада біз креативтіліктің әртүрлі мағыналарына тоқталамыз, педагогикалық креативтілікті қарастырамыз. Педагогикалық креативтілік педагогикалық шығармашылыққа негізделген педагогикалық білімдердің және біліктердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Меңгерген білімін педагогикалық тәжірибеде дұрыс қолдана білу шығармашыл маманның маңызды қабілеті болып табылады.

Кілт сөздері: педагогика, тәрбиелеу, оқыту, креативтілік, педагогикалық креативтілік, креативті ойлау, қабілет, тұлғаның дамуы, креативтік әлеует.

К.М.Беркимбаев, К.Оразбекулы, Ж.Б.Бураева
Педагогическая креативность как многоэтапный сложный процесс

В данной статье мы остановимся на различных значениях креативности, рассмотрим педагогическую креативность. Педагогическая креативность рассматривается как совокупность педагогических знаний и умений, основанных на педагогическом творчестве. Правильное применение усвоенных знаний в педагогической практике является важной способностью творческого специалиста. Общеизвестно, что педагогика это наука о закономерностях обучения и воспитания человека, изучающая пути успешной трансформации социального опыта от старшего поколения подростающему. В педагогическом процессе немаловажным является развитие креативности личности.

Ключевые слова: педагогика, воспитание, обучение, креативность, педагогическая креативность, креативное мышление, способность, развитие личности, креативный потенциал.

Today, in the context of globalization and informatization, the training of professionals - professionals with creative and foreign language competence, creative potential and critical thinking is one of the main goals of education. Modern education should be continuous, high-quality, active,

based on informational and innovative technologies. It is necessary to move away from traditional problem statements and their solution, to be able to adapt to the dynamic language environment and the conditions of modern society.

In modern society, creative solution of the problem or creative thinking, in general, becomes an integral part of successful and advanced, professional and competent specialist, regardless of the profile of his work. Despite the fact that the word "creativity", as the term appeared relatively recently, today, creativity is a very demanded human quality that leads to career and professional growth, it embraced all working industries and became a necessity for the future specialist, including the future teacher.

"Creative pedagogy, on the one hand, is an interdisciplinary branch of scientific knowledge. It is closely connected with general and professional pedagogy and psychology, psychology of vocational education, methods and technologies of vocational training and education. On the other hand, it is an independent branch of pedagogical science, as well as an academic discipline. Their difference is traced when comparing the goals, objectives, objects, objects and methods of research and study» [1].

In the general sense, creativity is creative consideration of something original in ordinary things, solving the set task, deviating from the traditional patterns of thinking. Creativity is the creative abilities of the individual, allowing you to create and implement new ideas. And according to psychologists, each person can learn to think creatively, as well as develop and improve this skill every day.

There are several concepts of creativity, but one way or another, they are all related to the creative abilities of the individual.

Different dictionaries give different definitions of this concept. For example, in a large psychological dictionary edited by B.G. Meshcheryakov is given the definition that creativity is a person's creative abilities (capacities) that can manifest themselves in thinking, feelings, communication, certain activities, characterize the whole person and/or its individual aspects, products of activity, the process of their creation [2].

In the short psychological dictionary under A.V. Petrovsky and M.G. Yaroshevsky's edition it is said that creativity is the level of creative endowments, abilities to creativity which is rather steady characteristic of the personality [3].

In the book of V.N. Savchenko and V.P. Smagina, "The Beginnings of Modern Natural Science", gives the following definition that creativity is the ability to do or in some other way implement something new: a new solution to a problem, a new method, a new work of art; synonymous with the word "forgetive". Creativity is in constant contradiction with the established, generally accepted, as the dualism of intelligence and intuition, consciousness and the unconscious, generally accepted and unconventional, complexity and simplicity [4].

In the encyclopedic dictionary of the teacher V.S. Bezrukov "Fundamentals of Spiritual Culture" gives a definition of creativity, that creativity is the quality of the person, expressing the degree of human creativity in the sphere of everyday life, communication, professional and social activities. It manifests itself through thinking, feelings and relationships, in a variety of activities. Creativity is an indicator of person's creative endowments, his susceptibility to new ideas [5].

Thus, from the point of view of psychology and pedagogics creativity is creative endowments of the personality which promote generation of the unusual ideas and help to solve problem situations quickly.

As all of us know, the pedagogics is science about laws of training and education of the person, it studies regularities and ways of successful transfer of social experience of the senior generation to younger. Training and education belong to main types of pedagogical activity.

Training – the purposeful process of knowledge of the phenomena of the world around and laws of life which is carried out by means of interaction of the pupil with the teacher. Education is a process of purposeful influence as which main objective serves accumulation by the pupil of necessary social experience for life in society, formations of certain system of values.

Creativity in professions of the teacher is considered ability to creativity, acceptance and creation new, to independent way of thinking, generation of a large number of the original and useful ideas. Creativity of the person defines her rea diness t o change, refuse stereotypes, helps to find original solutions of complex problems in uncertain situations; this internal resource of the personality helping him to gain independence successfully in society.

There has long been a discussion about whether a teacher should have innate abilities for pedagogical activity, whether anyone can learn teaching. Some researchers argue that you can become a master teacher by working in the workplace alongside excellent teachers, gaining skills and experience. Others point out the need for possession of pedagogical talent: there he is - success in work is secured. “The teacher must be born,” they say. Thirds agree with A.S.Makarenko, arguing that in pedagogical activity, the main thing is not talent, but pedagogical excellence based on skill, on qualification [6].

The term "education" literally means "to form", "to create", "to educate", in addition to it, the word creation in pedagogics is connected, and in certain cases, even replaced with a word "formation". From this we can say that by educating and training students, the teacher forms, that is, develops the personality. This is exactly the difference between every specialist of any profile and teacher, that a specialist at his work uses his human and professional qualities, including creativity, while the teacher teaches other people and personalities to acquire, form and develop these qualities, including creativity. Creativity is not a separate aspect of the teacher’s personality, on the contrary, it is his essential characteristic.

Creative pedagogy is put forward to describe practice that enhances creative development through three interrelated elements - creative teaching, teaching for creativity, and creative learning [7].

In the course of training conditions for self-adapting, various forms of skills of the solution of problems, formations of need for knowledge and actions for formation of creative potential of the student have to be created. Development of creative activity of students is characterized by self-determination of creative tasks, forecasting of the most effective ways of the solution of tasks and self-determination and a self-assessment. Creative training is determined by initiative and activity of the student, in this regard it is necessary to consider effective methods of activation of creative activity of future experts.

Summing up, we can say that the words “creative” and “teacher” are synonymous. Teachers must be creative masters in making boring, monotonous learning goals and creating interesting, engaging learning activities. Also, pedagogical creativity is a multistage and complex process. For the effective implementation of this phenomenon, teachers need knowledge of the main stages of creative activity and ways to implement them.

REFERENCES

1. Utyomov V.V., Zinovkina M. M., Gorev P. M., Pedagogika kreativnosti: prikladnoy kurs nauchnogo tvorchestva: Uchebnoe posobie. – Kirov: ANOO «Mezhregionalnyiy TsITO», 2013.

2. Bolshoy psihologicheskiy slovar. – M.: Praym-EVROZNAK. Pod red. B.G.Mescheryakova, akad. V.P. Zinchenko. 2003.

3. L.A.Karpenko, A.V.Petrovskiy, M.G.Yaroshevskiy. Kratkiy psihologicheskiy slovar. – Rostov-na-Donu: «FENIKS», 1998.

4. V.N.Savchenko, V.P.Smagin. Nachala sovremennogo estestvoznaniya. Tezaurus. – Rostov-na-Donu: «FENIKS», 2006.

5. Bezrukova V.S. Osnovyi duhovnoy kulturyi. Entsiklopedicheskiy slovar pedagoga. Ekaterinburg: GOU VPO UGTU-UPI, 2000. – 937 s.

6. Mizherikov V.A., Ermolenko M.N. Vvedenie v pedagogicheskuyu deyatelnost: ucheb. posobie. – M.: Ped. obschestvo Rossii, 2002. – 268 s.

7. Lin, Y. (2011) Fostering Creativity through Education – A Conceptual Framework of Creative Pedagogy. Creative Education, 2, 149-155. doi: 10.4236/ce.2011.23021.

ӘОЖ 378 **МҒТАР 14.35**

Қ.А.САРБАСОВА[1], Ж.Е.АЛШЫНБАЕВА[2]

[1]п.ғ.д., профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті (Астана)

[2] PhD, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті (Қарағанды)

БОЛАШАҚ КӘСІПТІК ОҚЫТУ ПЕДАГОГТАРЫН ДАЯРЛАУ ҮДЕРІСІНЕ ДУАЛЬДЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІН ЕНДІРУ

Дуальды оқыту дегеніміз болашақ мамандардың теориялық білім алуы кезінде оқуды өндіріспен ұштастыруы болып табылады. Студенттің жан-жақты қабілетті де білікті маман болып қалыптасуы оның келешек мамандығын жетік меңгеруіне тікелей байланысты. Демек, ғылыми айналымға енгізіліп отырған дуальды оқыту жүйесінің маңызы да ерекше. Оның маңыздылығы Елбасының дәстүрлі Жолдауларында да жиі айтылып келеді.

Бұл мақалада болашақ кәсіптік оқыту педагогтарын даярлау үдерісіне дуальды оқыту жүйесін ендіру мәселесі қарастырылған.

Кілт сөздері: дуальды оқыту жүйе, заманауи, кәсіби стандарт, стратегия, кәсіби біліктілік, жалпы білім беру, кәсіпорын, колледж, құзыреттілік, университет.

Қ.А.Сарбасова, Ж.Е.Алшынбаева

Введение дуальной системы обучения в процесс подготовки будущих педагогов профессионального обучения

Дуальное обучение это сочетание учебы с производством при получении теоретических знаний будущих специалистов. Становление студента разносторонне способным и квалифицированным специалистом напрямую связано с усвоением своей будущей профессии. Следовательно, введенная в научный оборот система дуального обучения имеет особое значение.

В этой статье рассмотрена введение дуальной системы обучения в процесс подготовки будущих педагогов профессионального обучения.

Ключевые слова: система дуального обучения, современный, профессиональный стандарт, стратегия, квалификация, общее образование, предприятие, колледж, компетенция, университет.

K.A.Sarbassova, Zh.E.Alshinbayeva

Introduction of the Dual System of Training in the Process of Training Future Teachers of Professional Training

Dual training it is the combination apprenticeships of future professionals with the manufacture while studing the theoretical knowledge. The students are taught to be capable and qualified specialist in the field of taining with the advancement of their future profession. Obviously, the importance of the dual system of education is equally significant. The significancy of this word is often mentioned in the headline of the state.

This article deals with the introduction of a dual education system in the process of teaching future specialists.

Keywords: dual education system, modern, professional standard, strategy, professional qualifications, general education, business organization, college, competence, university.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның әлеуметтік жаңартылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» атты мақаласында: «Дуальды кәсіптік білім беруді дамытудың маңызы зор. Бұқаралық маман кадрларының жетіспеушілігін еңсеруге мүмкіндік беретін заманауи қолданбалы біліктілік орталықтары қажет», - деді. Мемлекет басшысы колледждерде дуальды оқыту әдісін енгізу туралы нақты тапсырма да жүктеді [1].

Қазақстан Халқы Ассамблеясының 19-сессиясында «Самұрық-Қазына» қорына арқаулық кәсіпорындар тізімін белгілеп, дуальды модельді бірте-бірте енгізудің жоспарын әзірлеуді тапсырған болатынды.

Шетелдік тәжірибелерге сүйене отырып, білім берудің жаңа буын мемлекеттік стандарттарын жасауға жұмыс берушілер қатыстырылып, дуальды оқыту жүйені кәсіптік білім беру үлгісіне енгізудің мүмкіндіктері мен алғышарттары қарастырылуда. Кәсіптік білім берудің мемлекеттік стандарттарының жаңа буыны құзыреттілік қатынасқа негізделген, соған сәйкес қазіргі заманғы маман еңбек нарығында және кәсіби салада әлеуметтік қорғалуды, икемділікті, бейімделгіштікті, табыстылықты қамтамасыз ететін әлеуметтік және кәсіби сапалардың жиынтығына ие болуы қажет. Стандарт талаптарына сәйкес кәсіби құзыретті маман даярлау мазмұны білім, білік, дағдыларды қалыптастыруға ғана емес, өндіріс қажеттіліктеріне сәйкес дамыған кәсіби іс-әрекет дағдыларын меңгертуге бағытталған.

Дуальды жүйенің басты негізі-студенттерді оқу орны мен өндірісте қатар оқыту. Дуальды оқыту әдісі әлемнің көптеген елдерінде, мысалы, Германия, Австрия, Дания, Нидерланды, Швеция, Англия, Оңтүстік Корея сияқты дамыған мемлекеттерде табысты жұмыс істеуде.

Кәсіптік білім берудің бұл бастапқы кәсіптік формасын қамтамасыз етудегі маңызды рөл XX ғасырдың басында бастапқымен салыстырғанда білікті мамандарды үйретуге дайындалды, білікті қызметкер немесе өнеркәсіп шебері мәртебесіне ие болған салаға ауысқан. Өз кезінде дуальды жүйені енгізу Германиядағы кәсіптік білім берудің сандық проблемасын шешуге бағытталған. Статистиканың көрсеткеніндей, бұл шын мәнінде кәсіптік білім беру жүйесінде студенттік орындардың айтарлықтай өсуіне әкелді [2].

Германияда кәсіптік білім беру жүйесі екі құрамдас бөліктерден тұратындықтан «дуальды» деп аталады. Оның біріншісі – қажетті практикалық білім мен біліктерді кәсіпорында алу және жалпы білімдік, теориялық білімді кәсіптік мектепте алу. Осылайша оқу үдерісіне деген жауапкершілікті екі мекеме мойнында болады. Дуальды кәсіптік білім

беру шеңберінде ең алдымен экономиканың барлық саласына арналған 350 мамандық бойынша жалпы жұмысшы мамандар даярланады (қол өнеркәсібі, өндіріс пен сауда, қызмет көрсету сферасы, кеме қатынасы, ауылшаруашылығы, мемлекеттік қызмет, сонымен қатар, дәрігер, аудармашы, адвокат және т.б. сияқты еркін тәжірибе мамандықтары).

Дуальды оқыту жүйесін жүзеге асыруды Ресей мемлекетінде қолдап, бұл жүйенің негізінде ауқымды жұмыстар атқаруда. Ресейде тәлімгерлік тәжірибе туралы ұмытуға болмайды, кәсіби білім ешқашан өндіріспен байланысы жоқ деп ойламаған. Ресей тарихының кеңестік дәуірінде білім беру ұйымдары мен еңбек ұжымдары арасындағы ынтымақтастық жұмысының қағидасы тәлімгерлік жүйесін дамыту заңмен айқындалды.

Дуальды жүйені біздің елімізде іске асырудың мәні зор. Бүгінде кәсіптік техникалық білім ошақтарында тәлім алған жастардың басым бөлігі алған мамандықтары бойынша жұмысқа тұра алмай жатады. Сондықтан кәсіптік-техникалық білім беру ошақтарын заман талабына сай жетілдіріп, заманауи басқару жүйесін енгізудің маңызы зор. Бұдан басқа оқу бітірген жастарды жұмысқа тұрғызу мәселесін де кезек күттірмей шешуді талап етуде.

Дуальдық оқыту барысында білім алушылар теория мен тәжірибені ұштастыру арқылы қазіргі заманғы талаптарға сай техника мен технологияларды меңгеріп, танымдық белсенділіктері артып, кәсіптік іскерлігі мен дағдылары оқу процесі кезінде және сабақтан тыс уақытта қалыптасады.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында кәсіби мамандандырылған қызметтер мен жұмысшылар кадрларының жетіспеушілігі байқалады.

Болашақ мамандардың тәжірибелік дайындығының жоғарлауына байланысты білім, білім дағдыларының білім алу кезеңінен бастап қалыптасады. Бұл оқу процесіндегі тәжірибелік уақыт көлемінің өсуіне және дәріс алу нақты жұмыс орнында өтуіне байланысты. Дуальды жүйені жақсы деңгейде дамыту үшін біздің елімізде барлық жағдайлар жасалған [3].

Дуальды жүйенің негізгі түсініктемелері. Дуалдық білім беру жүйесі – оқу процесімен практикалық тәжірибе жинақтайтын кезеңдердің алмасуын көздейтін білім жүйесі.

Кәсіби стандарт - білім, білік, дағдылар, тәжірибе, құндылықтар жүйесі және жеке тұлғалық қасиеттерінің жиынтығымен кәсіби біліктіліктілік негіздерін қалыптастыратын құжат.

Білім беру бағдарламасы - оқыту үрдісінде оқытатын пәндердің атауларымен, тізімін, қағидалы және тәжірибелік білім жинақтауға арналған сағат санының көлемін, қорытынды сынақтан өту шарттарын белгілейтін құжат.

Кәсіби біліктілік – тарихи және халықаралық талаптарының, тәжірибелік деңгейінде қалыптасқан кәсіби іс-әрекет, жан-жақты, өз Отанына адал еңбек етуге адамгершілік тұрғыдан дайын, нарықтық экономика сұраныстарына байланысты кәсіби қызығуы, қабілеті мен бейімділіктері қалыптасқан маманның құзыреттілігі.

Дуальды оқыту жүйесі барлық кезеңінде өндірістік оқыту мен оқу орнында теориялық оқытуды біріктіреді. Оқыту процесінде колледжде, жоғары оқу орнында, лицейде оқып жүрген білім алушы оқуымен қатар болашақта еңбекке орналасуды шешуге мүмкіндік беретін жұмыс беруші кәсіпорынмен ынтымақта болу керек. Мұндай қарым-қатынас өндіріске деген білім, білік, дағдыларын, икемділігін байқатады. Дуальдық білім беру жүйені қолданып, қысқа мерзімді курстар арқылы 700 сағат көлемінде білім алушыларды оқытуға мүмкіндіктер бар. Осы курстар студенттердің жаңа мамандықты игеруге немесе қайта кәсіптік деңгейін қайта даярлау курстарынан өтіп, біліктілігін шындап, біліктілік санатын, разрядын көтере алады, жоғары жетістіктерге қол жеткізеді, функционалдық міндеттерін кеңейте алады. Дуальды оқыту жүйесіндегі оқыту процесінің жоспары, кестесі жұмыс беру

кәсіпорынның талаптарымен толығымен сәйкестену керек. Оқыту өндіріс қажеттілігіне барынша жақын, сондықтан өндірістің ерекшеліктері ескеріліп, білім алушының біліктілігін тәжірибе арқылы арттыру көзделеді [4].

Дуальды оқыту жалпы білім беруді дайындығын кәсіби білім берумен үйлестіреді және білім берудің заманауи талаптарын орындайды, яғни, қоғаммен етене араласады. Кәсіпорын білім алушының (практиканттың) барлық жағдайын жасауға, соған байланысты қаржыландыруға міндетті, сонымен қатар дәріс алушыға, мүмкіндіктеріне қарай ай сайынғы еңбек ақысын тағайындайды. Оқу орнымен кәсіпкер (жұмыс беруші) тепе-теңдік негізінде қызмет етеді, өйткені алдарында бір мақсат – білікті маманды, өзінің ісін жетік білетін кәсіби маманды даярлау [5].

Колледж оқушылары үшін дуальды оқыту кәсібі бойынша тәжірибе жинақтауымен қатар әлеуметтік-экономикалық профиль бойынша алған білімдерін шыңдап, қалыптастырып, «шынайы» өмірде қолданады.

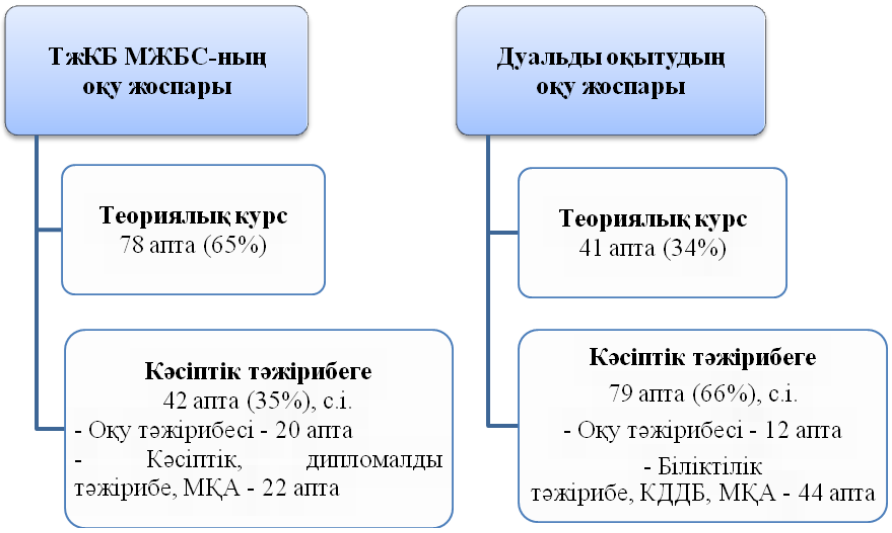
Дуальды оқыту жүйесі арқылы даярланған кәсіби мамандар бітіргеннен кейін бірден өндіріс орындарына қабылданады және бейімделуі кезеңін қажет етпейді.

Сонымен Қазақстанның дуальды оқытуды өзінің білім беру жүйесіне енгізуіне толықтай мүмкіндік бар екендігі айтылды. Осы аталған шара үшін осы уақытқа дейін істел-

ген жұмыстар сараланды және дуальды оқыту бойынша мәселелер келтірілді. Келесі тарауларда осы дуальды оқытуды нақты байланыс мамандарын даярлау пайдалану мүмкіндері ашылады.

Қазақстандағы барлық колледждердің 80%-ы 2019 жылға дейін дуальды білімге ауысады. Бұл туралы журналистерге ҚР Білім және ғылым министрлігінің өкілдері брифингте мәлімдеді. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің кәсіби, техникалық және орта білімнен кейінгі білім беруді жаңғырту департаменті директорының орынбасары Ернат Жүнісов «Бүгінгі таңда дуальдық білім беру осындай кәсіпорындардың негізінде табысты жүзеге асырылуда Орал, Кентау трансформатор зауыттары, «Казхром», «Қазақстан алюминийі», Павлодар мұнай-химия зауыты, «Қазмұнайгаз» компаниясының кәсіпорындары бар. Барлығы 1700-ден астам. Сонымен қатар, мұнда студенттер практикалық дағдыларды ғана емес, сондай-ақ ынталандыру – олар жұмысына жалақы алады. Бүгінде кәсіпорындарға 15 миллион теңге бөлінді. Орташа алғанда, әрбір студент 30-60 мың теңге жалақы алады»

Дуальды оқыту шеңберінде ТжКББ-нің ұйымдары, облыстардың білім басқармалары, кәсіпорындар мен «Атамекен» ҰКП арасында ынтымақтастық туралы меморандум және келісімшарт жасалады. «Самұрық-Қазына» Холдингінің 46 кәсіпорны 32 мамандық бойынша дуальды оқытумен 1 200 студентті қамтып, 50 колледжбен әлеуметтік серіктестік туралы келесімшарт жасасты. 2016–2019 жылдарға арналған БҒДМБ-да дуальды оқытуды техникалық, технологиялық және ауыл шаруашылық мамандықтар бойынша енгізген колледждердің үлесін 2019 жылға қарай 80% дейін арттыру қаралды. Жоспарланған индикаторға қол жеткізу еліміздің бизнес қоғамдастығының белсенділігі мен әлеуметтік жауапкершілігі жәрдемдеседі (сурет 4) [7].

Сурет 1 - Оқу жоспары

Техникалық және кәсіптік білім беруде дуальды оқытуды ұйымдастыру үшін білім ұйымдарының бір ғана тілегінің жеткіліксіз екенін, сондықтан да соған сәйкес экономикалық шаралар қажет етеді. Еліміздің әр аймағында 2013-2015 жж. аралығында дуальды оқытуды қамтыған студенттер саны, яғни қанша адам қатысқанын төмендегі көрсеткіштен көруге болады (сурет 1) [6].

Сурет 2 - Дуальды оқытуды қамтыған студенттер саны

Дуальды жүйесі техникалық және кәсіптік мамандар даярлаудың ең тиімді жолдарының бірі болып табылады. 2015 жыл бойынша дуальды оқыту жүйесін қамтыған мемлекеттік және жекеменшік колледждерді берілген (сурет 3).

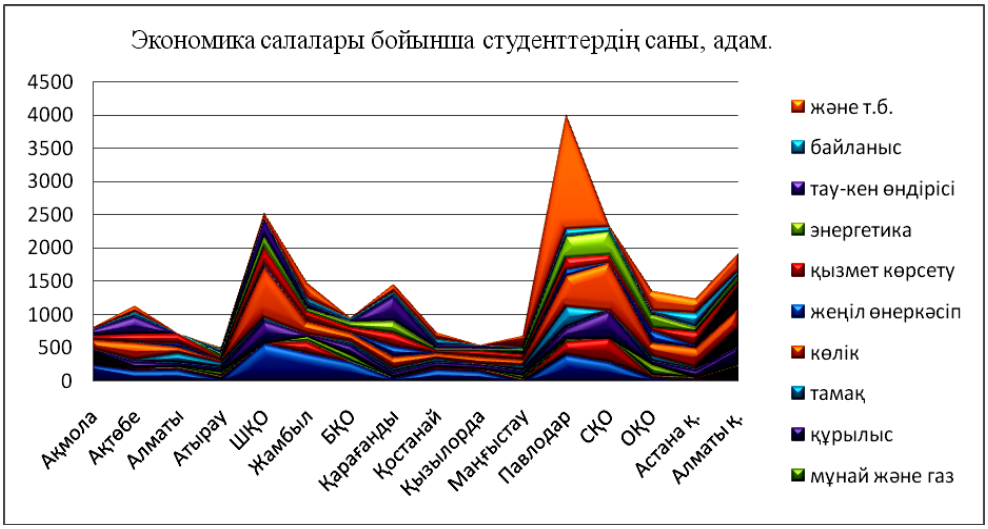
Сурет 3 - Дуальды оқытуды қамтыған колледждер

Қазіргі кезде металлургия, машина жасау, мұнай-газ, химия өндірісі, ауыл шаруашылығы және басқа да салалар бойынша еліміздегі 100-ден астам кәсіпорындар мен ұйымдарда дуальды оқыту жүйесін енгізген. 2015 жылы экономика салалары бойынша дуальды оқыту жүйесі негізінде білім алған студенттер саны (сурет 4).

Жоғарыдағы мемлекеттік бағдарламасында дуальды оқытуды енгізетін техникалық, технологиялық және ауылшаруашылық колледждер үлесінің көрсеткіші қарастырылған 2019 жылға дейін 80,1% колледждер енгізіледі (2015 жылы – 62%).

Қазіргі уақытта дуальды оқыту элементтері 419 колледжге енгізілуде (2013 жылы – 176 колледж, 2014 жылы – 280 колледж, 2015 жылы – 348 колледж), 2433 кәсіпорынмен 27187 студент, 80 мамандық және 160 біліктілігі бойынша. 2016-2017 оқу жылында 71 колледж қосылды. Дуальды оқыту шеңберінде ТжКББ оқу ұйымдарымен, облыстық білім басқармаларымен, кәсіпорындармен және «Атамекен» Ұлттық кәсіпкерлер палатасы арасында дуальды оқыту бойынша үш жақты және төртжақты меморандумдар жасалды. 2015 жылы 5517 меморандум, ынтымақтастық туралы келісімдерге қол қойылды, 2269 кәсіпорын-

мен, осы шеңберінде 2402 арнайы пәндер оқытушылар және өндірістік оқыту шеберлері біліктіліктерін арттырды және тағылымдамадан өтті, оның ішінде 784 дуальды оқыту бойынша. Әлемдік тәжірибеден байқайтынымыз, әлемдегі жетекші оқу орындарымен халықаралық байланысты нығайта отырып, оқытушылардың дамыған шет елдерде білімдерін жетілдіруінің еліміздің кәсіптік-техникалық білім беру саласын жаңғыртуда пайдасы зор екендігін байқаймыз. «Кәсіптік білім беру саласындағы әлеуметтік әріптестік» туралы мақалада жұмыс берушінің рөлі-келешек маманның тәрбиесіне және дайындығына күшейтілді. Еңбек кодексінде Ұлттық біліктіліктің жүйесінің енгізілуі, кәсіби қалыптың стандартына сәйкес, жұмыскердің біліктілігінің тәуелсіз сертификаттау салаларында болуы [6].

Сурет 4 - Экономика салалары бойынша студенттердің саны

Қорытындылай келе, әлемдік тәжірибеден алынған бұл білім беру жүйесінің тиімді жақтарының көп екендігін байқауымызға болады. Оған басты себеп, ел экономикасын көтеруде техникалық мамандықтағы жоғары технологияны меңгерген мамандар азшылық етуде, сондай-ақ, қоғамдағы жұмыссыздық мәселесінің шешуде де алар орны ерекше. Білімді де, білікті маман қалыптастыру талабы білім берудің мазмұнын өзгертуді, білімді тасымалдау негізінде беруді емес, білім алу жолдарын игертудің маңыздылығын алға тартып отыр. Яғни, әр адам қоғамнан өз орнын бағдарлай алуы, өзіне қажетті білім алатын ортаны, білім мазмұны мен қажет пәндерді таңдай білуі тиіс. Осыған сай, оқытудың сипаты да өзгеріп, оны негізінен білім алушылардың өздерін ұйымдастыруға бағыттау қажеттігі туындайды.

Жастардың табысты еңбек етуі төмендегі факторлармен тығыз байланысты: біріншіден, бүгін білім алу көзі кеңейіп, өз бетімен оқимын деушілерге мол мүмкіндік туып отыр; екіншіден, білім әлемінде өз жолын тауып, өздігінен білім алуға ұмтылыс жасау; үшіншіден, адамның өзіндік қы-зығушылығы, түрлі мотивтері болуы; төртіншіден, жұмыс істейтін орында оның үнемі даму үстінде болуына жағдай жасалуы.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Мен сөзімді, әсіресе, жастарымызға арнағым келеді. Бүгін мен жариялаған Жаңа саяси және экономикалық бағыт сіздерге жақсы білім беруді, яғни бұдан да лайықтырақ болашақ сыйлауды көздейді. Мен сіздерге – жаңа буын қазақстандықтарға сенім артамын. Сіздер Жаңа бағыттың қозғаушы күшіне айналуға тиіссіздер... Сендердің азат ойларың мен кемел білімдерің – елімізді қазір бізге көз жетпес

алыста, қол жетпес қиянда көрінетін тың мақсаттарға апаратын құдіретті күш» [1] деп жастарға зор үміт артады. Сондай-ақ, болашақ ұрпақтың білім алудағы басты мақсаты қандай дегенге тоқталар болсақ: жастардың өз елінің нағыз патриоты бола отырып, елдің дамып, әлемдік деңгейде өз орнын алып, дамыған мемлекетке айналуына өз үлестерін тигізетін, заманауи технологияларды меңгерген, елге адал қызмет ететін тұлға болып қалыптасу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты //Егемен Қазақстан, 14 желтоқсан, 2012. №106 (28143). – 6-7 б.

2. Сарбасова Қ.А., Алшынбаева Ж.Е. Техникалық және кәсіптік білім берудің инновациялық жүйесін құрудың әдіснамалық негіздері //Қарағанды мемлекеттік университетінің Хабаршысы ғылыми журналы. – Қарағанды, 2015. – №3 (79). – Б. 145-151.

3. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Алматы, 2010. – 52-54 б.

4. Deissinger T. Dual System //International Encyclopedia of Education (Third Edition) 2010, Pages 448–454.

5. Назарбаев Н.Ә. Қазақстанның әлеуметтік жаңартылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам //Егемен Қазақстан, 10 шілде, 2012. – №97 (28456). – 6-7 б.

6. Alshynbayeva Zh., Sarbassova K., Galiyev T., Kaltayeva G. On anticipatory development of dual education based on the systemic approach // International journal of environmental & science education. – 2016. – Vol. 11, №18. – S. 12540-12550. http://www.ijese.net/makale/1725

7. Унайбаев Б.Ж. Дуальная модель профессионально-технического образования //http://forum.eitiedu.kz/index.php/2012/01/04/dualnaya-model-p-t-obrazovaniya/ 10.03.2013. 5-6 б.

REFERENCES

1. Nazarbaev N.A. «Kazakhstan-2050» strategiyasy kalyptaskan memlekettin zhana sayasi bagyty //Egemen Kazakhstan, 14 zheltoksan, 2012.№106 (28143)7 -6-7 B.

2. Sarbasova K.A., Alshynbaeva ZH.E. Tekhnikalyk zhane kasiptik bilim berudin innovaciyalyk zhyjesin kyrudyn adisnamalyk negizderi //Karagandy memlekettik universitetinin habarshysy gylymi zhurnaly. - Karagandy, 2015. - №3 (79). – B. 145-151.

3. Kazakstan Respublikasynda bilim berudi damytudyn 2011-2020 zhyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy. – Almaty, 2010. -52-54 b.

4. T. Deissinger. Dual system // International encyclopedia of education (third edition) 2010, pages 448–454.

5. Nazarbaev N.A. Kazakstannyn aleumettik zhanartyluy: zhalpyga ortak enbek kogamyna karaj 20 қadam //Egemen Kazakhstan, 10 shilde, 2012. № 97 (28456) -6-7 b.

6. Alshynbayeva ZH., Sarbassova K., Galiyev T., Kaltayeva G. On anticipatory development of dual education based on the systemic approach // International journal of environmental & science education. – 2016. – VOL. 11, №18. – S. 12540-12550. http://www.ijese.net/makale/1725

7. Unajbaev B.ZH. Dual'naya model' professional'no-tekhnicheskogo obrazovaniya //http://forum.eitiedu.kz/index.php/2012/01/04/dualnaya-model-p-t-obrazovaniya/ 10.03.2013. 5-6b.

ӘОЖ 378 **ҒТАМР 14.01.11**

К.М.БЕРКИМБАЕВ[1], А.Б.ТАСОВА,[2] Г.Ж.НИЯЗОВА[3]

[1] п.ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті
[2]Ахмет Ясауи университетінің докторанты
[3]п.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті, *e-mail:* gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz

БОЛАШАҚ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КОММУНИКАТИВТІ КРЕАТИВТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МОДЕЛІ

Мақала қазіргі бастауыш сынып мұғалімінің коммуникативті креативтілігін қалыптастыру мәселесіне арналған. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілігін қалыптастыру қажеттілігі негізделген. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби қызметінде коммуникацияның маңыздылығы анықталған. Коммуникативті креативтілік анықтамасы келтірілген. Коммуникативті креативтіліктің көріну сапасы анықталған. Мақалада бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілігін қалыптастыру моделі ұсынылған. Бастауыш сынып мұғалімінің коммуникативті креативтілігін қалыптастыру компоненттері, өлшемдері, көрсеткіштері, деңгейлері анықталған.

Кілт сөздері: жоғары білім беру, болашақ бастауыш сынып мұғалімі, коммуникация, коммуникативті креативтілік, модель.

А.Б.Тасова, К.М.Беркимбаев, Г.Ж.Ниязова

Модель формирования коммуникативно-креативного творчества будущих учителей начальной школы

Статья посвящена проблеме формирования коммуникативной креативности современного учителя начальных классов. Основана необходимость формирования коммуникативной креативности будущих учителей начальных классов. В профессиональной деятельности будущего учителя начальных классов определена значимость коммуникации. Приведено определение коммуникативной креативности. Определены качество проявления коммуникативной креативности. В статье представлена модель формирования коммуникативной креативности учителей начальных классов. Определены компоненты, критерии, показатели, уровни формирования коммуникативной креативности учителя начальных классов.

Ключевые слова: высшее образование, будущий учитель начальных классов, коммуникация, коммуникативная креативность, модель.

A.T.Tasova, K.M.Berkimbaev, G.ZH.Niyazova

The Model of the Formation of communicative and creative creativity of future teachers of primary school

The article is devoted to the problem of formation of communicative creativity of a modern primary school teacher. The necessity of formation of communicative creativity of future primary school teachers is based. In the professional activity of the future primary school teacher the importance of communication is determined. The definition of communicative creativity is given. The quality of manifestation of communicative creativity is defined. The article presents a model of

formation of communicative creativity of primary school teachers. Components, criteria, indicators, levels of formation of communicative creativity of the primary school teacher are defined.

Keywords: higher education, primary school teacher, communication, communicative creativity, model.

Білім беру саласын әлемдік деңгейге көтеру, білім алушылардың өзгермелі қоғам жағдайында кәсіби табысты қызмет етуге даяр болуларын қамтамасыз ету мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың жыл сайынғы жолдауларында назардан тыс қалған емес. «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты 2018 жылғы 5 қазандағы жолдауында «... жоғары білім беру ісінде оқу орындарының маман *дайындау сапасына қатысты талаптар күшейтіледі» деп еліміздегі жоғары білім беру саласының алдында тұрған міндеттердің аса биік екендігін атап өтті (*akorda.kz*).*

Заманауи білім алушыны өмір сүруге дайындау үшін академиялық білім, функционалдық дағдылар, жеке тұлғалық қарым-қатынастар мен кәсіби құзыреттіліктер жеткіліксіз.

Озық экономика білім беру мақсаттарын «білетін адамнан» «шығармашылықпен ойлайтын, әрекет ететін, өзін-өзі дамытатын коммуникативті әрі креативті адамға» ауыстыруды талап етеді.

Демек, әлемдік білім беру, бүкіләлемдік экономикалық, мәдени және ақпараттық кеңістіктегі кірігулер жағдайында болашақ бастауыш сынып мұғалімдері тұлғаралық өзара түсіністікті, мәселелерді шешуде коммуникативті креативтілігі жоғары, жеке және кәсіби қызметтегі қарым-қатынастағы орын алуы мүмкін өзекті мәселелерді коммуникативті қақтығыссыз шешуге даяр болулары тиіс.

Коммуникация теориясының жалпы жағдайлары коммуникацияның ішкі механизмдерін түсіндіреді, заңдылықтарды сөйлеу коммуникациясының негізгі формаларын, жанрын, құрылымын анықтайды [1].

Коммуникацияны кең мағыналы термин ретінде қарастырып, оны коммуниканттардың өзара әлеуметтік әрекеттестігі мағынасында түсінеміз. Яғни, олардың бір-бірінің мінез-құлқына, ойлау іс-әрекетімен сезімдеріне ықпалы. Басқаша айтқанда, коммуникацияны сипаттауда біз оны құраушылардың көпбейнелілігін ескеруіміз қажет: қатысушылар, мақсаттары, салалары, тәсілдері мен орталары [2,3].

Қазіргі кезде коммуникация түсінігі кең көлемде түрлі қырынан зерттелуде: коммуникативті құзыреттілік, коммуникативті потенциал, коммуникативті лидерлік, коммуникативті мәдениет және т.б. біздің зерттеуіміз үшін *коммуникативті креативтілік* түсінігі маңызды.

Алғаш рет "коммуникативті креативтілік" (қарым-қатынастағы креативтілік) туралы 1965 ж. бұл құбылысты өзара қарым-қатынастағы "ашықтық пен коммуникация" ретінде Х.Х.Андерсон анықтаған.

У.В.Кала зерттеулерінде "қарым-қатынастағы креативтілік" ұғымын пайдаланады. Бұл креативтілік түрін кең мағынада түсіну қарым-қатынасқа шығармашылық көзқарасты, тар мағынада - оның осы қарым-қатынасқа қосылуын білдіреді. Осы құбылыстың мәнін У.В.Кала өз мінез-құлқын өзгерту қабілеті мен білігінен, қазіргі жағдайды өзгертуге дайындықтан тұрады деп тұжырымдайды [4].

Отандық және шетелдік психологиялық зерттеу жұмыстарын талдау *коммуникативтік креативтіліктің* түрлі аспектілерін айқындауға мүмкіндік берді (кесте 1).

Кесте 1 – Коммуникативті креативтіліктің диссертациялық зерттеу жұмыстарында берілген заманауи анықтамалары

Автор және диссертациялық зерттеу жұмысы	Коммуникативті креативтілік анықтамасы
Осипова Т.Ю. Психологические условия развития коммуникативной креативности у студентов технического вуза 19.00.07 – Педагогическая психология. -Томск, 2000.	тұлғаның интегративті сапасы, шығармашылық қабілеті, өнімсіз қарым-қатынас тәжірибесін пластикалық және барабар өзгерту, сондай-ақ жаңа мақсаттар, өзіндік құралдар мен өзара іс-қимыл тәсілдерін, соның ішінде кедергілерден, стереотиптерден, қондырғылардан, принциптерден және қалыптан тыс шығуды іске асыру
Голованова А.А. Коммуникативная креативность субъекта как фактор эффективности группового решения задач. 19.00.01 - Общая психология, психология личности, история психологии. -Казань, 2003.	субъектінің коммуникативті факторды жандандыру есебінен проблемаларды шешу үшін стандартты емес және тиімді жаңа мүмкіндіктер жасау қабілеті, коммуникативті міндетті түбегейлі жаңа немесе жетілдірілген түрде шешу қабілеті
Алексеева Н.А. Формирование коммуникативной креативности будущего специалиста в процессе обучения иностранным языкам 19.00.07 – Педагогическая психология. - Н.Новгород, 2008.	шығармашыл тілдік тұлға құрылымында шеттілдік қарым-қатынас жағдайында жылдам әрі шығармашыл шешімді қамтамасыз ететін, шетел тілінде қарым-қатынас жасаудың жаңа, түпнұсқа, қалыпты емес тәсілдері мен құралдарын құру мен пайдалануға кіріктірілген қабілеттілік
Сарапулова А.В. Развитие коммуникативной креативности студентов технического вуза в процессе межкультурной коммуникации 13.00.08. – теория и методика профессионального образования. – Магнитогорск, 2014.	тілдік құралдардың шектеулі қоры кезінде шығармашылық әлеуеттерді жандандыру есебінен басқа мәдениет өкілдерімен тиімді өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін тұлғаның дамитын кіріктірілген сапасы
Вишневская О.Н. Актуализация коммуникативной креативности в процессе межсубъектного затрудненного общения 19.00.05 – социальная психология (психологические науки). – Кострома, 2015.	субъектінің қарым-қатынас мақсаттарына қол жеткізуге, субъективті әл-ауқатты сақтауға және серіктеспен объектаралық қатынастарды оңтайландыруға бағытталған қиын коммуникативті міндеттерді шешудің ерекше, стандартты емес тәсілдерін генерациялауға қабілеттілігі

М.М.Кабанов коммуникативтік креативтіліктің негізгі үш түрлі көріну сапасын анықтайды [5]: 1) қарым-қатынастың контекстуальдық сипаттамасында (егер қарым-қатынас тұтастай бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру мен іске асыруға бағытталған болса, коммуникативтік контекстің іскерлік тақырыпқа жақындауы); 2) қарым-қатынастың функционалдық бағыттылығында (байланысты қолдау, өзара іс-әрекет координациясы, іс-әрекеттерді өзара түзету, ақпарат алмасу, функцияларды қайта бөлісу); 3) өзара іс-әрекеттердің операциональдық амалдарында (коммуникативтік процесті уақытша ұйымдастыру, қарым-қатынас құралдары, мен амалдарын жаңарту).

«Адам – адам» қатынасында кәсіби қызмет жасайтын болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілігін қалыптастырудың құрылымдық моделін құру және оны іске асыру маңызды болып табылады. Модель деп, зерттеу қиындық тудыратын немесе мүлдем мүмкін емес құбылыстарды (затты, үдерісті, жағдайды және т.б.) зерттеу

үшін оларға ұқсас басқа құбылыстарды зерттеу үшін жасанды түрде құбылысты (зат, үдеріс, жағдай және т.б.) құру түсіндіріледі.

Модельдеу қандай да бір құбылысты, үдерістерді немесе объектілер жүйесін олардың моделін тұрғызу жолымен зерделеу анықталады. Модельдеу ғылыми таным әдісі ретінде объекті дамуының соңғы нәтижесін көруге мүмкіндік береді. Модельдеу - ғылыми танымның әдісі ретінде құбылыстың дамуын, соңғы нәтижесінен озық болжап білуге мүмкіндік береді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілігін қалыптастыру моделі келесідей компоненттерден құралады: *мотивациялық; мазмұндық; іс-әрекеттік.*

Мотивациялық компонент - болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілікті меңгеруге ұмтылысын, педагогикалық үдерісте коммуникативті креативтіліктің жоғары үлгісін көрсетуге талпынуын, өзін-өзі ұдайы жетілдіру, кәсіби коммуникативті деңгейін дамытуға қызығушылығын, сабақ түрлерін оқытуға, үйретуге қызығушылығының туындауын, мотивінің болуын, өзіндік білім алуға, дамытуға ұмтылысының; оқытушыға тән жетекші ерік сапаларының болуын, коммуникативті креативтіліктің қажеттілігі, оның болашақ бастауыш сынып білім алушыларындағы ерекшеліктері, технологиясы, оның көрінісі туралы мәселелерін қамтиды, коммуникативті креативтілікке сәйкес іс-әрекеттің тұрақты мотивтерін қалыптастыруды қарастырады, өз рөлін жеке психологиялық күйі тұрғысынан қабылдау; әрекет етуге ұмтылушылық; күрделі жағдайларда креативті функциясын өзіне алуға тілегінің болуын сипаттайды, қарастырады.

Мазмұндық компонент - болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативті білімдердің мәні мен мазмұнын, коммуникативті креативтілікті қалыптастыруға бағдарланған пәндер бойынша білімдерін, коммуникативті креативтілікті қалыптастыру әдістері мен тәсілдері білімін білдіреді; өзін креативті қызметтің субъектісі ретінде тануы, жеке тұлғалық ерекшеліктері мен өзін-өзі коммуникативті креативті дамытудың тәсілдерін білуі, коммуникативті креативті іс-әрекетті іске асыру біліктілігінің болуы, ұжымдық креативті жұмыстарға талаптануы және оны ұйымдастыра білуі, пәндік ғылыми білімдерінің және қажетті жағдайда қолдану мүмкіндігінің болуы, білім алушылардың коммуникативті креативті сапаларын танытуға қажетті әлеуметтік-саяси, экономикалық және психологиялық-педагогикалық білімдерін қалыптастыруы, білімдерді және кәсіби міндеттерді шешу барысында оларды пайдалана алу іскерліктерін кіріктіретін әдіснамалық, теориялық және технологиялық білімдердің бірлігін құрайды. Осы компонент жоғары оқу орнының коммуникативті креативті сапаны қалыптастыруға мүмкіндік беретін ақпараттық оқу-тәрбиелеу ортасын құрайды.

Іс-әрекеттік компонент – болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникация барысындағы коммуникативті міндеттерді креативті шешу, коммуникативті іскерліктер мен дағдыларды креативті тұрғыда кеңейту іскерлігін жетілдіру, тиімді коммуникациялық іс-әрекеттерін өз бетінше оңтайлы жоспарлау мен іске асырылған кәсіби коммуникативті іс-әрекеттердің оң нәтижесін көрсетеді, коммуникативті креативті іс-әрекетке талдау жасай білуі, жетістіктері мен сәтсіздіктерін себептерін анықтай білу, жауапкершілік сезімінің және жолдастық көмек, ізденімпаздық іс-әрекетке даярлығының тұрақтылығы, шығармашылық ой-өрісінің белсенділігі мен рефлексиялық бағытының қалыптасуы, жоғары танымдық қызығушылық негізінде коммуникативті креативті бағыттылығының тұрақтылығы, білім алушылар коммуникативті креативтілік сапасын танытуға, практикалық іс-әрекетке, жылдам шешім табуға қабілеттілігін, тәуекелге баруға қабілеттілігін көрсетуге мүмкіндік беретін жағдайларды қарастырады. Кәсіби жағдаяттарда коммуникативті креативті сапасын қолдану іскерліктері кешенін және әрі қарай өздігінен білім алу әрекетін жүзеге асыруын көрсетеді; білім беруші мен білім алушы арасындағы өзара белсенді әрекетті қамтиды, бұл жағдайда білім беруші мақсатын, міндеттерін анықтайды, білім алушының танымдық іс-әрекетін

белсендіру үшін жағдай тудырады, кері байланысты жүзеге асыру процесіне бағыттайды, бақылайды, ынталандырады; білім алушыларға оқу іс-әрекеті процесінде шешуге арналған кәсіби бағытталған мәселелерді көрсетеді. Осы компонент білім алушылардың кәсіби және өмірлік тәжірибесіне, олардың кәсіби мотивациясына, жоспарларына, қызығушылықтарына, қажеттіліктеріне негізделеді.

Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілігінің компоненттерінің құрамы оның өлшемдерін анықтауға және оларға сипаттама жасауға мүмкіндік берді (Кесте 2).

Кесте 2 – Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің коммуникативті креативтілігінің қалыптасуының компоненттері, өлшемдері, көрсеткіштері

Компоненттер	Өлшемдер	Көрсеткіштер
Мотивациялық	Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің коммуникативті креативтілігін дамытуға құндылық қатынас	- индивид мінез-құлқының көпсанды нұсқаларын құрудағы жеңілдік; - болашақ бастауыш сынып мұғалімінің коммуникативті креативтілікті меңгеруге ұмтылысы; - педагогикалық үдерісте коммуникативті креативтіліктің жоғары үлгісін көрсетуге талпынуы; - өзін-өзі ұдайы жетілдіру, кәсіби коммуникативті деңгейін жетілдіруге қызығушылығы.
Мазмұндық	Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің коммуникативті креативтілігін құраушы компоненттер бойынша білімі	субъектінің назар аудару тактикаларының өзгеруінің иілгіштігі; - кәсіби коммуникативті білімдердің мәні мен мазмұны; - кәсіби коммуникативті креативтілікті қалыптастыруға бағдарланған пәндер бойынша білімдер; - коммуникативті креативтілікті қалыптастыру әдістері мен тәсілдері білімі
Іс-әрекеттік	Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің коммуникативті креативтілігін жүзеге асыруы.	- мәселелік сипаттағы жағдайларды шешудің қалыпты емес тәсілдерін құрудағы түпнұсқалық; - кәсіби коммуникация барысындағы коммуникативті міндеттерді креативті шешу; - коммуникативті іскерліктер мен дағдыларды креативті тұрғыда кеңейту іскерлігін жетілдіру; - тиімді коммуникациялық іс-әрекеттерін өз бетінше оңтайлы жоспарлау мен іске асырылған кәсіби коммуникативті іс-әрекеттердің оң нәтижесін көрсетеді.

Осылайша, біз болашақ бастауыш сынып мұғалімінің коммуникативті креативтілігінің келесі қалыптасу деңгейлерін келесідей анықтадық.

Коммуникативті креативтіліктің жоғары деңгейі. Болашақ бастауыш сынып мұғалімі күрделі коммуникативті креативті мәселеге тап болғанда, субъектінің жаңа стильдерін, стратегиясын, тактикасын және байланыс әдістерін іске асыру қабілетімен шеше біледі. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілік деңгейі жоғары, олар жеке және кәсіби коммуникация барысында, әңгімелесуде эмоциялық реакциялардың бай жиынтығын көрсетудің ерекше сипаттамаларын пайдаланады. Кәсіби коммуникация барысында ашықтық пен сенімді ахуал қалыптастыруға қабілетті.

Коммуникативті креативтіліктің орташа деңгейі. Бастауыш сынып мұғалімдері коммуникативті креативтіліктің барлық компоненттерінің жеткілікті дамуымен сипатталады. Білім беру үдерісінде іске асырылатын сабақтар сипаты коммуникативті креативті тәжіри-

беге ие, бірақ олар жағдай эмоционалды түрде қарқынды болса күрделі коммуникативті креативті тапсырманы шешу кезінде әрдайым қосымша мінез-құлықтарды таба алмайды. Білім алушылар мен әріптестерінің жай-күйін, сезімін, ниетін дұрыс бағалай алады, қарым-қатынас барысында сөздерін дұрыс түсінеді және дұрыс қарым-қатынас тілін таба алады. Коммуникативті креативтіліктің орташа деңгейінде болашақ бастауыш сынып мұғалімі орташа белсенділік дәрежесін
көрсетеді, әлеуметтік қабылдауда нақтылыққа ие, бірақ қарым-қатынаста білім алушылардың мінез-құлқының сыртқы аспектілерін сипаттаумен шектеледі.

Коммуникативті креативтіліктің төмен деңгейі. Бұл деңгейдегі болашақ бастауыш сынып мұғалімі үшін күрделі байланыс мәселелерінің тиімді құрастырылмаған шешімі тән, қарым-қатынас жағдайындағы өзгерістерге және қарым-
қатынаста білім алушының мінез-құлқына байланысты жаңа нәрселерге бейімділік болмауы. Білім алушылармен қарым-қатынас саласында жеткіліксіз білімге ие, коммуникативті креативті дағдыларды дамыту деңгейі оларға коммуникативті креативті тәсілдер үшін әртүрлі нұсқаларды ұсынуға мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, жеке және кәсіби коммуникацияда төмен белсенділікпен ерекшеленеді, сипаттамалардың қарапайым түрлерін пайдаланады (жақсы, мейірімді). Әрі дене қозғалысының, көзқарастарының және қимылдарының тілін жеткілікті білмейді, сөздерді түсінуінде қателеседі, өйткені олар ауызша емес мінез-құлықтың ерекшеліктерін ескермейді.

Дайындалған модель болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілігін оқу-тәрбие үдерісіне қамтылуын және болашақ мұғалімнің коммуникативті креативтілігін қалыптастыру үдерісінің тиімділігін қамтамасыз етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ниязова Г.Ж., Абдурашидов А.А. Необходимость формирования креативной компетентности будущего специалиста. VII международная научно-практическая конференция "Образование. Наука. Культура". – Гжель, 20 ноябрь, 2015.

2. Беркімбаев К.М., Ниязова Г.Ж., Бекбулатова И., Керимбаева Б. Болашақ мұғалімнің коммуникативтік әлеуетін қалыптастыру мәселелері //ҚазҰПУ Хабаршысы, «Физика-математика ғылымдары» сериясы. №1(53). 2016. 168-164.

3. Тасова А.Б., Ниязова Г.Ж., Беркимбаев К.М., Пралиева Р.Е. Проблемы формирования коммуникативной креативности у будущих учителей начальных классов //Вестник Российского университета Дружбы народов, серия: информатизация образования, Том 15, №2 (2018). 182-189.

4. Кала У.В. Формирование у старшеклассников творческого отношения к общению. Дисс. канд. педаг. наук. – Тарту, 1982. 281.

REFERENCES

1.Niyazova G.Zh.. Abdurashidov A.A Neobkhodimost formirovaniya kreativnoy kompetentnosti budushchego spetsialista. VII mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya "Obrazovaniye. Nauka. Kultura". – Gzhel. 20 noyabr 2015.

2. Berkimbayev K.M.. Niyazova G.Zh.. Bekbulatova I.. Kerimbayeva B. Bolasha? m??alimni? kommunikativtik ?leuyetin ?alyptastyru m?seleleri. ?az?PU Khabarshy Vestnik «Fizika-matematika ?ylymdary» seriyasy. №1(53). 2016. 168-164.

3. Tasova A.B.. Niyazova G.Zh.. Berkimbayev K.M.. Praliyeva R.E. Problemy formirovaniya kommunikativnoy kreativnosti u budushchikh uchiteley nachalnykh klassov. Vestnik Rossiyskogo universiteta Druzhby narodov seriya: informatizatsiya obrazovaniya. Tom 15. №2 (2018). 182-189.

4. Kala U.V. Formirovaniye u starsheklassnikov tvorcheskogo otnosheniya k obshcheniyu. Diss. kand. pedag. nauk. – Tartu. 1982. 281.

ӘОЖ 371.64.69 **ҒТАМР 76.01.93**

У.А.БАЙЗАК[1], Б.БАЙЗАКОВА[2]
[1]п.ғ.д., ф.-м.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті, *e-mail*: usen.baizak@ayu.edu.kz
[2]б.ғ.к., Ахмет Ясауи университеті, *e-mail*: baxyt.baizakova@ayu.edu.kz

БОЛАШАҚ ДӘРІГЕРЛЕРДІ МЕДИЦИНАЛЫҚ ТЕХНИКА БОЙЫНША ДАЙЫНДАУДЫ ЖАҚСАРТУДЫҢ БІР ЖОЛЫ

2006 және 2017 ж.ж. ҚР жоғары медициналық білім стандарты қабылданды. Осы аталған құжаттар және медициналық биофизика пәнінің типтік бағдарламаларын талдау барысында болашақ дәрігерлердің медициналық техникалармен жұмыс істеу дағдыларын қалыптастыру мәселесіне жеткілікті мән берілмегендігіне көз жеткіздік. Сонымен қатар құжаттарда қазіргі ғылым мен замануи медициналық техникалардың даму қарқыны ескерілмеген. Бұл жағдай болашақ дәрігерлердің заманауи медициналық техникалармен жұмыс істей алмауына алып келеді. Мақалада осы проблеманы шешудің бір жолы қарастырылған.

Кілт сөздері: медбиофизика, студенттерді даярлау, медициналық техника, диагностика, терапия.

У.А.Байзак, Б.Байзакова

Об одном пути улучшения подготовки будущих врачей по медицинской технике

В 2006 и 2017 г.г. приняты новые государственные стандарты высшего медицинского образования РК. Изучение данных нормативных документов и типовой программы по медицинской биофизике, формирующие базовые знания и умения работы с медицинской техникой будущими врачами, показало, что в данных документах медицинская техника представлена очень слабо. Не учтены современная тенденция развития физической науки и медицинской техники. Все это приведет к слабой подготовке будущих врачей к работе с современной медицинской техникой. В данной статье указан один из возможных путей решения данной проблемы.

Ключевые слова: медбиофизика, подготовка студентов, медицинская техника, диагностика, терапия.

U.A.Baizak, B.Baizakova

About One Way to Improve the Training of Future Doctors in Medical Technology

In 2006 and 2017 adopt new state standards of higher medical education of the Republic of Kazakhstan. The study of these regulatory documents and the model program in medical biophysics, which forms the basic knowledge and skills of working with medical equipment by future doctors, showed that in these documents medical equipment is represented very poorly. The current trend in the development of physical science and medical technology is not taken into account. This will all lead to poor training of future doctors to work with modern medical technology. This article indicates one of the possible ways to solve this problem.

Keywords: medbiophysics, training of students, medical equipment, diagnosis, therapy.

Қазақстан Республикасындағы жоғары білім саласын дүниежүзілік интеграциялау процесіне жақындату мақсатында және білім беру процесін Болон принциптеріне сәйкес ұйымдастыруға байланысты медицина саласындағы мамандарды даярлаудың жаңа бағытын

таңдау және оны бір жүйеге келтіру қажеттігі туындады. Осыған байланысты 2006 және 2017 ж. жылдары медицина мамандарықтары үшін білім стандартының жаңа нұсқасы қабылданды.

Қазіргі заманда дәрігер өз қызметінде көптеген медициналық техникаларды қолданады және онан алынатын мәліметтерге жүгінеді, яғни медициналық техника дәрігердің «көзі мен құлағы» тәріздес. Бұл құралдардың физика заңдары мен қазіргі замануи техниканың бірлекен іс-әркеті нәтижесінде жұмыс істейтіні белгілі. Осыған байланысты жаңа білім стандартында **5В130100- «жалпы медицина»** мамандарын даярлауда медициналық техникаға қандай орын берілген және оны оқыту мәселесі қандай жағдайда деген ой туындайды.

Жаңа нұсқа **«5В130100 - жалпы медицина»** медицина мамандықтарын дайындау мерзімін **5+2 жыл** түрінде жүргізуді қабылдады, яғни 5 жыл бойы болашақ дәрігерлер барлығы бірдей оқу жоспарымен оқып білім алады, оларға жоғары медициналық білімді «бакалавр» академиялық дәрежесі және меңгерген пәндер тізімі мен бағалары туралы транскрип беріледі, ал оқуын одан ары жалғастыратындар 2 жыл бойы, яғни 6 курстан бастап «жалпы дәрігерлік практика», «ішкі аурулар», «хирургия», «педиатрия», «акушерлік және гинекология», «гигиена және эпидемиология» бағыттары бойынша мамандандырудан өтеді.

Осы мәліметтерді басшылыққа алып білім стандартынан «бакалавр» академиялық дәрежесі бар мамандар үшін және соңғы 2 жыл бойы жоғарыда аталған бір бағыт бойынша кәсіби білім алатын болашақ дәрігерлердің меңгеруі тиісті теориялық мәліметтері мен практикалық іс-әрекеттердің тізімін тек медициналық техника көмегімен орындалатын іс-әрекеттерді іріктеп алып, онан сұрақнама дайындап, денсаулық сақтау мекемелеріне, клиникалық кафедраларға, медициналық жоғары оқу орындарының оқытушы-профессор құрамына жолданды. Жинақталған мәліметтерді өңдеу мына принцип бойынша жүргізілді:

А) Анықталған медициналық техникалар қандай **физикалық заңдылықтар немесе құбылыстар** негізінде жұмыс істейтіндігін анықтау және соған сәйкес топтау;

Б) Бұл медициналық техникаларда қолданылатын физикалық заңдылықтар мен құбылыстардың **білім стандарты мен типтік оқу бағдарламалары және мектеп физика курсында** қамтылу дәрежесін анықтау.

В) «медициналық техника – физикалық заңдылық – мектеп физика курсы» жүйесінің бір-бірімен үйлесуін талдау және осы зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша:

- болашақ дәрігерлерге медициналық техниканың меңгертуді жақсартудың шарттарын анықтау;
- педагогикалық түзетуші шараларды ұсыну.

Осы мәліметтерді қорыта келе, болашақ дәрігердің **білуі тиісті** теориялық мәліметтері мен олардың **меңгеруі тиісті** практикалық іс-әрекеттерін орындау үшін қажетті медициналық техникалардың үлес салмағын абсолюттік және пайыздық түрінде анықтадық. Осы тұрғыдан қарағанда болашақ дәрігер мамандарына қоятын талаптарының басым бөлігі медициналық техникаларға байланысты екендігіне көз жеткізуге болады (1-кесте), барлық кәсіби мамандықтар үшін білуі тиісті теориялық мәліметтердің 40-45 пайызы, меңгеруі тиісті ебдейліктердің 50-80 пайызы медициналық техникаға байланысты, олай болса медициналық жоғары оқу орындарында медициналық биофизика пәнінде қарастырылатын медициналық техника негіздерін оқытуды қайта қарап, оның дидактикалық негіздерін қалыптастыру қажет, оның үстіне бұл бағыттағы ғылыми зерттеу жұмыстарын жандандыру қазіргі педагогика ғылымының алдында тұрған келелі істің бірі деп атауға болады.

Бұл келтірілген мәліметтер негізінен «**жалпы дәрігерлік практика**», «**ішкі аурулар**», «**хирургия**», «**педиатрия**» және «**акушерлік және гинекология**» салаларына тікелей

байланысты болғандықтан біз өз зерттеулерімізде осы мамандықтарға басты назар аударды.

Кесте 1 – Медбілім стандарты бойынша әр мамандықтарға сәйкес анықталған медициналық құралдардың үлесі

Дәрігердің біліктілігі	Білуі тиісті теориялық мәліметтер			Меңгеруі тиісті практикалық дағдылар		
	Жалпы саны	Оның ішінде медтехникаға байланысты		Жалпы саны	Оның ішінде медтехника көмегімен орындалатыны	
		саны	%		саны	%
Жалпы дәрігерлік практика	54	22	41 %	71	39	54 %
Ішкі аурулар	49	18	44 %	31	25	81 %
Хирургия	52	21	40 %	28	21	75 %
Педиатрия	53	23	43 %	34	29	71 %
Акушерлік және гинекология	58	26	45 %	48	33	69 %

Шет елдік ғалымдар Gross R., Spechmeger H. жүргізген зерттеулеріне қарағанда диагностикалау мен емдеу кезінде дәрігердің теориялық білімі мен практикалық ебдейлігі, оның жұмыс тәжірибесіне байланысты науқастардың 55-75 пайызына ғана көмектесе алады екен, ал қалған 45 пен 25 пайыз аралығындағы науқастарды емдеу ісінде олар медициналық техникаға зәру [1], мұндай мәліметтерді Ресей ғалымдары да жариялап отыр, К.А.Викторов пен С.В.Беловтардың зерттеулеріне сәйкес стационарда жатқан аурулардың 80%, амбулаторлық аурулардың 60%, ал санаториядағы ем қабылдаушылардың барлығы медициналық техника көмегімен жүргізілетін физиотерапевтік емдеуге зәру, яғни қазіргі заманғы дәрігерлердің сырқат себептерін анықтау мен емдеу іс-әрекетін медициналық құралдарсыз қарастыру мүмкін емес [2].

Осындай мәліметтер мен біздің жүргізген зерттеулеріміз, денсаулық сақтау ісі мен медицина саласындағы ғылыми-зерттеу жұмыстарында медициналық техникаға үлкен мән берілетіндігін көрсетті. Сондықтан бұл мәселе осы сала мамандарын даярлайтын медициналық ЖОО оқу процесін ұйымдастыруда, болашақ дәрігерлерді кәсіби дайындығының заман талабына сәйкес болуын қамтамасыз етуде негізгі көңіл бөлетін бағыт болуы тиіс деп есептеп, болашақ дәрігерлерді дайындауда медициналық техниканың алатын орны қаншалықты екендігін анықтауды, соған сәйкес оның ғылыми педагогикалық алғы шартын жасауды, анықталған кемшіліктерді жоюдың жолдарын көрсетуді ғылыми-зерттеу жұмыстарының алдында тұрған проблемалардың негізгі бағыты деп санауға болады.

Болашақ дәрігер мамандарын даярлаудың құқықтық, құрылымдық және ұйымдастырушылық негізін құрайтын Қазақстан Республикасының мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру 5В130100- «Жалпы медицина» стандартында дәрігердің кәсіби мамандығына байланысты меңгеретін міндетті іс-әрекеттерінің қатарында тек 18 түрлі медициналық техникалармен жұмыс орындау туралы мәліметтер берілген, оның үстіне тек диагностикалық медициналық құралдар ғана қарастырылған, бұл жағдай білім стандартын дайындаушылардың өз жұмыстарына немқұрайлы қарауының нәтижесі деп ойлаймыз, мұндай кемшілікті болдырмауды жаңа стандартты жасау кезінде ескеру қажет.

Осы білім стандарты негізінде дайындалған медициналық биофизика пәніне арналған жаңа типті бағдарлама 2007 жылы ҚР денсаулық сақтау министрлігінің медициналық білім және ғылым департаментінде бекітілді.

Жаңа бағдарламаға сәйкес биофизика мен медициналық техниканы оқып үйренуге 108 сағат бөлінген, оның 72 сағаты аудиториялық, қалған 36 сағаты студенттің өзіндік жұмысы (СӨЖ) түрінде өткізіледі. Типтік бағдарламада оқу материалдарын игеруді лекция, практикалық/семинарлық сабақ және СӨЖ түрінде ұйымдастыруды және соған сәйкес жасалынған оқу жоспары ұсынылған. Ұсынылған оқу жоспарында медициналық техниканы оқып үйренуге барлық аудиториялық сабақ жүктемесінің 40 сағаты немесе 55 пайызы бөлінген. Бағдарламада болашақ дәрігерге биофизикаға тиісті сұрақтар жеткілікті дәрежеде берілген, ал медициналық техникаға тиісті көптеген мәселелер бағдарламадан тыс қалған немесе жеткілікті көлемде қамтылмаған. ЭКГ сәйкес сұрақтарды қарастыруға – 8 сағат немесе жалпы аудиториялық уақыттың 11% жұмсалған болса, ЭЭГ сәйкес – 4 сағат, ал клиникалық лабораториялық құралдарды, оның ішінде спектрофотометрдің жұмысын талдауға – 8 сағат уақытты бөлген. Сонда 3 медициналық құралдарды талдауға медициналық техникаға бөлінген аудиториялық уақыттың 25 пайызы жұмсалған, бұлайша уақытты ысырап ету орынсыз және бұл оқу процесін дұрыс ұйымдастырмау деп санаймыз. Ал емдеу саласында қолданылатын әр түрлі медициналық терапевтік техникалармен танысуға және олардың жұмыс істеу принциптерін талдауға тек 6 сағат бөлінген, бұл өте аз деп есептейміз.

Қазіргі заманда физикалық факторлар медицинада диагностикалық және терапевтік мақсатта кең түрде қолданылатындығы белгілі, олардың биологиялық денелерге әсер ету механизмі туралы мәселелер бағдарламада тіптен жоқ, бұл болашақ дәрігер үшін өте қажетті мәліметтің бірі болып табылады.

Сонымен қатар бағдарламада: видеохирургиялық құралдар; төменгі интенсивті лазер сәулесін қолдану; кванттық медицина мен дәстүрлі емес медтехника: Фолль, ГРВ, ақпараттық және телекоммуникациялық технологияға негізделген құралдар: телемедицина, компьютерлік және биорезонанстық диагностикалық кешендер (квантық медицина); қиыр шеткі жиілікті терапия (крайне высокая частота – КВЧ), электр өрісін пайдалануға негізделген құралдар: аэроионотерапия, франклинизация; тұрмыстық медтехникалар; ПЭТ; ТКЭС; психофизиологиялық зерттеу кешендері; замауи офталмологиялық, оториноларингологиялық медициналық құралдар тобы және т.б. қарастырылмаған.

Медицинада механикалық құбылыстарға; тербелістер мен толқындарға; молекулалық, электр өрісі мен электр тогы, магнит өрісі, ЭМ тербелістер мен толқындарға; оптика, атом және ядролық құбылыстарға негізделген физикалық факторлардың қолданылатын және осы құбылыстарға негізделген көптеген медициналық құралдардың бар екендігін типтік бағдарлама авторлары ескермеген [3-5].

Жоғарыда аталған медициналық техникалардың кейбірінің жұмыс істеу принциптерінің физикалық негіздері және онда қолданылатын кей физикалық факторлар мектеп физика курсында оқылмады, мұндай сұрақтарды медициналық биофизика типтік бағдарламасы қарастырмаған. Осыған байланысты ҚР медициналық білім стандартында көрсетілген таңдау пәндеріне бөлінген оқу сағаттарын пайдалану арқылы бұл бұл кемшілікті жоюға болады, ол үшін таңдау пәндері сағаты есебінен «медициналық техника» арнаулы курсын ендіру қажет, бұл бағытта Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің медицина факультетінде біраз жұмыстар атқарылды, болашақ дәрігерлер үшін «Медициналық техника» арнаулы курсы бойынша оқу жоспары жасалып, дәріс ұйымдастырылған.

Осы жерде қай кафедра студентке нені үйрету керек деген заңды сұрақ туындайды. Бұл процесті үш тұрғыдан шешу керек деп ойлаймыз: медбиофизика кафедрасы бірінші кезекте болашақ маманға:

- қарастырылып жатқан медициналық техниканың қай мақсатта қолданылатынын;

- ондағы диагностикалық фактордың физикалық сипаттамасын,
- диагностикалық мәліметті тіркеуді және оны сипаттауды,
- диагностикалық медициналық техниканың жұмыс істеу принципін;
- медициналық техниканы жұмысқа дайындауды **меңгертулері** шарт.

Екінші кезекте кафедра:

- диагностикалық медициналық техникаға қойылатын метрологиялық талаптарды;
- медициналық техниканы күту мен баптауды;
- медициналық құралда кездесетін ақауларды және оларды болдырмау жолдарын;
- медициналық құралдағы ақаулар себебінен оның өндіретін сигналдарының бұрмалауларының түрлерін және оны болдырмау жолдарын;
- Өндіріс шығаратын немесе дайындалып жатқан жаңа заманауи диагностикалық медициналық техникалардың физика-техникалық сипаттамаларын білуін;
- медициналық техникамен жұмыс істеу барысында қауіпсіздік шараларын қамтамасыз етуді үйретулері қажет.

Арнаулы клиникалық пәндер кафедралары мен медбиофизика кафедрасы бірігіп:

1. Физикалық диагностикалық мәліметтің пайда болу механизмі туралы түсінктің болуын;
2. Медициналық техника мен диагностикалық іс-әрекеттерді орындауды және алынған мәліметерді талдауды;
3. Адам мүшелерін визуалды диагностикалаудың ерекшеліктерін білуін қамтамасыз етулері қажет.

Бұл көтерілген проблемаларды шешудің мұнан да басқа жолдары мен әдістері болуы мүмкін екендігін ескеріп, мақала авторы осы көтерілген проблема төңірегінде ой бөлісуге шақырады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Gross R., Spechmeger H.Rationelle Diaqnostik in innere Medizin Stuttqart, 1997.-S.3-18.
2. Викторов К.А., Белов С.В. Состояние и перспективы развития физиотерапевтической аппаратуры //Медицинская техника, 2003. –№1, 41-43 с.
3. Байзак У.А., Годлевский Л.С. и др. Медицинская техника. – Алматы: Білім, 2005. – 408 с.
4. Байзак У.А., Кудабаев К.Д. Медициналық биофизика мен медтехникалар бойынша лабораториялық практикум. – Алматы: Эверо, 2011. – 304 б.
5. Байзак У.А., Дайрбеков О.Д. Болашақ дәрігерлерді кәсіби дайындауда медтехниканы қолданудың педагогикалық технологиясы. – Алматы: Эверо, 2011. – 320 б.

REFERENCES

1. Gross R., Spechmeger H.Rationelle Diaqnostik in innere Medizin Stuttqart, 1997.-S.3-18.
2. Viktorov K.A., Belov S.V. Sostoyanie i perspektivyi razvitiya fizioterapevticheskoy apparaturyi //Meditsinskaya tehnika, 2003. №1.
3. Bayzak U.A., Godlevskiy L.S. i dr. Meditsinskaya tehnika. -Almatyi: Bilim, 2005. -408 s.
4. Bayzak U.A., Kudabaev K.D. Laboratornyiy praktikum po meditsinskoy biofizike i medtehnike. -Almata: Evero, 2011. –304 s.
5. Bayzak U.A., Dayrbekov O.D. Pedagogicheskaya tehnologiya professionalnoy podgotovki buduschih vrachey po meditsinskoy tehnike. – Almaty: Evero, 2011. –320 s.

УДК 37.011.3:371.4 **ГРНТИ 14.07.09**

M.M.AKESHOVA[1], D.B.ZHUNAIDULLA[2]
[1]PhD, Akhmet Yassawi University, *e-mail*: madina.akeshova@ayu.edu.kz
[2]Master student of Akhmet Yassawi University

PECULIARITIES OF HISTORICAL DEVELOPMENT OF CASE STUDY METHOD

The present article considers the history of the formation of case studies as innovative educational technology and method of social research. The paper also analyzes the main directions of the development of case studies at the present stage. The case study method is considered as an integral system of methods, techniques and design tools. Particular attention is paid to the implementation of educational professionally oriented situations and the professional activities of students. Nowadays the most interesting question is the effectiveness of any process taking place in an organization. The case is presented as a task of a creative level, generating new meanings and goals for the student's professional development.

Keywords: case studies, case method, innovative technologies, situational tasks, The Harvard method, efficiency, method of situational teaching.

М.М.Акешова, Д.Б.Жунайдулла
Особенности исторического развития метода кейс-стади

В статье рассматривается история становления кейс-стади как инновационной образовательной технологии и метода социального исследования. В работе также анализируются основные направления развития кейс стади на современном этапе. Метод кейс- стадии рассматривается как целостная система способов, приемов и средств проектирования. Особое внимание уделено на реализацию учебных профессионально-ориентированных ситуаций и профессиональной деятельности обучаемых. Кейс представлена как задача творческого уровня, порождающая новые смыслы и цели профессионального развития обучающихся.

Ключевые слова: кейс стади, кейс метод, инновационные технологии, ситуационные задачи, Гарвардский метод, эффективность, метод ситуационного обучения.

М.А.Акешова, Д.Б.Жунайдулла
Кейс-стади әдісінің тарихи дамуының ерекшеліктері

Мақалада кейс-стади зерттеудің даму тарихы, инновациялық білім беру технологиясы әлеуметтік әдіс ретінде қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада заманауи кейс стади әдісі дамуының негізгі бағыттары талданады. Кейс-стади әдістер мен тәсілдер, амалдар мен жобалау құралдарының ажырамас жүйесі ретінде қарастырылады. Кәсіби дайындыққа бағытталған жағдайларды және студенттердің кәсіби қызметін жүзеге асыруға ерекше көңіл бөлінеді. Бұл әдіс студенттердің кәсіби дамуы үшін жаңа мағыналар мен мақсаттар тудыратын шығармашылық деңгейдің міндеті болып табылады.

Кілт сөздері: кейстер, кейс әдісі, кейстерді зерттеу, инновациялық технологиялар, Гарвард әдісі, тиімділік, кейстермен оқыту әдісі.

At the present stage, when there is a search for solutions to education problems, the issue of justifying the choice becomes more relevant in innovative educational technologies, which is called case study.

Case study - analysis of a specific situation or the practical case containing the problem which refers to the methods of active situational analysis, and in education used as a tool for solving practical problems encouraging students to develop independent thinking, communicative competence and meta-disciplinary skills.

In Kazakhstan, other names of the case-study method are: specific situations (CS), a method for studying situations or business stories, case technology, and in 2001, American researchers Atkinson J., Wilson Y. in their book “Strategic Marketing. Examples "introduced the concept for the first time -" situational tasks "(NW). Case study researchers use simultaneously several variants of the listed names in their writings, without clear semantic distinction of using every term. According to the context, using both the Russian version of the spelling and English, more common terms in foreign sources are: case-study, case method, situation analysis, situation method. Since there are no significant differences in the interpretation of each of these terms, in this article they all will be used interchangeably.

Consideration of all historical approaches to develop case method will allow to take into account all the nuances and peculiarities of its application, as well as give impetus to its development in the education.

The Harvard approach to the case method. The method of studying the situation originated at Harvard Law School, Langdell considered a pioneer case study. After graduating from Harvard Law School, Langdell continued in his work as a research assistant and librarian. In 1870, Harvard President Charles William Eliot, a former fellow student of Langdell, appointed him as a dean of the law school and Langdell, who studied the enormous library material on jurisprudence, immediately proceeded to development of case studies. Using the Socratic Method (question - answer), developing a method of trial and error, he invited students to work with primary sources (court cases, decisions of the appellate court and others), and then draw their own conclusions, present their own interpretation and analysis.

Langdell’s approach differed dramatically from traditional learning (lectures, seminars) inductive empiricism was met with tremendous resistance. For the first three years of work.

Langdell in the position of dean, the number of students decreased from 165 to 117 people, but thanks to the support of C. Eliot, Langdell remained on his post until 1895. By that time, the method was established not only in Harvard, but also in six other law schools [1, p.106].

The Harvard School of Business was founded in 1908. The first program called Master of Business Administration (MBA) (“Master of Business Administration”) a compulsory course was introduced - situational analysis method "The art of doing business". He proposed this idea to Edwin F. Gay, the first dean of the business school, Chicago businessman archive show. Owners were invited to the course. They were supposed to submit and discuss business problems from their own practice. In two days every student submitted a written report containing an analytical analysis of the problem and recommended solution, and then the businessman discussed these reports with the group. The “flowering” of the situation method begins in 1919 with the advent of the new dean, banker Wallace Donham, who, having graduated from law school, continued his activities in the business school. "Later Donham at the beginning of his work he said: “I did not have theoretical knowledge in business, and my teachers, as I found out, had little practical experience in this field. To get used to each other turned out to be very problematic” [2, p.23].

Donham appointed Copeland, who earned the notoriety of the “bad teacher” (in his lectures, students protested "trampling"), the head of the Harvard Research Committee business (Harvard’s Bureau of Business Research) and “ordered to reorient his activities from collecting statistics to collecting "Case". At the same time, Copeland restructured his marketing course, and “trampling magically stopped” [2, p.24].

Then Donham convinced Melvin instead of a marketing textbook, publish a collection of "business problems. The first collections of cases were published in 1921 in "Harvard University Reports on Business", and in 1922 85 educational institutions began to use cases in their work. Also Donham organized a series of classes on teaching methods of situations, and since then Harvard is considered a promoter of case studies [3, p.8].

Harvard Medical School has come to use situational tasks only in 1985, when Daniel Tostoson, her graduate, became dean of the school in 1977 and set a goal to solve the problem information overload of students. Result of work researchers (Gordon Moore, Business School and other) for this the challenge was a curriculum change and the introduction of an experimental testing "New Path", which allows you to go from training programs for the active study of medicine by the method of cases. Core programs - trainings for six to eight students, meet three times a week to discuss situations written specially for the "New Path".

There are currently three schools at Harvard - Law, medical and business most actively building the learning process on case method. Schools differ in principles, characteristics, and different ways of learning: competition or collaboration, analytical accuracy or decisive action, a single decision or variability, but each of them is constantly considers alternative development paths. With strategic, material, cultural points of view Harvard has chosen the path of investing in the method situational analysis. Some quality cases cost from 5000 to 30,000 dollars. "After eighty years there was written the first "case", the application of the training example remains the basis of teaching and learning at Harvard School. Every year about 350 "cases" are being developed here, which, it is said, makes the most part from created around the world "[2, p.43].

Modern cases retain the same basic characteristics and at the beginning of the twentieth century:

- the case consists of an average of 10 - 25 pages of text and 5 - 10 pages additional information;
- a case is considered good if it describes the real, and not fictitious organizations and their real business problems;
- case requires that students enter the role of the protagonist of the situation and made one or more decisions;
- the case should not contain the full amount of information.

Today, situational training according to the Harvard methodology is intensive training for students who uses video materials from computer and software. "Leaders spent several hours on this method - Harvard Business School. An ordinary student, while studying at Harvard, examines up to 700 cases, spends up to 90% of study time to work with a specific situation "[4, p.15].

Since the 20s of the last century European education began to use the Harvard method. In 1965 at the University of Manchester opens Manchester Business School (MBS), in which approached the case method creatively. In the Manchester tradition the description of the situation is briefer, and the decision is fundamentally open and produced in the course of group discussions. In the MBS exercise interactive learning because of project method of business training, applied at the present stage in schools of this profile almost worldwide. Mode of study allows you to engage students in solving real business cases existing companies. Students are offered to choose a job in one of industries and arrange them to practice in companies that experiencing any particular difficulties. Before students put the task of finding a way to cope with the problem and achieve its implementation.

The leader in the collection and distribution of cases is the one created in 1973 on the initiative of 22 The Case Clearing Higher Education Institutions House of Great Britain and Ireland; since 1991 it's called the European Case Clearing House (ECCH). "ECCH is a non-profit organization, which is associated with organizations providing and using cases and located in

various countries of the world. Currently ECCH has about 340 organizations. Each of these organizations own collection of cases, the right to distribute which has ECCH "[5, p.56].

Chicago approach to the case method. Parallel with the Harvard method situation studies developed Chicago School of Sociology. Since 1910 the school used case studies as a research strategy aimed at a deep, complete and comprehensive analysis of social phenomenon by the example of a separate empirical object (case), including methods of observation, informal interview, reading documents and reports. The first feature of the Chicago approach to a case study is the possibility of obtaining more in-depth information when studying the field of informal relationships between people. “Methodological case study of key moment is based on qualitative methods of collection and analysis of empirical material "[2, p.177].

The case method as a method of sociological research began in use when the five-volume work of the Chicago school came out: "The Polish peasant in Europe and in America". This book is the result of eight years research conducted in Europe and the United States, and was the result of an analysis of social disorganization among Polish immigrants. Interest in the book is still a development approach to problem analysis through the study of various sources: autobiographical material, payment statements, letters relatives, newspaper files, etc. For the first time macro-sociological the studies were carried out through a micro-approach, relying on social psychological orientation. The second feature of the Chicago approach to the situation method is illustrated with the words of the American historian of sociology Dennis Smith. In his work on this school, he writes that “both strength and weaknesses of the Chicago school stem from a collision between American capitalism and American liberalism". "The University was founded by the Rockefeller family, and when it was created there was a spirit of priority in the values of philanthropy and Baptism, and in practical terms, the prevailing social pressures were the immediate power of private capital and the requirement to follow established patterns of the American way of life" therefore " The school relied in the world outlook on the Protestant religious tradition prevailing in American life in socially - on the ideas of reformism, and in the epistemological – on empiricism "[6, p.255].

One of the features is the influence of philosophy, pragmatism, whose author John Dewey worked during these years in the Chicago University. J. Dewey, George Herbert Mead, Torstein eblen - theorists who have a huge influence on their contemporaries. So, Dewey viewed education from a pragmatic standpoint as one of conditions of “improving adaptation to life” [7, p. 282], and the student in training must be engaged in what corresponds to his needs and interests. Pragmatic direction required inclusion of the researcher in a studied problem, therefore, initially the case method at the Chicago school was a “field” method; cases based on real situations, not invented. At the present stage of research in the Chicago school are conducted in areas of urbanization and environmental protection.

Case study in Kazakhstan education. In the post-revolutionary period is the emergence of the Soviet school, implying care from the old education system and the creation of a new one. Not satisfaction is that any teachers in the classical school lead them to look for active learning tools borrowed from foreign sources such as Dalton plan, project method. One of the brightest representatives of the new school becomes Stanislav Teofilovich Shatsky, a supporter of the concept of free education. Visiting the European schools of G. Kerschensteiner, B. Otto and others, and reviewing their attitude to the European direction in education, He focused on the writings of the American teacher D. Dewey.

Shatsky S.T. was not a blind pragmatic follower Dewey's philosophy, but Dewey's main idea about using child experience for successful training and education was close Shatsky S.T. and was developed not only in theoretical works, but also in practice. During 1924, the teachers of the co-schools at economic schools disciplines were introduced to the case-study method (or, as they wrote in twenties, "the method of incidents") in the US economic Journal (Harvard Business Review). The

result of the study was the conference which took part in September in 1926, which addressed the use of various teaching methods and techniques, including the project method or incidents method. From this it follows that the "case method" was known in our country in the 20s of the last century, this term is not used but Shatsky. At the same time learners actively use it in research methods of teaching, such as a project method whose branch is case study, and he is also developing, with his associates, a method applicable to school education and a similar method of the situation - the method of searching or method of life assignments. "The real experience of child", "Organized experience (laboratory)", "Human experience -ready knowledge) "," Exercises, giving the necessary skills for a child "-" here four elements of the method, which we consider to be the main one " [7, p.117].

In the 30s there is a change in the attitude of the state to the system education and its reorganization based on centralization, conservatism, as well as a return to the traditional approach, in connection with which political persecution of S.T. Shatsky, his colleagues and their ideas. Students created case clubs, and popularized cases themselves students conduct business case championships. International business lacks young professionals, practice - oriented, therefore, such projects are implemented with financing of foreign organizations. Thus becoming method of the situation in business education comes from students as well slightly invested by overseas business to find the brightest and most promising representatives of youth.

The direction is connected with the course of modernization of Kazakhstan education in the system of higher education in Kazakhstan, when there is a search new effective teaching methods. In high schools began massive updating of taught disciplines and courses. Management, marketing, political science, sociology began to fill the educational process, carrying following the expansion of interactive teaching methods, such as case study and others. The other direction of development of the method is carried out in the system modernization of school education along with other innovative technologies. Case studies are used in the form of situational tasks, having a similar methodology and goals, but smaller in volume and time in their decision. The purpose of the application is not only the development logical and analytical thinking, self-searching and decision making, but also preparing students for different life situations, work in a group and with additional information.

Slow introduction of the case method into the system school education identified a number of problems, here are some of them:

- many teachers do not master the methodology of case technology;
- not all teachers want to work with interactive technologies, preferring classic learning to innovation;
- case technology requires a lot of study time, so in strictly normalized educational process implementation of situational tasks quite difficult to implement;
- methodological manuals with situational tasks both subject and integrative content is missing, and case preparation is a process complex, time-consuming teacher;
- with group training there are always students who do not participate in the work group, sometimes interfering with it, or those who shift the decision situational task on others, hiding behind the backs of the leaders.

Although the use of situational tasks in the educational process this stage causes a number of difficulties, but solutions are sought successfully. A feature of the method is its constant development, flowing simultaneously with rapidly changing objective factors that respond to all changes in the environment, conducive to not only active adaptation to new conditions, but influence on them. "The method will act as the most important channel of filling creativity content of the educational process, and means of development of human resources".

REFERENCES

1.Garvin David Making the Case //Harvard Magazine, 2010 – 195 p.

2. Минцберг Г. Требуются управленцы, а не выпускники MBA. Жесткий взгляд на мягкую практику управления и систему подготовки менеджеров //Олимп-Бизнес, 2010 г. – 544 с.

3. Шацкий С.Т., Шацкой В.Н. Наше педагогическое течение //Педагогика, Москва, 2014. – 304 с.

4. Долгоруков А.М. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.vshu.ru.

5. Козина И. Case study: некоторые методические проблемы //Рубеж. – 1997. – № 10-11. –189 с.

6. Осипов В. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. //НОРМА, 2001. – 576 с.

7. Дьюи Д. Демократия и образование // Педагогика-Пресс, 2000. – 383с.

.

ӘОЖ 419.992 71 **ҒТАМР 16.21.45**

Ж.К.СҮЙІНЖАНОВА
ф.ғ.к., Ахмет Ясауи университеті
e-mail: zhanar.suinzhanova@ayu.edu.kz

ТЕСТІЛЕУ АРҚЫЛЫ ТІЛДІ БІЛУ ДЕҢГЕЙІН БАҒАЛАУ ТУРАЛЫ

Бүгінде қазақ тілін екінші шет тілі ретінде меңгертуді қалыптастыру мәселесі туралы белсенді жұмыстар жүріп жатыр. Тілді оқып-үйренудің нысаны мен түріне тәуелсіз коммуникативтік қабілет-құзыретінің қалыптасу дәрежесін айқындайтын және бағалаушының тілді білетіндігінің белгілі бір жетістігін анықтайтын жаңа типтегі объективті бақылау қажет. Елімізде тілдік білімді, оның ішінде қазақ тілін бағалаудың, бақылаудың, тестілеудің теориясы мен практикасы қалыптаса бастады. Жақсы дайындалған тест тілдік білімді, тілді білуін бағалай алатыны немесе тілді үйренуге көмектесе алатыны дәлелдене бастады.

Осыған орай біз қазақ тілін меңгертуді бағалаудың басқа түрлеріндей тестік бақылаудың артықшылығы, тестілеу барынша сапалы және объективті бағалау әдісі болып табылатынын, тестілеу теориясы мен ережелерін, өзіндік ерекшеліктері бар жүйе екенін анықтауға тырысамыз. Тест дайындау технологиясы тест тапсырмаларын дайындауды өзгертіп жаңа технологиялық іс -әрекеттерге көшу қажеттілігі барын ұсынамыз.

Кілт сөздері: білім сапасын бағалау, тестілеу теориясы, коммуникативтік құзыреттілік, деңгейлік тест жүйесі, тілді меңгеру, екінші тіл, тілдерді үйрету, тест тапсырмалары.

Ж.К.Суйинжанова

Оценка уровня знания языка через тестирование

На сегодняшний день ведется активная работа по проблеме формирования обучения казахскому языку как второму иностранному языку. Необходим объективный контроль нового типа, определяющий знание языка определенного уровня формирования коммуникативной компетенции независимо от объекта и формы изучения языка. У нас в стране начинает формироваться теория и практика контроля, тестирования, оценивания языкового образования в том числе и казахского языка. Доказано, что хорошо подготовленный тест способен оценить языковое знание и поможет в обучении языку.

В связи с этим, мы постараемся определить, что тестирование как и другие формы оценки является качественным и объективным методом оценки. Предлагаем переходить на инновационные технологии, изменив подготовку тестовых заданий.

Ключевые слова: оценка качества знаний, теория тестирования, коммуникативная компетентность, уровневая тестовая система, владение языком, второй язык, обучение языкам, тестовые задания.

Zh.K.Suinzhanova

About language asessment through testing

Nowadays, active work is underway on the problem of forming the teaching of the Kazakh language as a second foreign language. It is necessary to have an objective control of a new type that determines the knowledge of the language of a certain level of formation of communicative competence, regardless of the object and form of the language learning. The theory and practice of

control, testing, and evaluation of language education, including the Kazakh language, is beginning to form in our country. It is proved that a well-prepared test is able to assess language knowledge and will help in learning the language.

In this regard, we will try to determine that testing, like other forms of assessment is a qualitative and objective method of assessment, theory and rules, features of this system. We offer to switch to innovative technologies by changing the preparation of test tasks.

Keywords: assessment of the quality of knowledge, test theory, communicative competence, level test system, language proficiency, second language, language training, test items.

Бүгінде әлемде тестік жүйе арқылы білім сапасы мен деңгейін бағалау кеңінен тараған. Біздің елімізде де 1998 жылдан бастап жоғары оқу орындарына талапкерді қабылдау кезінде білімін бағалауда тестілеу әдісі қолданыла бастады. Сөйтіп көптеген дамыған елдердегі сияқты білімнің ажырамас бөлігіне айналды.

Тест жүйесін білім беру үдерісіне ендіру күрделі педагогикалық проблемалар қатарына жатады. Тест жүйесін жалпы оқу процесіне енгізу туралы ғалым В.С.Аванесов өзінің «Теоретические основы разработки заданий в тестовой форме» атты еңбегінде айтып өтіп, тест тапсырмаларын дайындауды үлкен шығармашылық өнер екенін және тест тапсырмаларын дайындаудың технологиясын ұсынған [1].

Тестілеу теориясында тестілер мен сыналушыларға арнаулы ережелер қалыптасқан: барлық сыналушыларға шарт бірдей болуы; сағат бойынша шамамен тестілеу уақытын шектеу; тестілеу кезінде сырт көздің болмауы; құрал-жабдықтардың қажетті деңгейдегі сапалылығы; бәріне бірдей нұсқау беру; тестілеу нәтижелерін статистикалық өңдеуден өткізу мүмкіндігі [2].

Тест тапсырмаларын құру шығармашылық ой мен логикалық құрылымның дұрыс болуын, құрылым мен мазмұнның сәйкес келуін талап етеді. Тест үлгісіндегі тапсырмалар – педагогикалық өлшемдердің негізгі ұғымы болады. Тестологияның негізгі қағидалары мен ережелері бар. Тест тапсырмаларын құру кезінде соларға сүйену керек. Ол тест тапсырмаларының мақсаты болуы, технологиялық, қысқа, жинақы түрде болуы, ойдың логикалық құрылымының дұрыстығы болуы. Тапсырманың мазмұны жағынан жинақы, мағынасы түсініксіз, сирек кездесетін сөздер, сөз тіркестерінің болмауы, сөздердің қайталанбауы қажет. Бір ғана ойды, не мағынаны білдіретін қысқа тұжырым түрінде болуды талап етеді.

Біз тестіні арқылы тіл үйренушінің тапсырмаларды орындауы барысында логикалық ойлау қабілетін, оны іске асырудағы іс әрекетін, меңгерген теориялық білімі мен практикалық дағдыларын және әдістерін пайдалана алуын бағалаймыз.

Бүгінде тесті қолдану арқылы біз тіл үйренушінің белгілі тақырыпты, тарауды немесе тілді жүйелі түрде, толық меңгеру деңгейін жүйелі түрде анықтау мүмкін болмайтынын көрсетіп отыр. Біздің зерттеушілеріміз аталған кемшіліктердің пайда болуының ең басты себебі ретінде тестіні дайындау технологиясы екендігін анықтады, яғни аталған кемшіліктерден арылу үшін тест тапсырмаларын дайындауды өзгертіп жаңа технологиялық іс әрекеттерге көшу қажет [3].

Зерттеушілеріміз тестілеудің ерекшеліктері туралы мынадай тұжырымдар келтіреді: оқушы өзін-өзі бақылайды, бағалайды, кемшіліктерін анықтайды, сапалық көрсеткіштерде жақсы нәтижеге жеткізеді, нәтижесі тікелей белгілі болады, барлық оқушыға бірдей талап қойылады, оқушылардың білім дәрежесі әділ бағаланады, әрі оқытушының өз пікірінше ғана бағалауына жол берілмейді, оқушылардың білім деңгейін білу үшін оқылған материал тегіс қамтылады.

Тілдерді үйрету және меңгеру мәселесі – барлық уақытта өзекті және дамып жетіліп отыратын үдеріс. Оны сипаттау мен жүйелеу мәселелері ғалымдар мен әдіскерлердің үнемі назарын аударатын, зерттеу жұмысын дамытатын бағыты болып табылады. Осы орайда қазақ тілін екінші тіл ретінде немесе шетел тілі ретінде оқытудың және тест арқылы үйренген тілінің қолдану деңгейін анықтау мәселесі өзекті болып отыр .

Бір тілді меңгеру дегеніміз – үйреніп жүрген тілінде әртүрлі қатысым салаларында (тұрмыстық, әлеуметтік-мәдени, ресми-іскери, ғылыми-кәсіби салада) тілдік құзыреттілігі мен сөйлеу қабілетінің қалыптасу дәрежесі. 1996 жылы Еуропа кеңесі жанындағы Білім және мәдени ынтымақтастық комитетінде шетел тілінің коммуникативтік құзыреттілік моделін негіздеу мен оны меңгерудің деңгейлерін анықтайтын, тілді меңгерудің бағалау өлшемдері мен параметрлері, оны бағалаудың тестілік технологиясы берілген «Қазіргі тілдер: зерттеу, оқыту, бағалау. Жалпы Еуропалық құзыреттілік» деген құжат қабылданған. Тілді үйрену мен тілді меңгеру деңгейлерін тестілеудің Еуропалық жүйесі негізінде қазақ тілін шетел тілі ретінде оқытуға арналған «Қазақ тілін меңгерудің коммуникативтік тілдік құзыреттіліктері. Жалпы меңгеру» Қазақстан Республикасының мемлекеттік стандарттары қабылданды.

Тілді үйренушінің тілді қандай деңгейде меңгергенін анықтайтын әлемде ағылшын тілін меңгеру деңгейін бағалауға арналған TOEFL мен IELTS тестілеу жүйесі деңгейлік бағалау жүйесі бар. Біздің отандық лингвист ғалымдар да әлем мойындаған бағалаудың озық үлгісі ретінде TOEFL мен IELTS тестілеу жүйесін басшылыққа ала отырып, сонымен қатар елімізде жылдар бойы жинақталған отандық тәжірибенің озық үлгілерін пайдалануда, қазіргі уақыт талабына сәйкестендіріп, инновациялық бағытта білімді бағалау жүйесін қалыптастыру жолында еңбек етуде.

Біздің елімізде Қазақстан Республикасы азаматтары мен Қазақстан Республикасы аумағындағы шетел азаматтарының қазақ тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі ҚАЗТЕСТ болып табылады. Жүйе халықаралық тілдік білімді бағалау жүйелерінің, атап айтқанда, TOEFL, IELTS (ағылшын тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі), TÖMER (түрік тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі), ТРКИ (орыс тілін меңгеру деңгейін бағалау жүйесі) ұстанымдарына негізделген және тілдік білімді тыңдалым, лексика-грамматикалық құрылым, оқылым, жазылым сияқты сөйлеу әрекетінің түрлері бойынша бағалайды.

ҚАЗТЕСТ құрылымы жағынан жоғарыда аталған тілді меңгеру деңгейін бағалау жүйелеріне сәйкес келгенімен, өзіндік ерекшеліктері бар ұлттық жүйе. Тест тапсырушы қазақ тілін тек қатысым құралы ретінде ғана емес, сол тілді қолданушы қазақ ұлтының мәдениетін, салт-дәстүрін, ұлттық дүниетанымын түсіну, білу тұрғысынан да игергенін көрсетуін талап етеді. Жекелеген мемлекет бойынша елтанымдық білім мен мерзімді баспасөзбен таныс болуды міндеттейтін талап Оксфорд университетінің емтиханында да (The Oxford Written Examinationin Englishas a Foreign Language) бар тәжірибе.

Тестілеу арқылы тілді білу деңгейін бағалау – жалпы білім дәрежесін бағалаудың ортақ межелеріне сәйкес келгенімен, өзіндік ерекшеліктері бар жүйе. Тілді меңгеру дәрежесіне баға беру деңгейлік бағалау, жалпы бағалау және тұлғаның кәсіби құзыретіне байланысты қойылатын талаптарына сәйкес тілді қарым-қатынас құралы ретінде меңгеруді бағалау сияқты бөліктерден құралады. Тілді меңгеру деңгейін бағалау жүйелерін құру кез келген мемлекет үшін қажетті іс деп санаймыз, себебі тілдік білімді игеру сол тіл мемлекеттік тілі болып саналатын елдің мемлекеттік құндылықтарын құрметтеу, қоғамдық құндылықтарын ұстану және тұлғалық құндылықтарды иемдену тұрғысынан өте маңызды [4].

Қазіргі уақытта тестілеу жүйесі қазақ тілін тіл үйренуші қандай деңгейде меңгерді және шынайы өмірде қалай пайдаланады деген түйткілді сұрақты шешудің негізгі жолы болып саналады.

Тест тапсырушыдан оның тілді меңгеру деңгейін қай жақтан бағалайтындығын белгілеп алып, сол тілдік біліктілікке бағыттап тест тапсырмаларын әзірлеген дұрыс.

Тест тапсырмасын әзірлеуде негізгі талаптарға сүйене отырып әзірлеу керек және де тапсырмаларды дайындау барысында тест тапсырмаларының мазмұны мен құрылымы әрбір тілдік деңгейлерге сәйкес болуы шарт. Тест тапсырмалары тіл үйренушінің тілдік біліктілігін ғана емес, оқытудың тиісті деңгейде ұйымдастырылғанын, қай жерден қателіктер кеткенін, қай тілдік деректі сараптау керек деген сұрақтарға жауап береді, оқыту ісіне байланысты тағы да басқа мәселелерді айқындап, олардың дұрыс шешімін табуға көмектеседі. Яғни тестілеу жүйесі сынақ тапсырушының да, оқытушының да жетістіктерімен қатар кемшін тұстарын да саралауға септігін тигізіп, тіл ұстарту сабақтарын тиімді етіп ұйымдастыруда оқу жұмысының ұтымдылығын жетілдіруге де өзінің игі ықпалын тигізеді [5].

Тест тапсырмаларын орындағаннан кейін, әрине әрбір тіл үйренушінің сынақ нәтижесіне жеке-жеке талдау жасау, сабақты жеке тұлғаға бағыттап, солардың ынтасы мен сұранысына лайықтап сабақты ұйымдастыруға әсер етеді. Деңгейлік тест жүйесі тіл үйренушінің қай деңгейді қаншалықты дәрежеде меңгергенін, оның тілдік білімінің деңгейін анықтап қана қоймай, оқытушыға да өз жұмысын дұрыс бағалауға көмектеседі.

Жалпы тестіні қолдану арқылы тілдік білімді бағалауда белгілі тақырыпты, тарауды немесе пәнді тіл үйренушінің жүйелі түрде, толық меңгеру дәрежесін**,** тапсырмаларды орындауы барысындағы логикалық ойлау қаблетін, оны іске асырудағы іс-әрекетін**,** меңгерген теориялық білімі мен практикалық дағдыларын және әдістерін пайдалана алуын бағалаймыз.

Қазіргі күнде **«**5 жауаптың бірін таңда**»** технологиясы бойынша дайындалған тест тапсырмалары арқылы тіл үйренушінің тілдік білімін бағалап жүрміз. Осы кезге дейін шешімін таппай келе жатқан мәселе тіл үйренушінің тест арқылы үйренген тілінің қолдану деңгейін анықтаудың, яғни берілген тапсырманы орындаудағы логикалық ойлау қабілетін тест тапсырмалары арқылы анықтаудың мүмкін болмай отырғандығы. Тест дайындау технологиясы тест тапсырмаларын дайындауды өзгертіп жаңа технологиялық іс-әрекеттерге көшу қажет деп ойлаймын.

«iSpring QuizMaker - тестілеуді жасауға арналған, функционалды және бір мезгілде пайдалануға оңай бағдарлама. Оқушылардың білімдерін бақылау және қызметкерлердің кәсіби сертификациясын жүргізу үшін интерактивті тестілерді оңай және жылдам жасайды. ISpring QuizMaker бағдарламасы сізге нәтижелерді міндетті түрде бағалауды, сондай-ақ, ақпарат жинау және зерттеу жүргізу үшін өте ыңғайлы зерттеулерді жүргізуге мүмкіндік береді. Сіз сұрақтың 23 түрін пайдалана отырып тест жасай аласыз. Тестіге аудио, бейне және формулаларды енгізу бұл мәселені неғұрлым дәл немесе жай ғана әртараптандыруға тамаша мүмкіндік береді.

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде 1997 жылдан бастап Түркі дүниесінен келетін білім алушылар түрікше, қазақша, орысша және ағылшын тілін курс жүйесіне қарай үйренуде. Тыңдаушыларға қазақ тілін оқыту жүйесі үздіксіз білім беру моделі арқылы «Қазақ тілін шетел тілі және екінші тіл ретінде оқыту» әдістемесі негізінде бес деңгейлі оқыту жүйесімен оқытылады

Білім алушыларымыздың ең озық үлгіде білім алуларын жүзеге асыру үшін барлық мүмкіндіктерімізді қолданамыз, емтихан осы iSpring QuizMaker бағдарламасында алынады.

Біз осы iSpring QuizMaker бағдарламасын қазақ тілін меңгертуде тілдік біліктіліктің деңгейін анықтауға арналған тест тапсырмаларының 10 түрін пайдаланып, тіл үйренушінің жекелеген тілдік бірліктерді меңгеру дәрежесін және сөздік қорын, үйренген тілдік бірліктерін орынды қолдана алатындығын бағалауға пайдаланып жүрміз.

1. Дұрыс/Бұрыс (верно/неверно) – берілген мәліметтің дұрыс немесе бұрыстығын анықтайтын сұрақ.

Мысалы: Тереза ана қайрымдылық қоғамын құрып, мектептер, балалар үйін, ауруханалар ашып, адамдардың тегі мен нәсіліне қарамастан барлығына көмектескен. 87 жасында көз жұмған әулие Терезадан "өміріңізде мерекелік күндер болды ма" деген сұраққа "менің әр күнім мереке болған" деп жауап берген.

Сұрақ: Тереза ана - мейірімді кісі.

А. Дұрыс

В. Бұрыс

2. Бір жауабы дұрыс сұрақ (одиночный выбор -**5 жауаптың бірін таңда)** - берілген жауаптардың ішінде біреуі ғана дұрыс болған сұрақ.

Мысалы:

Менің анам ..... түске дейін жұмыс істейді.

түстен

түнде

кешке

таңертеңнен

түстен кейін

3. Бірнеше жауапты таңдау (множественный выбор) - берілген жауаптардан екеуі немесе бірнешесі дұрыс болған сұрақ.

Мысалы: Сөз тіркестерінің қайсысы қате берілгенін табыңыз.

Мұрнымызбен дем аламыз

Басымызбен ойланамыз

Жүрегімізбен жүгіреміз

Құлақтарымызбен естиміз

Қолдарымызбен иіскейміз

Көзімізбен көреміз

Аяқтарымызбен жүреміз

4. Қатар қосу (ввод строки) – қолданушы дұрыс жауапты мәтіндік қатарға өзі жазуы керек.

Мысалы: "Сараң" сөзіне қарама-қарсы сөзді жазыңыз.

Жомарт

5.Сәйкестендіру (соответствие) - тышқанның көмегімен бір тізімдегі элементтермен екінші тізім элементтерін салыстыру.

Мысалы: Сәйкестендіріңіз.

Ештеңе	етпейді!
Өкінішке	орай!
Қорыта	айтқанда!
Өтініш	білдіремін!
Оқасы	жоқ!

6. Реттестіру (порядок) – қолданушыдан элементтердің дұрыс реттестірілуін талап ететін сұрақ.

Мысалы: Ай аттарын ретімен жазыңыз

Сәуір

Маусым

Тамыз

Қыркүйек

Желтоқсан

7. Сан енгізу (ввод числа) - дұрыс жауап ретінде сан енгізілетін сұрақ. Оны сынақ тапсырушы өзі жазады.

Мысалы: Септік жалғауларынан -ға/-ге жалғауы нешінші қатарда орналасады?

3

8. Бос орындар (пропуски) - мәтіндегі бір немесе бірнеше бос орынды толтыруды талап ететін сұрақ.

Мысалы: Мына сыйлық сенің туған күніңе алынды.

9. Енгізілген жауаптар (вложенные ответы) - мәтіндегі бос орындарға берілген бірнеше сөз немесе сөз тіркестерінің ішінен біреуін таңдау.

Мысалы: Ол ауылға бүгін ғана кетті.

бұрын
ертең
ерте

10. Сөздік қор (банк слов) – қолданушы сөз немесе сөз тіркестерін мәтіндегі бос орындарға орналастыруы тиіс. Бұл сұрақтың шешімін күрделендіру үшін сөздер мәтіндегі бос орындардан көп болуы мүмкін.

Мысалы: Біздің ... шетінде ... ... саябақ бар. Өткен ... мен жұмыстағы ... сонда бардым.

Керекті сөздер: қаланың, үлкен, демалыста, достарыммен

Мына тест тапсырмалары өзгертілді ортадағы тілдік қатысымның қарапайым түріне сәйкестендіріліп, тілдің күнкөрістік деңгейіне ең қажетті тілдік дағдыларды тілді үйренуші қалай меңгергенін анықтауға арнап құрылған. Әрбір деңгейге сәйкестендіріліп тілдік бірліктер, сөйлеу дағдылары, тілдік оралымдар, сөз тіркестері, сөйлемдер беріледі. Тест тапсырмалары әрбір тілдік деңгейдің лексикалық минимумына және тілдік құзыретті қалыптастыру дағдысының дәрежесіне лайық әзірленеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Аванесов В.С. Форма тестовых заданий. –Москва: Центр тестирования, 2005. 10 с.

2. Нұрханова М. Х. Тест тапсырмалары және оларды құрастыру / http://www.ped.kz 7 наурыз, 2015.

3. Досмагулова Т.С. Тест жасаудың жаңа технологиясы: сатылы тест. helpiks.org- сайты. 2016 ж. 20 қыркүйек.

4. ҚАЗТЕСТ тіл білуді қалай бағалап жүр? //Ана тілі. 24 мамыр, 2018.

5. Күзекова З.Е., Пазылова Г.С., Әбдірәсілов Е.Қ. Қазақ тілі тестілеу теориясы мен практикасы. 13.

6. Наралиева Р.Т., Тынбековна Г.Н. Қазақ тіл пәні бойынша тест тапсырмаларын әзірлеудің технологиясы мен ерекшеліктері. /Kültür evreni - universe of culture – вселенная культуры. - 2011: 39.

REFERENCES

1. Avanesov V.S. Forma testovykh zadaniy. - Moskva.Tsentr testirovaniya, - 2005. 10.

2. Nurkhanova M. KH. Test tapsyrmalary zhane olardy k¸urastyru / http://www.ped.kz 7 nauryz, 2015

3. Dosmagulova T.S. Test zhasaudyn zhana tekhnologiyasy: satyly test. sayty pomoshchi. 2016 zh. 20 k¸yrkyyyek.

4. KAZTEST tíl bíludí kalay baġalap zhur? / /Ana tílí. 24 - mamyr, 2018 zh.

5. Kyzekova Z.Ye., Pazylova G.S., Abdírasílov Ye.K. Kazak tílí testíleu teoriyasy men praktikasy.13.

6. Naraliyeva R.T., Tynbekovna G.N. K¸azak¸ tíl pfní boyynsha test tapsyrmalaryn fzírleudín tekhnologiyasy men yerekshelíkterí. / Kyul'tur yevreni - vselennaya kul'tury - vselennaya kul'tury. 2011: 39.

УДК 37.016:81-028.31 **ГРНТИ 16.01.45**

B.D.TURLYBEKOV[1], A.E.PERNEKHAN[2]
[1]Candidate of Sociological Sciences Akhmet Yasawi university
[2]Master student of the Akhmet Yasawi university e-mail: berdibay.turlybekov@ayu.edu.kz

THE ROLE OF AUTHENTIC TEXTS AT THE FOREIGN LANGUAGE LESSONS

This article deals with the study of the use of authentic reading texts at the foreign language lessons in pedagogical high school. The aim of this article is to analyze the effectiveness of English learning through authentic texts at the English language lessons in non-language high school. The features of teaching reading authentic texts at the English language lessons in pedagogical high school are considered in the article.

Keywords: authentic texts, competence, self-guided work, reading, language material

Б.Д.Тұрлыбеков, А.Е.Пернехан

Ағылшын тілі сабақтарында түпнұсқадағы мәтіндерді қолданудың маңызы

Бұл мақала педагогикалық жоғары оқу орнында шет тіл сабағында оқылатын түпнұсқа мәтіндерді оқуды зерттеуге арналған. Мақаланың мақсаты - ағылшын тілін лингвистикалық емес университетте ағылшын тілінде жүргізетін түпнұсқа мәтіндерді оқу арқылы ағылшын тілін тиімді меңгеру. Мақалада педагогикалық университетте ағылшын тіліндегі сабақтардың түпнұсқалық мәтіндерін оқудың ерекшеліктері талқыланады.

Кілт сөздері: түпнұсқадағы мәтіндер, құзыреттілік, өзіндік жұмыс, оқу, тілдік материал.

Б.Д.Турлыбеков, А.Е.Пернехан

Роль аутентичных текстов на уроках иностранного языка

В данной статье рассматривается изучение использования чтения аутентичных текстов на уроках иностранного языка в педагогическом вузе. Целью статьи является анализ эффективного изучения английского языка посредством чтения аутентичных текстов на уроках английского языка в неязыковом вузе. В статье рассматриваются особенности обучения чтения аутентичных текстов на уроках английского языка в педагогическом вузе.

Ключевые слова: аутентичные тексты, компетенция, самостоятельная работа, чтение, языковой материал.

One of the priorities of the modern education system in higher education is the formation of an intellectual, creative, spiritual and moral personality. It should be noted that the higher the spiritual - moral culture of the individual, the higher its social relevance and social significance for society.

The basis of the formation of the spiritual and moral education of the future specialist is the process of cultural self-determination of the individual, his comprehension of socially and individually significant values. The process of spiritual and moral education is the ascent of subjects of education to themselves as a unique spiritual individuality, to a spiritual ideal, which arises as a result of a reflexive-value understanding of the system of socially and individually significant values [1, p. 47].

Nowadays, in higher educational institutions a lot of attention is paid to communicative disciplines, including the discipline “Foreign Language”, since in the lessons of a foreign language

it is possible to show intellectual creative activity and individuality.

One of the main tasks of teaching a foreign language in a pedagogical university is the formation of the spiritual and moral qualities of a student through reading. It is reading that contributes to the formation of the spiritual and moral qualities of students and allows them to understand the world around them more deeply. It is aimed at developing students' thinking, language skills and abilities.

During the lessons of reading a foreign language, students are involved in an active creative process of language activity. Reading activates cognitive activity, fosters a sense of respect for the country and the culture of the language being studied.

In the educational process reading authentic texts is widely used. They should be familiar with the peculiarities of reading professional texts. Therefore, teaching students in pedagogical universities foreign languages presupposes the practical orientation of this discipline, i.e. accounting of business communication needs on professional topics in a foreign language.

In a non-linguistic university, reading is aimed at extracting basic information from the texts being read and understanding its content. Since the processing of information and understanding of its content is an important factor in the memorization of language material.

For effective mastering of language material, it is necessary to create a positive emotional background and, as a result, it is possible to increase the motivation and intensity of students' intellectual activity. After all, motivation has a significant impact on the effectiveness of teaching foreign languages [2].

It is also very important to choose the right texts, take into account their content, novelty and their practical significance. It is necessary to take into account the fact that the information in the texts should cause an increased interest among students.

One of the most popular texts, which is perceived by students with great enthusiasm, is the authentic text of linguistic and cultural content. An authentic text (from the Greek. Authentikos - authentic) is understood as a text corresponding in content to a text in another language and having the same force with it [3].

Authentic texts are notable for their informative. They reflect the real facts of the modern reality of the country of the language being studied and convey a typical view of this country. Often the themes of these texts are the following: the geographical location of the country of the language being studied, its political system, the country's monetary unit, national holidays, symbols of the country, and so on.

The process of reading authentic texts causes positive motivation among students of non-linguistic universities. Thanks to the reading of authentic texts, students become familiar with the culture and traditions of the country of the language being studied, are attached to the moral and spiritual values of another people. Thus, students are formed linguistic socio cultural competence.

In the modern world, the Internet offers a variety of online resources where you can find authentic texts in foreign languages. Modern educational process of learning is characterized by the basic position of information and the functional use of well-known sources of the Internet [4].

Internet resources contain electronic databases of famous newspapers and magazines in English, periodicals, including: The Daily Telegraph, The Guardian, The Washington Post, The Wall Street Journal, USA Today, The New York Times and others.

On the basis of these resources, it is possible to make a selection of analytical texts, in accordance with the age characteristics of students and the level of knowledge of the English language. As an additional material, it is possible to suggest the use of teaching aids for students of pedagogical universities, for example, a textbook: Dzhegutanova N.I., Pavlenko V.G. “The practice of written and oral scientific speech in a foreign language for students of pedagogical universities [5]. This manual is intended for students of pedagogical universities, students in the areas of

training "Teacher education", "Psycho-pedagogical education" and is aimed at developing students' professional and communicative competence in mastering reading in a specialty in a foreign language. Each section of the manual contains grammatical explanations, illustrative material with translation into Russian; theoretical material is fixed in creative exercises, built on authentic scientific and popular science articles from leading foreign publications of recent years. The paper presents guidelines for the organization of independent work of students on reading authentic texts, thematically related to the direction of training.

We believe that the effectiveness of reading lies not only in the correct selection of language material, but also in the proper organization of independent work. It is the proper organization of independent work that is one of the key didactic-organizing problems and the main component of higher education in teaching foreign languages [6].

Therefore, students of pedagogical universities are invited to study the guidelines for preparing for independent work with the text in English provided by the program of the discipline, which allows them to get an idea of the goals and objectives, the nature and amount of material to be studied increase in professional competence and creative activity of students [7].

Independent work with the text on the English language in a pedagogical university involves the following goals and objectives:

- deepening and systematization of knowledge: reading the text, its translation, work with dictionaries and reference books;

- development of analytical and synthetic abilities of mental activity, skills of working with information, educational and literature of various sizes and types: analytical processing of the text, annotation of the text, selection of information with specific goals;

- practical application of knowledge and skills: performing lexicological and grammatical exercises, preparing statements on a topic, performing creative work on a topic, translating original documentation, compiling and preparing it [8].

Students can offer the following algorithm for working with analytical text:

Reading the title of the text, express your assumptions about what can be discussed in the text.

Orient in the compositional structure of the text.

Find keywords, highlight the main point.

Try to understand the meaning of words without resorting to the use of dictionaries.

Once again, quickly re-read the text to get a holistic view of its content.

The analysis of the application of reading authentic texts in a foreign language lesson at a pedagogical university allowed us to draw the following conclusions. First, reading authentic texts in foreign language lessons allows non-language students to improve their language level, enrich their vocabulary, and understand the mindset of people who speak a foreign language. Secondly, the reading of authentic texts contributes to the spiritual and moral development of the personality and has a positive effect on the students' personal and emotional state. And thirdly, it enhances not only communicative-cognitive motivation, but also forms intercultural competence.

LITERATURE

1. Джегутанова Н.И. Развитие духовно-нравственного потенциала будущего учителя в процессе профессиональной подготовки в вузе на основе интегративного подхода: автореф. … канд. пед. наук. Ставрополь, 2010. 23с.

2.Макарова О.С. Социальная мотивация учащихся в условиях реализации обратной связи в процессе обучения иностранному языку//Педагогическая наука и практика – региону. Материалы XVI региональной научно-практической конференции. ГБОУ ВО «Ставропольский государственный педагогический институт». 2016. С. 185-191.

3.Угренинова Е.Ф. Обучение иностранному языку и культуре на основе аутентичных текстовых материалов СурГПУ, г. Сургут по материалам научно-практической конференции «VI Знаменские чтения», 4 марта 2007 года.

4. Beatty-Martínez, A.L., Dussias, P.E.Tuning to languages: Experience-based approaches to the language science of bilingualism, 2018Linguistics Vanguard 4(1), 20170034

5.Джегутанова Н.И., Павленко В.Г. Практикум письменной и устной научной речи по иностранному языку для студентов педагогических вузов: учебное пособие для студентов. – Ставрополь: СГПИ; ООО «Бюро новостей», 2015. – 104 с.

6.Сарибекова Э.А. Формирование умений и навыков самостоятельной работы у студентов в процессе изучения иностранного языка. Дисс.канд. пед. наук – Ставрополь, 2006. -189 с.

7.Павленко В.Г. Организация самостоятельной работы студентов при изучении иностранного языка в неязыковом вузе. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2015. № 8-2. С. 102-104.

8.R.Sadykova, B.Turlybekov Analysis of research on Foreign Language Translations of the Epopee «The Path of Abay» Opcion, Ano 33, No. 85 (2018): 362-373 ISSN 1012-371587/ISSNe: 2477-9385.

REFERENCES

1.Dzhegutanova N.I. Razvitiye dukhovno-nravstvennogo potentsiala budushchego uchitelya v protsesse professional'noy podgotovki v vuze na osnove integrativnogo podkhoda: avtoref. … kand. ped. nauk. Stavropol', 2010. 23s.

2.Makarova O.S. Sotsial'naya motivatsiya uchashchikhsya v usloviyakh realizatsii obratnoy svyazi v protsesse obucheniya inostrannomu yazyku//Pedagogicheskaya nauka i praktika – regionu. Materialy XVI regional'noy nauchno-prakticheskoy konferentsii. GBOU VO «Stavropol'skiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy institut». 2016. S. 185-191.

3.Ugreninova Ye.F. Obucheniye inostrannomu yazyku i kul'ture na osnove autentichnykh tekstovykh materialov SurGPU, g. Surgut po materialam nauchno-prakticheskoy konferentsii «VI Znamenskiye chteniya», 4 marta 2007 goda.

4. Beatty-Martínez, A.L., Dussias, P.E.Tuning to languages: Experience-based approaches to the language science of bilingualism, 2018Linguistics Vanguard 4(1),20170034.

5.Dzhegutanova N.I., Pavlenko V.G. Praktikum pis'mennoy i ustnoy nauchnoy rechi po inostrannomu yazyku dlya studentov pedagogicheskikh vuzov: uchebnoye posobiye dlya studentov. – Stavropol': SGPI; OOO «Byuro novostey», 2015. – 104 s.

6. Saribekova E.A. Formirovaniye umeniy i navykov samostoyatel'noy raboty u studentov v protsesse izucheniya inostrannogo yazyka. Diss.kand. ped. nauk – Stavropol', 2006. -189 s.

7. Pavlenko V.G. Organizatsiya samostoyatel'noy raboty studentov pri izuchenii inostrannogo yazyka v neyazykovom vuze. Aktual'nyye problemy gumanitarnykh i yestestvennykh nauk. 2015. № 8-2. S. 102-104.

8. R.Sadykova, B.Turlybekov Analysis of research on Foreign Language Translations of the Epopee «The Path of Abay» Opcion, Ano 33, No. 85 (2018): 362-373 ISSN 1012-371587/ISSNe: 2477-9385.

УДК 81.23 **ГРНТИ 16.21.27**

С.Б.БЕЙСЕМБАЕВА
к.ф.н., доцент, университет Ахмеда Ясави

КИНЕМЫ КОНТАКТОУСТАНОВЛЕНИЯ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье непосредственно рассматривается синонимический ряд жестов, используемый при приветствии.

В ходе исследования автор приходит к выводу, что ситуация приветствия является основной сферой действия кинем контактоустановления, а приведенный синонимичный ряд жестов приветствия в казахском языке еще раз доказывает, что система жестов в каждом языке социально обусловлена и присуща лишь данному языковому обществу.

Ключевые слова: коммуникация, речь, ситуация приветствия, паралингвистика, кинесика, жест.

С.Б.Бейсембаева

Қазақ тіліндегі байланыс орнатудың кинемалары

Мақалада тікелей сәлемдесу кезінде қолданылатын қимылдардың синонимдік қатары қарастырылады.

Зерттеу барысында автор сәлемдесу жағдайы байланыс орнататын кинемаларының негізгі қолдану аясы болып табылатынына көз жеткізіп, ал қазақ тіліндегі сәлемдесу іс-қимылдарының келтірілген синонимикалық қатары әр тілдегі қимыл жүйесі әлеуметтік тұрғыдан негізделген және тек осы тілдік қоғамға тән екенін тағы бір рет дәлелдейді.

Кілт сөздері: коммуникация, сөйлеу, сәлемдесу жағдайы, паралингвистика, кинесика, қимыл**.**

S.B.Beissembayeva

Cinema of Kontact testing in the Kazakh Language

The article deals directly with the synonymous series of gestures used in greeting.

In the course of the study, the author comes to the conclusion that the situation of greeting is the main sphere of action of the kinem of contact establishment, and the given synonymous series of greeting gestures in the Kazakh language once again proves that the system of gestures in each language is socially conditioned and inherent only in this language society.

Keywords: communication, speech,greeting situation, paralinguistics, kinesics, gesture.

Наиболее обычный способ передачи сообщения языковой: мы говорим. Но не единственный. Механизм функционирования человеческого общения достаточно сложен. Поистине поразительна множественность разноплановой информации, которая сосуществуя во времени передается от человека к человеку. Еще задолго до языкового общения, мы получаем так называемую «поверхностную» информацию – видя человека, мы определяем его пол, приблизительный возраст, физические данные. Внешнее самопроявление покажет уровень его воспитания, что-то скажет о социальном положении, может быть о професии. Стоит человеку заговорить – и вливается новый поток информации: характеристики его

голоса (тембр, ритм) скажут о его настроении, об отношении к собеседнику, о их взаимоотношениях (служебные, деловые, дружеские). При этом речь сопровождают столь же информативные жесты, мимика, позы. Они то сплетаются с речью, вклиниваясь в отдельные фразы, или целиком заменяя их, то сопровождают звучащие фразы, отнюдь не являясь при этом информативно избыточными.

Все эти жесты, мимику, позы относят к невербальным средствам коммуникации, изучением которых занимается паралингвистика – «область науки, изучающая проблемы использования неязыковых средств в речевой коммуникации»[1, 51]. Мы согласны с утверждением А.В.Филиппова, что «язык жестов всегда дан как кинесика людей конкретной нации, что нет международного языка жестов, что он всегда национален, как и звуковой язык» [2, 32] и считаем, что национально-культурная специфика невербальных средств коммуникации различна у разных народов мира и является интересным объектом исследования языкознания.

Современные психологи отмечают, что в процессе взаимодействия людей от 60-80% коммуникации осуществляется за счет невербальных средств выражения, и только 20-40% информации передается с помощью вербальных.

Именно эти данные заставляют сегодня многих лингвистов задуматься над значением невербальных компонентов коммуникации для психологии общения и взаимопонимания людей. Особое внимание исследователи обращают на значение жестов и мимики человека, в связи с этим появляется необходимость изучения искусства толкования этого особого языка – языка телодвижений, который постоянно присутствует в процессе коммуникации, чаще подсознательно.

По свидетельству А.Пиза, Альберт Мейербан установил, что передача информации происходит за счет вербальных средств (только слов) на 7%, за счет звуковых средств (включая тон голоса, интонацию) на 35%, за счет невербальных средств на 55%.

Изучением невербальных знаков и сигналов занимается паралингвистика – наука, возникшая в 40-х годах нашего века. Сам термин *паралингвистика* (от греч. παρα - около) был предложен американским лингвистом А.Хиллом. Границы новой области знания были определены Дж. Трейгером. «Под паралингвистическими явлениями понимаются свойства звуковой фонации, а так же мимика, жесты и другие выразительные движения, сопровождающие речевое высказывание и несущие к его содержанию дополнительную информацию» [3,108].

В репертуаре паралингвистических средств особое место занимают жесты. Жесты включают выразительные движения определенных частей тела. Позы как фиксированные телодвижения могут включать также элементы жестов и мимики. «Жест как семиотическое понятие мы определяем как знаковую единицу общения и сообщения, которая имеет мануальную, мимическую или другую пантомимическую форму выражения, выполняет коммуникативную функцию, характеризуется воспроизводимостью и смысловой ясностью для представителей какой-либо нации или для членов какой-либо социальной группы» [2, 15].

Роль жестов в общении и взаимопонимании людей, их содержание и социально-психологические особенности наиболее глубоко были исследованы А.А. Бодалевым. Он пишет «в образе, формирующемся в процессе общения, могут быть запечатлены жесты партнера. По ним мы можем заключить об отношении воспринимаемого человека к какому-то событию, лицу, предмету... Особенности жестикуляции, наблюдаемые длительное время, могут оказаться для нас одним из оснований для вывода о каком-то качестве воспринимаемого человека, например, о суетливости, склочности, мелодраматичности...

Жесты, являющиеся одним из выразительных движений человека, нельзя считать спонтанным проявлением активности. Любой человек, формирующийся как личность в конкретной социальной среде, усваивает характерные для этой среды способы жестикуляции и, так сказать, правила их применения и прочтения» [4, 20]

Следует отметить, что по-прежнему продолжает существовать наивное представление об универсальности мимики и жестов. Поэтому часто люди, изучавшие иностранный язык, даже не подозревают о том, что кинемы, характерные для их родной культуры, вследствие национально-культурной специфики могут мешать пониманию со стороны иноязычного и инокультурного партнера по коммуникации. Для носителя национальной жестовой системы бытующие в данном народе жесты кажутся настолько естественными, как бы биологическими, что ему не приходит в голову изменять их в другой национальной среде. Слушающий начинает обращать внимание на то, как говорит его партер по коммуникации, вместо того, чтобы полностью сосредоточиться на передаваемой информации. Это создает определенное препятствие, снижающее эффективность передачи и восприятия информации. Кроме того, незнание национально-культурной специфики жестов может привести к непреднамеренному употреблению кинем с отрицательной семантикой, запрещенной этикетом и употребляющейся нелегально.

Ситуация приветствия как элемент речевого этикета и часть национальной культуры имеет маркированный характер в том смысле, что употребляется в одной социальной среде и не употребляется в другой, одни формулировки употребляются в одной обстановке и не используются в другой. Иначе говоря, употребление формул приветствия зависит от того, кто говорит, где говорит и когда говорит.

Ситуация приветствия является составляющей речевого этикета, типичного для каждого конкретного языка. Единицы речевого этикета как подлинные знаки языка образуют богатые синонимические ряды в тематических группах. В акте речи происходит сложный выбор наиболее нужной формы: одному адресату, в какой-то обстановке общения достаточно лишь кивнуть, а для другого надо выбрать уместную только для него и для данной конкретной ситуации формулу. Именно наличие стилистических синонимов, закрепленных в употреблении за данными группами носителей языка в данной обстановке общения, свидетельствует в пользу выраженной социальной природы речевого этикета.

Изучение ситуации приветствия, являющегося неотъемлемой частью общения как сложного деятельного явления, требует комплексного подхода к нему с позиций лингвистики, прагмалингвистики, социолингвистики, этнолингвистики, лингвострановедения.

Употребление формул приветствия в каждом конкретном языке зависит от ситуации общения, включающей такие параметры как «кто - кому - где - когда», которые, указывая на отношения между коммуникантами, на сферу общения, предопределяют выбор той или иной формы обращения. Не является исключением и казахский язык.

Что касается исследований невербальных компонентов коммуникации в казахском языкознании, то они находятся на стадии развития. «Между тем, именно на Востоке можно встретить плодородную почву для проявления невербальных средств коммуникации. Всем известно, что именно на Востоке женщина долгие годы находилась в бесправном положении. И мужчина, хозяин дома, почти не разговаривал с женщиной, особенно при посторонних» [5, 39].

В казахском языке существует богатый синонимический ряд жестов, используемый при приветствии (*қолын беру, созу, ұсыну, саусақтарын ұсыну, қол алысу, оң қолын төсіне қою, қос қолды кеудеге қою, қолды кеудеге апарып, бас ию, қол құсырып иіліп сәлем беру, қол бұлғау, орамалын бұлғау и т.д.*)

Приведем синонимичный ряд жестов приветствия:

Приветствие
- бас изеу
- қол бұлғау
- қол алысу
- құшақтасу
- иек қағысу
- қос қолды кеудесіне қою
- төс соғысу
- иіліп сәлем беру
- қолын кеудеге апарып, бас ию

Ситуация приветствия является основной сферой действия большинства кинем контактоустановления и предполагает в дальнейшем определенное ответное действие (партнер по коммуникации может пожать протянутую руку или оставить без внимания порыв коммуниканта). Назовем первую ситуацию, т.е. когда партнер идет на коммуникацию – «положительным ответным действием», а вторую (когда партнер не идет на контакт) – «отрицательным ответным действием». В случае положительного ответного действия, данная кинема переходит из разряда визуальных жестов в разряд визуально-тактильных, с разряда индивидуальных в разряд индивидуально-взаимных, из разряда дистантных в разряд контактных. В случае отрицательного ответного действия данный жест остается индивидуальным, визуальным, дистантным.

– Уездік әскери бөлімінің жетекшісі Тәтімов, – деп қол берді. Буыны дірілдей қолын берген Таусоғар саусақтарының басы бірікпей, жансыз денедей сезілді [6,215].	– Руководитель уездного военного отдела Татимов, – подал руку. Поданная в ответ Таусогаром рука тряслась.

Кинесический элемент «қол алысу» (пожать друг другу руки) тесно связан с этическим понятием «көрісу» - необходимость приветствия через рукопожатие или объятие (дословно «свидание», «увидеться, свидеться»). Этническая особенность заключается в том, что инициация приветствия должна исходить от младшего по возрасту. Но существует еще одна исконно этнокультурная особенность кинемы «көрісу», она заключается в том, что для казаха считается обязательным навестить, повидаться и, так сказать, засвидетельствовать почтение приехавшему издалека по делам или в гости общему родственнику или знакомому, даже если последний значительно младше по возрасту. Отражением данной особенности

является известная поговорка «Алыстан алтыдағы бала келсе, алпыстағы шал келіп сәлем береді».

Техника исполнения жеста приветствия «төс соғысу» (обняться, прикоснувшись друг к другу грудью) сложна и интересна. Это яркий пример национально-культурной специфики кинем казахского языка. Техника исполнения заключается в следующем: правая рука ложится через левое плечо собеседника на спину, левая рука обнимает за талию. Во второй фазе объятия, наоборот, левая рука через плечо на спину, а правая рука - за талию. Жест визуально-тактильный, контактный, индивидуально-взаимный, редуплицированный, мужской.

Базаралы орнынан тұрғанда, оны кезек-кезек құшақтап, төс соғысып амандасып жатқандар: Көкбай, Шұбар, Ақылбай, Мағаш, Ербол сияқты кісілер болатын [7,62].	Когда Базаралы поднялся с места, с ним все друг за другом, здоровались, заключая его в свои объятия: Кокбай, Шубар, Акылбай, Магаш, Ербол и другие.

Жест «иілу» (наклониться всем корпусом вперед) также используется в ситуации приветствия и является визуальным, дистантным, индивидуальным, однократным, простым. Часто данная кинема исполняется и в другом своем варианте – с коленопреклонением «тізе бүгіп иіліп сәлем беру», в связи с чем переходит из разряда простых кинем в разряд составных.

Данный жест является знаком исключительной почтительности.

Ханның келетінін күтіп, үйдің ортасындағы қызғалдақтай кілем үстінде алтын шарадағы уыз қымызды сапырып отырған Жаған түрегеліп, иіліп сәлем етті: – Арсың ба, Жаған бикем! – Барсың ба, хан ием [8,240].	Когда он вошел, она встала и молча приветствовала его, склонив голову. – Здоровья тебе, Жахан-бегим! – сказал он. – Здоровы ли вы, мой повелитель-хан? – ответила она положенным вопросом.

Примечательно то, что незамужние девушки обладали привилегией приветствия без коленопреклонения:

Торғын бастаған үш-төрт әйел тізе бүгіп сәлем етеді, қыздар бас иеді. Торғын: Хош келдіңіз губернатор ағай [9,209].	Женщины, которых привела Торгын, поздоровались, преклонив колено, а девушки склонили головы. Торгын: Добро пожаловать, господин губернатор.

Приведем три кинемы, которые являются яркими представителями национальной специфики жестовой коммуникации в казахском языке. Эти исторически сложившиеся, но к настоящему времени частично утраченные формы кинесического поведения являются наиболее яркими свидетельствами его исконной специфики. Подобного рода ингерентные (присущие) формы кинесического поведения, отмеченные национальной спецификой, Кажгалиева К.Ш. назвала «этнокинемами» [9,137]. Эти кинемы используются при

приветствии коммуникантов. Данные жесты являются выражением уважения, почтения к старшему, поэтому исполняются преимущественно младшим по возрасту по отношению к старшему. Техника исполнения жеста «оң қолын төсіне (кеудесіне қою)» заключается в приложении правой руки к груди. Жест однократный, непарносоматичный

Ол жанындағылармен күбірлесіп сөйлесті, сөйтті де екеуін жанына ертіп, Тайжан үйіне қарай аяңдады. – Ассалаумағаләйкум, - деп оң қолын кеудесіне қойып сәлем берді [11].	Мырза вполголоса о чем-то переговорил со своими спутниками и вместе с двумя из них направился к юрте Тайжана. Подойдя к хозяину приложил руку к сердцу. – Ассалаумагалейкум!

Жест «жүрегін алақанмен басу» (приложить ладонь к сердцу) является синонимом вышеуказанному жесту «оң қолын төсіне (кеудесіне қою)». Отличие в том, что в данной кинеме ладонь ложится в области сердца, а в предыдущей ближе к середине груди. Жест выражает уважение, почтение к старшему. Жест визуальный, дистантный, индивидуальный, непарносоматичный, однократный, смешанный.

Ақан жүрек тұсын алақанмен басып, тәжім ете қол берді [12,146].	Акан, прилложив ладонь к сердцу, почтительно поздоровался.

Жест «қос қолды кеудеге қою» отличается тем, что является парносоматичным, т.е. к груди прикладываются обе руки.

– Арсыз ба, Бұқар-еке! – деді Науан ұста қос қолын кеудесіне қойып [8,71].	– О, наш жырау!.. Воин склонил голову перед певцом.

Данный пример является свидетельством неточного перевода. Переводчик не учитывает топологию жеста. Мануальный жест передается в языке перевода головным жестом. Видимо, это связано с тем, что иногда данный мануальный жест комбинируется с головным и является составным жестом «қолды кеудеге апарып, бас ию» - приложив руки к груди, склонить голову.

Сау-саламатсыздар ма, мәртебелі генерал мырзалар, - деді сәукелелі, шашы жерге түскен келіншек. Қасындағы қыз орысша білмегендіктен ескі Арқа дәстүріменен екі қолын кеудесіне апарып, бас иді [8,244].

Данный жест может комбинироваться также с движением всего корпуса и представлять сложную по своему составу кинему «қол құсырып иіліп сәлем беру» (наклониться всем корпусом вперед, приложить, скрестив, обе руки к груди)

Жәнібек хан нөкерлерімен таяу келіп қол қусырып иіліп сәлем берді: – Арсың ба, Асан ата! – Барсың ба, жарқыным? [8,207].	Хан Белой Орды Джаныбек, перед которым трепетали враги, подошел к холму и, как сын перед мудрым престарелым отцом, склонился в глубоком земном поклоне. Такого еще не было в степи, чтобы хан поклонился народному певцу!.. – Здравствуйте, дед Асан!.. – Здоров ли ты, наш светоч?!

В данном переводе оставлен без внимания мануальный жест «қол қусырып», который является частью составной кинемы.

Приходится только сожалеть, что эти приветственные кинемы, полные изящества и достоинства, незаслуженно забыты потомками. Данные жесты-архаизмы являются ярким примером национальной специфики жестовой коммуникации в казахском языке. Необходимо отметить, этнокинема «қол қусырып иіліп сәлем беру» до сих пор сохранилась в свадебном ритуале «Бет ашар» и в южных, западных районах Казахстана, где молодая сноха должна таким образом приветствовать родственников мужа.

Таким образом, ситуация приветствия является основной сферой действия кинем контактоустановления, а приведенный синонимичный ряд жестов приветствия в казахском языке еще раз доказывает, что система жестов в каждом языке социально обусловлена и присуща лишь данному языковому обществу. Можно с уверенностью утверждать, что не существует полностью идентичных кинесических систем, что не существует «международного» языка жестов, что он всегда национален, как и звуковой язык.

ЛИТЕРАТУРА

1. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – М.: Наука, 1974. – 81с.
2. Филиппов А.В. Звуковой язык и «язык» жестов //Лингвист.сборник МГПИ им. Н.К.Крупской -М., 1975. – Вып.3. – С.14-33.
3. Железанова Т.Т. Национальная специфика невербального поведения носителей немецкого языка//Психолингвистика и межкультурное взаимопонимание. – М.: 1991. – 348 с.
4. Бодалев А.А. Восприятие человека человеком. –Л., 1965. – С.20-21.
5. Бейсембаева С.Б. Невербальные компоненты коммуникации в произведениях казахских писателей и особенности их перевода. Web of Sholar, 2018. Т.5. №2 (20). С. 39-44.
6. Бегалин С. Замана белестері. – А.: Жазушы, 1975, 366 с.
7. Әуезов М. Абай жолы. – Алматы, 1961. – 804 с.
8. Есенберлин И. Көшпенділер. – Алматы: Жазушы, 1976.
9. Мүсірепов Ғ. Драмалық шығармалар. – А.: Жазушы, 1982.
10. Кажгалиева К.Ш. Национально-культурная специфика фатической речевой коммуникации в казахском языке: Дисс... канд.филол. наук. – Алматы, 1991. – 198 с.
11. Акишев З. Жаяу Муса. – Алматы: Жалын, 1981.
12. Жүнісов С. Ақан Сері. – Алматы: Жазушы, 1981.

REFERENCES

1. Kolshanskij G.V. Paralingvistika. – M.: Nauka, 1974. – 81s.
2. Filippov A.V. Zvukovoj yazyk i «yazyk» zhestov//Lingvist.sbornik MGPI im. N.K.Krupskoj. -M., 1975. – Vyp.3. – S.14-33
3. Zhelezanova T.T. Nacional'naya specifika neverbal'nogo povedeniya nositelej nemeckogo yazyka//Psiholingvistika i mezhkul'turnoe vzaimoponimanie. – M.: 1991. – 348 s.
4. Bodalev A.A. Vospriyatie cheloveka chelovekom. –L., 1965. - S.20-21
5. Bejsembaeva S.B. Neverbal'nye komponenty kommunikacii v proizvedeniyah kazahskih pisatelej i osobennosti ih perevoda. Web of Sholar, 2018. T.5. №2 (20). S. 39-44
6. Begalin S. Zamana belesteri. – A.: Zhazushy, 1975, 366 s.
7. Auezov M. Abaj zholy. – Almaty, 1961. – 804 s.
8. Esenberlin I. Koshpendiler. – Almaty: Zhazushy, 1976.
9. Musirepov F. Dramalyk shygarmalar. – A: Zhazushy, 1982.
10. Kazhgalieva K.Sh. Nacional'no-kul'turnaya specifika faticheskoj rechevoj kommunikacii v kazahskom yazyke: Diss... kand.filol. nauk. – Almaty, 1991. – 198s.
11. Akishev Z. ZHayau Musa. – Almaty: Zhalyn, 1981.
12. Zhunisov S. Akan Sery. – Almaty: Zhazushy, 1981.

ӘОЖ 37.016:82.03:802.0 **МҒТАР 16.41.21:16.31.41:16.01.45**

N.A.ZHAPBAROV
Senior teacher of Korkyt Ata Kyzylorda State University (Kyzylorda), *e-mail:* nurramazan@mail.ru

THE THEORETICAL AND METHODICAL FUNDAMENTALS OF USING THE TRANSLATION IN EDUCATION PROCESS

Nowadays the education becomes one of the main state directions in many countries. For Kazakhstan the development of education and science is considered to be the basic conditions in order to take its rightful place in the global and regional level, to be competitive country in the economic system, to strengthen the development of the state and national values. In accordance with the state program of education the introduction of advanced technologies and training systems is a prerequisite for the development of education, as it facilitates the integration of Kazakhstani educational institutions in the world educational space.

Keywords: education, science, competitive country, advanced technologies, training systems, translation.

Н.А.Жапбаров

Аударманы оқу процесінде қолданудың теориялық және методологиялық негіздері

Өндірісіміз өркендеп алыс жақын шет елдермен мәдени, саяси қарым-қатынасымыз артуына байланысты ағылшын тілін оқытуға жаңаша көзқарастар қалыптасып, адамның көптеген қызмет аясында білімді дамытуға аударманы кеңінен пайдалана отырып интернационалдыру қолға алынуда. Бұл көбіне-көп практикалық қызметтің бүгінгі қолданылып отырған формасы мен әдісіне байланысты. Кәсіби салада басқа тілдік коммуникацияны игеруге байланысты халықаралық қатынаста өндірістік және ғылыми проблемаларды шешуде, өзара түсіністік пен толық дәрежеде сөйлесуде ғалымдардың назары кәсіби-бағдарлық қабілетті зерттеуде интерактивті, бірінші кезекте аударманы пайдалануға көңіл бөлген.

Кілт сөздері: білім, ғылым, бәсекелес елдер, дамыған технологиялар, оқу жүйесі, аударма.

Н.А.Жапбаров

Использование основы теории и методологии перевода в учебном процессе

В настоящее время во многих странах образование становится одним из основных государственных направлений. Для Казахстана развитие образования и науки является основным условиям для того, чтобы занять достойное место на мировом и региональном уровне, быть конкурентно способной страной в системе экономики, для укрепления государственности и развития национальных ценностей. В соответствии с государственной программой развития образования внедрение прогрессивных технологий и обучающих систем является обязательным условием развития образования, а это содействует интеграции казахстанских образовательных учреждений в мировом образовательном пространстве.

Ключевые слова: образования, наука, конкурентно способная страна, прогрессивные технологий, обучающая система, перевод.

The English language like other general subjects performs educational, educational and developmental functions. While teaching reading, writing, speaking, translating from one language to another, we acquaint the students with the culture and civilization of other peoples, i.e. it enables to establish cross-cultural relationships with people who speak another language.

The main aim is to substantiate the formation of professionally-oriented specialists of natural direction from the point of view of the theory and techniques based on the theory and practice of translation, and to improve on the basis of scientific studies and analysis.

To test the hypothesis and the decision of the given objectives, the research methods were used as follows:

- the methods of comprehensive selection, collation and analysis in the process of gathering the main sources;
- the lexical and semantic analysis which is used to determine the extent of the technical semantic discourse;
- the statistical analysis of the types of transformation in translations done;
- the determination of developed professionally-oriented abilities of students in the translation process;
- the definition of new pedagogical features of nonlinguistic specialties in accordance with the context of technology use of modern language education;
- the translation function which is used in professional-oriented teaching of English;
- the determination of the nature of the concept regarding the role and place of project technology in the system of professional-oriented teaching of a foreign language;
- the testing of method of teaching translation for specialties of natural direction.

In the integrated pedagogical process the conclusions about technology, translation theory, philosophical and psychological theories of the social essence of personality, theory of personality-oriented education make up the theory of fusion science and practice.

The basic issues are:

1. To use the translation as a means of explaining information of students in English by means of introduction of translation models in professionally-oriented teaching of English.
2. To consider translation as a method of comparing the linguistic systems and cultural diversity based on the function of translation.
3. To study the significance of translation in different periods of development of methods and means of teaching, as well as to consider translation as a means of testing language skills of students.
4. To study the assignments for translation and its role in the automation of students' skills on the basis of professionally-oriented teaching of a foreign language.

In connection with the development of production, cultural and political relations with the countries of near and far abroad, there were formed new approaches to teaching a foreign language. Using the translation widely, great attention is paid to internationalization in many spheres of human activity, and in order to improve the system of education. Mainly it depends on current forms and methods of practical service. The advanced computer technology and the various devices that transmit information have a huge impact on the human activities, including

the expansion of the range of translation. These methods are based on the extensive use of computer technology capabilities to process, store and transmit information. In the field of communication, the computerization has an impact on informatization of professional activity, on the exchange of information in the system of education, science, telecommunication as well as the efficient work with information in a foreign language. In a process of learning the English language the students can influence the development of their linguistic competence as well as they have a great possibility to be involved in culture of other country and translation activity.

To do it by means of translation, firstly, the stability, integrity and precision are required for exchanging information; secondly, one should learn the translation studies from his or her own point of view. Our society would like the future specialists to master professional knowledge, to use them fluently in their life. They should master the global Internet system and various media devices when they speak English.

Translation is the area of linguistics which brings together countries, languages, complements and enriches each other.

Translation theory has the objectives as follows:

1) to identify and describe the general linguistic basis of translation, i.e. to determine what language structures are used in the translation process;

2) to consider translation as the object of linguistic investigation and to show its differences;

3) to make the main classification of translation types;

3.1 to reveal the equality of original text and translation as basis of translation;

3.2 to develop common principles for private and special theory of languages in different combinations;

3.3 to develop common scientific descriptive principles of the translation process;

3.4 to determine the impact of pragmatic and social linguistic factors on translating process;

3.5 to explain the meaning of the term “Standards of translation” and to develop principles that determine the quality of translation.

In professional field, in the connection with the mastery of language communication in a foreign language, in solution of industrial and scientific problems, in international relations, in mutual understanding and full commotion, the scientists focus on the research of professionally-orientated ability, and first of all, the use of translation.

The ability to make a translation in another language communication is the feature of the high-qualified professionals in the field of natural science

As for conversational strength of translation to unite countries, we must say that it is necessary to distinguish, to analyze the terms “cross-cultural communication” and “interaction of cultures”. Though the term “communication” is a loanword from Russian literature, originally it came from the Latin language. In Kazakh this term means “relationship” and I think that it is a direct translation. There are many types of relationships. We can divide them into two large groups. They are direct relationship and indirect relationship. Direct relationship can be explained by the concept “conversation”. It means that people can communicate with each other without other people, directly, face to face. There are some word combinations as “common neighbors”, “people who communicate with each other” in the Kazakh language.

Using the types of translation, the professionally-oriented teaching of a foreign language is based on the organization of private and mixed level of education process. There are some convenient situations:

a) to organize the creative activity during the search of valuable information, its processing, systematization and use by the students;

b) to improve the culture of speech in the information environment

c) to discover the personal models of self-perfection and reveal natural talent and abilities.

The use of translation in the explanation of the new material, the perception of translation as a reference context and the means of transmission of content, use of translation as a means of explaining the student information in a foreign language, as a means of checking language skills, a means for comparing the language systems and cultural differences, the relationship translation and "form-content", the role of assignments for translation and automation of students' skills.

It is no doubt that this way is required to train translators in field of professional communication to understand foreign scientific and technical text. At the beginning of education, students should be taught to analyze the text. Young translators should look up the unfamiliar words in the dictionary so that they can translate the words they do not know. However, the meaning of the text will be clear after analyzing the text in context. We do not mean the grammatical, linguistic or semantic analysis. Taking into account the author's goals and objectives, the author's and information receiver's specification, we talk about the method of understanding scientific and technical text, i.e. understanding and interpreting the word with the aim of translation. Here the main function of the word in translating text is the conservation of scientific and technical information and its understanding.

The solution of the main issues of article directly depends on the use of translation in organizing the professionally-oriented teaching of a foreign language for specialties of natural sciences, the knowledge of functions and models of translation and the determination of students' professional orientation.

As a result of article, the following conclusions were made:

1) Technology of mastering the translation and the enlarging the topic content of translation in professionally-oriented teaching a foreign language for specialties of direction of natural sciences will make an impact on the quality of mastering professional orientation in sorting services of scientific and technical, industrial and managing fields.

2) The aspiration of students to work due to the translation in mastering a foreign language is the characteristics of systematization and use of culture cognitive information and valuable professional orientation of organizing service in innovative view.

Using the function of translation, the principles of professionally-oriented teaching of a foreign language depend on its structure and content. The principles are as follows:

- The use of the translation in the teaching of a new material.
- The accepting of translation as the method of context exercise and meaningful report.
- Method of using translation as the method of teaching information in foreign language.
- The use of the translation as the method of checking students' speaking skills.
- The use of the translation as the method of comparing language system and cultural differences.
- The relationship of translation and "form-content".
- The role of automation of giving task for translation and students' skill.

In the article we succeeded in the following scientific conclusions: the use of the translation as means of explanation of students' information in a foreign language due to the introduction of translating models in the professionally-oriented teaching of the English language; the research of translating linguistic systems and cultural differences as a comparative method based on the function of translation; the determination of role of translation in different periods of development of methods in education process as well as the determination of translation as a method for controlling speaking skills of students; the role of assignments for translation in automation of students' skills on the basis of the method of professionally-oriented teaching of the English language has been determined as well.

The first outcome (result): the background of understanding of scientific and technical texts by the translator, his knowledge of the subject, language, socio-cultural knowledge and knowledge of discourse, i.e. the translator's professional skills in the translation of scientific and technical texts has been identified.

LITERATURE

1. Чеботарев П.Г. Перевод как средство и предмет обучения: Научное-методическое пособие. - Москва: Высшая школа, 2006.

2. Паршин А. Теория и практика перевода.

3. Крупнов В.Н. Гуманитарный перевод: Учебное пособие. Высшее профессиональное образование. – Москва, 2009.

REFERENCES

1. Chebotarev P.G Perevod kak sredstvo I predmet obuchenia //Nauchnoe-metodicheskoe posobie. – Moskva: Vysshaya shkola, 2006.

2. Parshin A. Teoria I praktika perevoda.

3. Krupnov V.N. Gumanitarnyi perevod: Uchebnoe posobie. Vysshee professinalnoe obrazovanie. - Moskva, 2009.

УДК 821.111 **ГРНТИ 17.01.79**

M.KAYAALTI
Teacher of University of Erciyes (Kayseri, Turkey)
e-mail: mahmutkylt@gmail.com

TWO THOMASES OF ENGLISH LITERATURE

Thomas More and Thomas Hobbes are regarded as two prominent thinkers of English community. They have influenced the society of England along with the future generations by means of their ideologies and works. The path they clearly opened as to the correct application of politics by state has been true indicator of today's statecraft conception. Although More and Hobbes belong to different eras, the endeavors they showed during their lifetimes intersects on a same line because they all served a certain purpose. This study has been prepared with the intent of presenting a general overview about Thomas More and Thomas Hobbes in conjunction with their similarities, differences. Additionally, their two famous works Utopia and Leviathan have been covered in the study.

Keywords: Thomas More, Thomas Hobbes, Utopia, Leviathan, politics.

M.Kayaalti
Ingiliz edebiyatının iki Tomas'ı

Tomas More ve Tomas Hobbes, İngiliz camiasının iki önde gelen düşünürü olarak kabul edilmektedir. İdeolojileri ve ortaya koydukları eserleri ile hem İngiliz toplumunu hem de sonraki nesilleri etkilemişlerdir. Politikanın devlet tarafından doğru uygulanması konusundaki açtıkları yol, bugünün devlet anlayışı kavramının doğru bir göstergesidir. More ve Hobbes farklı zaman dilimlerine ait kişilikler olsa da, yaşamları boyunca göstermiş oldukları çabalar aynı amaca hizmet ettiklerinden dolayı aynı bir doğru üzerinde kesişmektedir. Bu çalışma, Thomas More ve Thomas Hobbes hakkında genel bir tanıtım sunmak ve onların benzer ve farklı yönlerini ortaya koyma niyeti ile hazırlanmıştır. Bunlara ilave olarak, onların ünlü eserleri olan Utopia ve Leviathan da çalışmada konu edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Thomas More, Thomas Hobbes, Utopia, Leviathan, politika.

М.Каяалты
Ағылшын әдебиетіндегі екі Томас

Томас Мор және Томас Гоббс британдық қауымдастықтың жетекші ойшылдары болып саналады. Олар британдық қоғамға да, кейінгі ұрпаққа да өздерінің идеологиялары және туындыларымен әсер етті. Саясаттың мемлекет тарапынан дұрыс басқарылуы тақырыбындағы олар көрсеткен жол, бүгінгі мемлекет басқарудың дұрыс үлгісіне айналды. Мор және Гоббс әртүрлі уақыт кезеңдеріндегі тұлғалар болса да, өмір бойы көрсеткен күш бір бағытта қиылысады, өйткені олар сол мақсатта қызмет етті. Бұл зерттеу Томас Мор мен Томас Гоббс туралы жалпы таныстыруды ұсынуға және олардың ұқсас және әр түрлі аспектілерін ұсынуға дайындалды. Бұған қоса, зерттеу барысында Утопия мен Левиафанның атақты шығармалары да талқыланды.

Кілт сөздері: Томас Мор, Томас Гоббс, Утопия, Левиафан, саясат.

М.Каяалты

Два Томаса английской литературы

Томас Мор и Томас Гоббс считаются двумя известными мыслителями английского сообщества. Они повлияли на общество Англии вместе с будущими поколениями с помощью их идеологий и произведений. Путь, который они ясно раскрыли относительно правильного применения политики государством, стал истинным индикатором сегодняшней концепции государственного управления. Хотя Мор и Гоббс принадлежат к разным эпохам, усилия, которые они проявляли во время их жизни, пересекаются на одной линии, потому что все они служили определенной цели. Это исследование было подготовлено с целью представить общий обзор о Томасе Мор и Томасе Гоббсе в сочетании с их сходствами, различиями. Кроме того, в исследовании были освещены их две знаменитые произведения Утопия и Левиафан.

Ключевые слова: Томас Мор, Томас Гоббс, Утопия, Левиафан, политика.

A-LITERATURE REVIEW

Thomas More was an English lawyer, scholar, author and a states man. He lived between the years 1478-1535. He was one of the Renaissance Humanist and an opponent of the Reformation. He served to Henry VIII. However, he was a catholic and refused to swear dependence to king, who had a deep interest in Protestant Church. The period he had lived was Renaissance period, so it reflected to his opinions. Common idea of Renaissance was that people would not only be happy after death, but they might be happy in mortal world, as well. More was thinking so and his aim was; "creating a heaven in this world". Utopia was one his political books, so it was written as a criticism of the times government and it was an imaginary state without any disorder it is an ideal state. With his novel Utopia, he did not only cause serious confusion amongst his critics and his loyal friends and admirers, but also created a hitherto uncharted literary genre. The word "utopia" was coined by More himself. It comes from Greek *ou*("not") and *topos* ("place") and might contain a pun on *eu topos* "happy place" (Greenblatt and Logan 572). In R. J. Schoeck'S translation: ''Utopia, or as its original title amplifies – The Best State of a Commonwealth and the New Island of Utopia, A Truly Golden Handbook, No Less Beneficial than Entertaining by the Distinguished and Eloquent Author, Thomas More, Citizen and Sheriff of the Famous City of London,- has been a site of critical contention from an early date'' (1997: 81-90, 285). On account of the period it was written in it reflects the general ideas of Renaissance; people were anxious about everything and interested in unknown, unexplored, places and desired to reveal the mystery of universe. Utopia is an island with fifty-four cities. One language is spoken. State problems can only be discussed in the council community. We can say the administration type is commonwealth. Every properties possession is common. And More mentions his thought about property as (More, 1516: 38);

"... unless private property is entirely abolished, there can be no fair or just distribution of goods, nor can the business of mortals conducted happily. As long as private property remains, by far the largest and best part of the human race will oppressed by a distressing and inescapable burden of poverty and anxieties, this load, I admit may be lightened to some extent, but I maintain it cannot be entirely removed. Laws might be made that no one should own more than a certain amount of land or receive more than a certain income…"

The sixteenth century was economic growth century of Europe. English imperialism was growing, too. However, More was against to imperialism and this reflected his utopia, as well. Many people think that he had communistic ideas. More's purpose in writing utopia was quite clearly to open people's eyes to the social and political evils of the world around them.

Thomas Hobbes was an English philosopher who lived between the years 1588-1679.he was an empiric, he was one of the main philosophers who founded materialism. He believed that there was only material in universe. He did not believe in god or any other divine sources, contrasting with Thomas More, who was a religious man. He was a supporter of monarchy; although, he worked for Cromwell. Leviathan the name of his famous work simply means to a sea monster. In this book it refers to state, or government. Once a form of government is chosen, or appointed, who rules and is the rights of the individual preserved? Several of these questions are addressed by both Thomas Hobbes in Leviathan, and by John Locke in Two Treatises of Government (Hobbes, 1985). Leviathan was founded to prevent people from invasions, and retain them from an outrage upon justice of each other and guarantee their industry and natural sources. He claimed that there is no property right in universe. It was only given by state and only the state had the right of control the property. He claimed that people considers only his own benefits. "*Homohomini lupus" (Hobbes.t).* On account of this he claimed that humankind needs a contract to protect both sides. However if there is not a third side which is impartial, contract cannot achieve its purpose. He wrote;

"during the time men live without a common power to keep them all in awe, they are in that condition which is called war; and such a war as is of every man against every man" (Leviathan, ch. XIII). And also he mentioned; *"That a man be willing, when others are so too, as far forth as for peace and defence of himself he shall think it necessary, to lay down this right to all things; and be contented with so much liberty against other men as he would allow other men against himself" (loc. cit.).*

All in all; comparing with each other they do not have many common ideas and life understanding. While More was a religious man, Hobbes was a materialist. Although Hobbes supported the monarchy More was against to monarchy, and supported the assembly; we can get the clue of this from his utopia; council of people. They had commons, too. They both argued that there is no right of property. It should only be controlled by the government. They both claimed that government should provide peace to its people and it is responsible to them. They purpose was to create a higher society while they wrote their books.

RESULT

Through the history, mankind affected the society with their ideas, achievements, and so on. The most important ones who had influence on mankind were of course the philosophers, authors, poets, lawyers, briefly; the thinkers. These two great writers, Thomas More and Thomas Hobbes, are one of those significant philosophers who were affectionate on their society. Though they do not share common points specifically, the thought they claimed by their works have certain policies in general. They have both struggled for the ideal state which is in favour of the society.

REFERENCES

1. Göriz, Adnan. Hobbes, Şahsiyeti ve Siyasi Fikirleri. From http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/38/329/3320.pdf

2. Greenblatt, Stephen and Logan, George M. "The sixteenth century." The Norton Anthology of English Literature. Volume B. 531-563. New York: W. W. Norton & Company, 1962. Print.

3. Hobbes, T. (1981) *Laviathan*. Penguin Books (Vol.2).

4. Thomas Hobbes: Leviathan, ed C.B. Macpherson (New York: Penguin Books, 1985); Two Treatises of Government, ed. Peter Laslett (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

5. Translation by R. J. Schoeck from the 1516 Latin title in his" 'A Nursery of Correct and Useful Institutions': On Reading More's Utopia as Dialogue", in R. S. Sylvester and G. P. Marc'hadour (eds.), Essential Articlesfor the Study of Thomas More, Hamden, Connecticut: Archon Books, 1977, 81-90,285.

6. Wikipedia, The Free Encyclopedia, *State of Nature.* October 6, 2018 from http://en.wikipedia.org/wiki/State_of_nature.

ӘОЖ 82:81-26 **ҒТАМР 17.07.51**

Н.Д.ҚОШАНОВА[1], Ж.С.ЕРГӨБЕКОВА[2]
[1] ф.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті
[2] PhD, доцент м.а., Ахмет Ясауи университеті, *e-mail*: zhanat.yergubekova@ayu.edu.kz

МҰХАММЕД ПАЙҒАМБАРДЫҢ ӨМІР ЖОЛЫНА АРНАЛҒАН ШӘДІ ЖӘҢГІРҰЛЫНЫҢ «НАЗЫМ СИЯР ШАРИФ» ШЫҒАРМАСЫНЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ

Түркі халықтары XX ғасырға дейін пайдаланған араб әліппесінің өзіндік ерекшелігі болды. Оның мәні түркі халықтарының бір-бірінің жазуын еш кедергісіз түсініп, еркін, тығыз қарым-қатынасты сақтау еді. Сол себепті түркі халықтарының әрқайсысының тіліндегі өзіндік фонетикалық ерекшеліктері ескерілмей, бір жазу үлгісіне бағындырылды. Араб жазуындағы негізгі принцип араб сөздерінің негізгі ана тіліндегі тұлғасының өзгермей жазылуын, қосымшалардың ауызша тілде қалай құбылуына қарамастан, бір тұлғада берілуін берік сақтайтын морфологиялық принцип болатын. Мақалада қарастырылып отырған «Назым сияр Шариф» шығармасының 1913 жылғы Ташкент нұсқасының кейбір фонетикалық жақтарына қысқаша шолу жасалынады.

Кілт сөздері: түркі халықтарына ортақ араб жазуы, Ш.Жәңгірұлы, «Назым сияр шариф», фонетика.

Н.Д.Кошанова, Ж.С.Ергубекова

Фонетический состав произведения «Назым-сияр шариф» Шади Жангирулы, посвященный жизни Пророка Мухаммеда

У арабского алфавита, используемого тюркскими народами до XX века была своеобразная черта. Суть в том, что тюркские народы имели возможность без всяких припятствий понять письма других тюркских народов и сохранить тесный контакт между собой. Поэтому фонетические особенности языка каждого из тюркских народов были проигнорированы и соблюдался один тип арабской письменности. Основным принципом в арабском письме был морфологический принцип, согласно которому арабские слова на их родном языке оставались неизменными.В статье рассмотрены некоторые фонетические аспекты Ташкентской версии издания 1913 года «НазымСияр Шариф».

Ключевые слова: общетюркская письменность арабским алфавитом, Ш.Жангирулы, «Назым сияр шариф», фонетика.

N.D.Koshanova, J.S.Yergubekova

The phonetic composition of the work “NazimSıar Sharif” by Shady Zhangiruly, dedicated to the life of the Prophet Muhammad

The Arabic alphabet used by the Turkic peoples until the XX century had a peculiar feature. The bottom line is that the Turkic peoples had the opportunity, without any obstacles, to understand the letters of other Turkic peoples and maintain close contact with each other. Therefore, the phonetic features of the language of each of the Turkic peoples were ignored and one type of Arabic script was observed. The basic principle in the Arabic letter was the morphological principle, according to which the Arabic words in their native language remained unchanged. The article discusses some phonetic aspects of the Tashkent version of the 1913 edition of Nazim Siyar Sharif.

Keywords: Common Turkic writing in the Arabic alphabet, S. Zhangiruly, “Nazim is sharifsharif”, phonetics.

Араб әліппесін пайдаланған түркі халықтарының баршасына ортақ бір жазылмаған заңдылық бар болатын. Оның мәні түркі халықтарының әрқайсысының тіліндегі өзіндік фонетикалық ерекшеліктерін ескерместен, барлығын бір жазу үлгісіне бағындыру еді. Араб жазуындағы негізгі принцип араб сөздерінің негізгі ана тіліндегі тұлғасының өзгермей жазылуын, қосымшалардың ауызша тілде қалай құбылуына қарамастан, бір тұлғада берілуін берік сақтайтын морфологиялық принцип болатын.

Бұл принцип ширек ғасырлар бойы қалыптасқандықтан, оны бұзу оңай шаруа емес еді және ол жазушының сауатсыздығын көрсететін белгі болатын. Қазақша жазбаларда, әсіресе баспа нұсқаларда, жоғарыдағы қалыптасқан жазу дәстүрінің кейбірінің көп уақыт сақталуының мәні де осында болатын. Дегенмен, біз қарастырып отырған шығармада бұл дәстүрдің бірсыпыра бұзылғанын, қазақтың ауызекі және ауыз әдеби тілінің нормаларының біртіндеп кіре бастағанын көреміз.

Мақалада қарастырылып отырған «Назым сияр Шариф» шығармасының 1913 жылғы Ташкент нұсқасының кейбір фонетикалық жақтарына қысқаша шолу жасалынады.

Шығармада араб алфавитіндегі барлық әріп таңбалары түгел дерлік сақталған, оның үстіне парсы тілі арқылы енген چپ,, ژ, ڤ әріптерінің таңбалары мен қазақтағы мұрын жолды ң дыбысының таңбасы ретінде алынған н мен к әріптерінің қосынды نك (нк) таңбасы да кездеседі. Қазақ тіліндегі 11 дауысты дыбыс дәстүр бойынша араб әліппесіндегі 3 таңбамен берілгендіктен, бірнеше дыбыстардың бір таңбамен таңбалануы сөз мағынасын ашуда үлкен қиындық келтіргені мәлім.

Мұның керісінше, араб әліппесі қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстарды таңбалауда көп кемшілік келтіре қойған жоқ. Қайта араб тіліндегі дауыссыздардың жуан және жіңішке варианттарын білдіретін ظ ةزضثخ тәрізді таңбалар да қазақ жазбаларында дәстүр бойынша жазылып жүрді.

Араб графикасымен жазылған бұл шығармада араб және парсы сөздері сол тілдегі жазылуын сақтаған, сол тілдердегі жазылу ережелерінен ауытқымайды.

Қазақ және жалпы түркі сөздердің жазылуында біркелкілік жоқ.

Сөз соңындағы а ـا және ه арқылы таңбаланады. Екеуінен жиілігі жағынан ه басымырақ. ه сонымен бірге «е» дыбысын да береді. Шығармада ي әрпі әрі «и» (ы,і), әрі «е» дыбыстарын береді.

Түркі сөздердегі дауысты дыбыстар кейде таңбаланбайды.

چپ, گ әріптері де қолданылады. Ал «ң» дыбысы тағы қос таңбамен (нк–نك) де берілген. Тек ك (каф) әрпінің өзі «к», «г», кей жағдайларда «ң» дыбыстарын таңбалаған.

Шығармадағы мына дыбыс тіркесі ايە«е» дыбысын білдіре тұра, ай дыбыс тіркесін білдіруі заңды. او әріп тіркесі «о» дыбысын берді (اويلانكيز-ойлаңыз).

Жоғарыда айтылған таңбалаулар тек осы шығармаға ғана тән ерекшеліктер емес, жалпы XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қадимше жазылған шығармалардың қай-қайсысына болса да тән.

Жазба нұсқаларда Б.Әбілқасымовтың көрсетуінше, «қазіргі қазақ тіліндегідей буын үндестігі немесе сингорманизм толық сақталып, сөз бірыңғай жуан не жіңішке болып келіп отырған. Ал үндестіктің екінші түрі – дыбыс үндестігінің көрінісіне келсек, онда қазіргі әдеби тіліміздің ерекшелеу келетін жазу нормасы болғанын байқаймыз. Ол – ерін үндестігінің сақталуымен байланысты» [1, 141]. Бірақ «Назым сияр шариф» шығармасында бәрі біркелкі, қолмен қойғандай бірыңғай жуан немесе жіңішке, тіпті бірыңғай ерін үндесітігіне бағынушылықты байқай алмаймыз. Бір сөздің өзін әр жерде әртүрлі жазу да кездеседі.

Дауысты дыбыстар кейде жазылады, кейде түсіріліп қалады.

Жалғаулар жалғанғанда дауысты дыбысты міндетті түрде жазылады.

Жуан және жіңішке буындардың бірінен кейін бірі келуіндегі ерекшелікті араб графикасымен жазылған шығарма жайында айту мүмкін емес. Т.Ізтілеуов тілін зерттеген Құндақбаеваның диссертациясында **а/ә, ұ/ү** алмасуларына жеке сөз етіледі [2]. Егер Т.Ізтілеуов араб графикасымен жазған болса, а дыбысының орнына ә дыбысын қолданды деуге негіз жоқ. Араб графикасымен шығармада а әрпінің орнына ә әрпін қолданды деп айта алмаймыз. Себебі, ол екеуінің де таңбасы бір ғана – ا.

Ал еріндік және езулік дыбыстардың орналасу тәртібі туралы айтуға біршама болады. Сөздің бастапқы буынында еріндік дыбыстар болса да, соңғы буынында езулік кездесетін, кейде алғашқы буында еріндік дыбыстар болса, кейінгі буындарда да еріндік дыбыстар кездесіп отырады.

Езулік буындардан кейін еріндіктің келуі: Қаранғу (*Қаранғу* қуркнчли жай икан диб; Жан қуркуб бр мартебе назар салиб); **Йеткузди** (Хусеинни Йазид қамаб кәрблади); Шаһидлиқ даражесин *иеткузди* аңа).

Еріндік-еріндік у-у: **Куруб** (Тураpди Расул нури джалуа бириб, Джуш урди махаббати ани *куруб*); **Туруб** (Адамда Расул нури қарар алди; Кубкаче камаринде *туруб* қалди); **Туғуб** (Исхақдан куб пайғамбар *туғуб* утди; Қаумине барчеси һәм йул курсатди); **Утуб** (Уақтинде һәр бир турли йумуш қилиб; Бари һәм бул дуниядан *утуб* китди);

Еріндік-езулік у-и: қанча турли (Талашиб хукуматка душман булар; Уақтинде *қанче турли* ишлар курар); **туғди** (Манафдан ики уғул дидим *туғди;* Аларниң Уммийе һәшим атин қилди); **туғирди** (Һәшимниң камаридин қадар Худа); *Туғирди* Абди әл-Муталиб атли уғулни); **тури** (Абд Аллаһ слу ирди артуқ *тури).*

Мысалдардан көрініп тұрғандай, ерін дауыстыларының көбірек кездесетін орындары – кейбір есім тудыратын жұрнақтар мен өлі түбірлерде, көсемше, етіс, рай жұрнақтарында, кейбір шылаулар мен жалғаулардың құрамында. Сөздің соңғы буындарында еріндік дауыстылар ұ, ү-нің жазылуы кей жағдайда түбірде еріндік дауыстының болуымен байланысты да емес, яғни тек қана ерін үндестігінен деуге де келе бермейді.

Мұның себебін, біріншіден, араб жазуындағы тұрақты орфографиялық ереженің болмауынан десек, екіншіден, қазақтың ауызекі тіліндегі буын үндестігінің ол кезде қазіргіге қарағанда әлдеқайда күштілеу болғандығынан іздеуіміз дұрыс сияқты.

Шығармада **ол** (о) жіктеу есімдігі жеке өзі тұрғанда ғана ол, ал қалған септелген тұстарда **а-**ға, тіпті **ан-**ға айналады. Олай болса, ол жіктеу есімдігінің түбірі *о* емес, *а*, тіпті *ан* болғандығы айқын. *Ол* жіктеу есімдігінің шығармадағы септелуі мен көптелуі бұған мысал бола алады:

Муталиб**аларға** айтди сузини аңла,
Аллаһдан бұйрықты ажал килди маңа.
Дунияда айтатуғун арманым йуқ
Уақтимде йахший аман курдим һәрне; [3, 23]

Расулниң нур шарифин килди алиб
Адамниң маңлайине қуйду апариб
Андин суң хазрет Адам а′заларин
Жан курди бр мартебе назар салиб;

Тураpди Расул нури джалуа бириб
Джуш урди махаббати **ани** куруб
′Азаға бармақлиқға ′ашқи китиб
Ағзинан рух шарифи кирди килиб;

Идриснан мауджуд булуб туғди бала
Расулниң нур шарифи килди **аңа**
Илкарки айтулғандай уч ата мин
Нух Нәби пайғамбарғе килди йәне;

Түркі жүйелі тілдер үшін буын үндестігі қандай міндетті болса, сөз ішінде және сөз аралығында, түбір мен қосымшаның жігінде көршілес дыбыстардың бір-біріне әсер етіп, оларды өзгертіп отыруы заңды құбылыс. Бұл әсерлерді жазуда кейде еленбей қалатындары да болады, бұл – белгілі тілдің жазу тәжірибесінде қандай принципті негіз етіп алуынан да болады.

Қазақ жазбаларында қолданылған араб жазуы морфологиялық принципке негізделгендіктен, көп жағдайда дыбыс үндесу заңдылықтары (ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпал заңдары) сақталмаған. Мәселен, түбірдің соңғы дыбысы қатаң дыбыс болса да, оған ұяң не үнді дыбыстардан басталған қосымшалар қосыла берген (уақыт-дан, түс-ді, қазақ-дың, міндет-лі). Мұндай жағдай түбірдің соңғы дыбысының қатаң-ұяңдығына қарамастан, көптік жалғауының көбіне бір вариантта (-лар) қосылуынан да байқалады (халық-лар, адам-лар, сөз-лер). Сол сияқты көпшілік жағдайда басқалардан гөрі табыс септігінің -ны варианты жиі ұшырайды.

لار (-лар) көптік жалғауы тек осы нұсқада келеді. Тіпті, етістіктің II жақ жіктік жалғауының құрамындағы -дар, -дер де осы -лар дыбыстық нұсқасында келеді. Көптік жалғауы араб тілінен енген сөздерде кейде сол тілдегі көптік формасында келеді. Мысалы:

نقليات – нақлият–нақыл сөзінің көпше түрі:

Дунияде китаб булған куб *нақлият*; Хасаннат – жақсы сөзінің көптік формасы, жалпы жақсылық деген мағынада: (Йазылғай ′амалне он *хасаннәт)*.

Септік жалғаулары жалғанған кезде де дауысты дыбыс міндетті түрде жазылады, бірақ жазылуларында ауытқулар байқалады, бірізділік әрине жоқ. Барыс септігінің **-ға, -ге, -ка, -қа, -га** дыбыстық формалары қолданысқа түскен.

-ға: Худаға (*Худа-ге* хамді бихад куб ададданФирште хуш туйур аниса иле жан); **Пайғамбарға** (Қырқ йашда *Пайғамбар-ға* кәләм тушди); Билдирди әмир ма′руф hәр бр ишди);**бзларға** (*Бизлар-ге* ′ибрат ирур нақлият Узи hәм хамдмин ауал илади йад); **Аллаhға** (*Аллаh-ге* хамд уа сана зикр айтиңиз Бул суздин та′лим алиб hәр адам зад) т.б. **айтмақға** (Йәне де Пайғамбардан бир хадис бар *Айтмақ-ге* бр кәлиме йеңил дурлар); **таразуға** (Салғанда *таразу-ге* ағыр дур диб Асхабқе уз лафызы мин қилди aзhар) т.т.

-ға дыбыс тіркесін غه таңбалары арқылы береді. Жалғау кейде тікелей жалғанады, кейде бөлек жазылады. خلقغه (халқға) /*Андин суң билдирарди халқге кәләм*/ деген сөзде қосып жазуға да болатын еді, бірақ араб тілінен енген сөздердің формасын өзгертпеуге тырысушылық бар секілді. Бір сөздің өзіне бір жалғаудың біркелкі жалғанбауын байқауға болады. Мысалы: ايتماقغه (айтмақ ға)– ايتماقغه (айтмақға) дегенде бір жалғау нұсқасы бірде қосылып, бірде бөлек жазылған.

Ал, الله گه (Аллаhға) – اللهغه (Аллаhға) дегенде бір сөзге барыс септігінің екі түрлі дыбыстық варианты жалғанған.

Дыбыс үндестіктері сақталына бермейді. Мысалы, билдирмакка, тусқа, хаталикга т.т. Сонымен бірге, ілік септігінің бір ғана نينك (**-ниң**) формасы:

табыс септік ني(-ни), تي (-ты) дыбыстық нұсқалары ғана қолданылған. –ды дыбыстық вариантының орнына да –ны түрі жазылған.

Қырқ йашда Пайғамбарға кәләм тушди
Билдирди әмир ма′руф hәр бр *иш-ти*

Һәшимниң камаридин қадар Худа
Туғирди Абди әл-Муталиб атли *уғул-ни*

Чиғариб бул *китаб-ни* андин айтдим
Му′табар булғанлиқдан руайати

Йазмақғе бул *китаб-ни* бир сабаб бар
Айтайин хақиқатин илаб азһар

с//ш алмасуы:
бр ишти (Қырқ йашда Пайғамбарға кәләм тушди
Билдирди әмир ма′руф һәр бр *ишти*);
тушкан сура (Аууали *тушкан* суре ушбу дур диб
Анамиз Хатиджедан йазилмшди);
башқа (Артында «илләсәм» дикән суз бар
Ма′наси бр улумнән *башқе* һәмме);
қушуб аңа (Расулниң әуел айтқани Субхан Аллаһ
Айтиңиз уа бихамди *қушуб* аңа);
аш (Раузеде кун батқанче *аш* ичмаймиз
Ғарибга мал брамиз хайр қилиб);
ишитканде (Расулниң уз атларин *ишитканде*
Айтңиз салауатин қилиб хурмат);
йашрин сыр (Һәр турли *йашрин* сир мушкул ишлар
Итмақғе асан булсун ма′лумланиб);
беш (Ики миң йәне алфс ил ики араси
Уртасин икрме *биш* ата дирди);
йапишиб (Манафдан ики уғул туғди бирдин
Йапишиб арқалари ирди айланган);
талашиб (*Талашиб* хукуматка душман булар
Уақтинде қанче турли ишлар курар);
табширди (Муталиб фарастли булди дана
Табширди байт Аллаһниң килтин аңа) т.т.
ш//ч алмасуы:
барча (Дию, пери, жанлы-жансыз *барче* мақлұқ
Машғул дур бр Аллаһниң зикри брлән);
кун батқанча (Раузеде кун *батқанче* аш ичмаймиз
Ғарибга мал брамиз хайр қилиб);
аш ичмаймиз (Раузеде кун батқанче аш *ичмаймиз*
Ғарибга мал брамиз хайр қилиб);
килмас чама (Айтмақғе барин бирдин килмас *чаме*
Барчеси илкаркидай сауаб һәмме);
қанчама (*Қанчаме* душманлиқни ойласди
Итмади Хақ азнымин һич бир афат);
қанча (Илкарки носхеларниң барчесидин
Қанче жан хабарланиб билиб турған);
чықарған (Расулниң уақи′асин аууалидин
Чықарған тафсилимин қылиб қисса);
уз халимча (Муджмалмин уз *халимче* низам айтуб

Ойладим билдирмәккә айтуб аны);
чиғариб (*Чиғариб* бул китабни андин айтдим
Му′табар булғанлиқдан руайати);
кичургайсин (Фазлыңмин кәрәм ойлаб *кичургайсин*
Бәндәңнан ′айб нұқсан һәрне утсе);
учун (Һәр тилмин мусаннифлар йазған *учун*
Таркиниң ′ауамлари билмайдурлар);
чол учун (Қулунда куб адамниң йоқ сияри
Чол учун биләбирмәс халқниң бари);
чара (Башқе мин ажратмақға *чаре* булмай
Ажратди қилич бирлан джуда қилиб) т.т.

д-т//л алмасуы:

таңла (Айтмақға тилга йеңил булғанде һәм
Салғанда таразуға басар *таңла*);
булғанлиқдан (Чиғариб бул китабни андин айтдим
Му′табар *булғанлиқдан* руайати);
душманлиқ (Чин булуб даналарниң бул айтқани
Душманлиқ ауладиниң қилди бари);
қуркғанлиғи (′Азаси Аминениң арам алиб
Куңлунан *қуркғанлиғи* қалди китиб;
падишаһлиқ (Талашиб *падишаһлиқға* куб урушти
Уақтинде Ма′ауие хазрет Али);
шаһидлиқ (Хусеинни Йазид қамаб кәрблади
Шаһидлиқ даражесин иткузди аңа);
йуқлаб (Имамниң хауариджлан қанин *йуқлаб*
Қанчеме Абумуслим қирди йәне);
фарастли (Муталиб *фарастли* булди дана
Табширди байт Аллаһниң килтин аңа);
татлу (Ақлиғи қарағанде сут мисаллик
Ләзәти қанд ′асалдин *татлу* йәне) т.б.

д//т алмасуы:

хуш туйур (Худаға хамді бихад куб ададдан
Фирште хуш *туйур* аниса иле жан
Дию, пери, жанлы-жансыз барче мақлұқ
Машғул дур бр Аллаһниң зикри брлән)

Сөздің абсолют басында ұяңдардан гөрі қатаңдар жиі қолданылады, бірақ т~д, п~б сәйкестігі сирек те болса ұшырайды [4]. Ғ. Айдаров кейінгі жарық көрген еңбектерінде *е, ерті, ті, те, бол, ол, қол, бер, ыд, кел, көр, олур* көмекші етістік қызметінде қолданылатындығын көрсеткен (5, 102). Көне түркі ескерткіштерінде қатаң вариантымен кездесетін ті, те «Назым сияр» шығармасында да жалғасын табады.

т//д алмасуы:

йақдан (Талашиб хукуматка душман булар
Уақтинде қанче турли ишлар курар
Саф бағалаб бир-биримин уруш қилиб
Хасабсиз ики *йақдан* адам улар);
манафдан (*Манафдан* ики уғул дидим туғди
Аларниң Уммийе һәшим атин қилди
Һәшимниң камаридин қадар Худа

Туғирди Абди әл-Муталиб атли уғулни);
Йетди (Алти айде Абдуллаһге ажал *йетди*
Пайғамбар туғмай туруб улуб китди);
китди(Алти айде Абдуллаһге ажал итди
Пайғамбар туғмай туруб улуб *китди*);
йетимитди(Бир Худа Мухаммаддай суйар дустин
Қарнине анасиниң *йетим итди*).

Сөздің қатаңға аяқталуына қарамастан, жалғау ұяң нұсқада жалғанған.

Жіктік жалғауының ІІІ жағы –ды нұсқасында жалғанған, ал табыс септік жалғауының –ды ұяң нұсқасы кездеспейді.

г//к алмасуы:
илкаркидай(Айтмақге барин бирдин килмас чаме
Барчеси *илкаркидай* сауаб һәмме
Асхаби әуләдлари айтулғанде
Айтыңыз «Рази-Иллаһу аннаһу» йәне);
курункай(Арабче ушбу сузниң бул ма′наси
Бул суре китабларниң ачқушысы
Фатиха мин хақ калами ачылған соң
Курункай ма′лум булуб соңра иши);
исмларка(Расулниң хайру-л- Башар бир атлари
Хатим Пайғамбар ан хатим Нәби
Бул айтқан *исмларка* лайық булмас
Пайғамбар мурсалларниң уткән бари);
илкарки (Бәрине сахифениң йазиб хатин
Расулниң ма′лум иткан шарафатин
Илкарки пайғамбариң барчесине
Билдирди һәр лафызде айтиб атин);
икрме (Йалғуз-ақ Исмаилдан Расул килди
Мубарак бир атлари Ахмад ирди
Ики миң йәне алфс ил ики араси
Уртасин *икрме* биш ата дирди);

к дыбысының ұяң г дыбысына айналуын برلیگینه (брлигине) деп орфоэпиялық заңдылыққа сай дұрыс жазады. Бірлік-бірлігі болып өзгерген. Ал یرداکی (йердаки) сөзінің жазылуында бұл ескерусіз қалған:

Барчеси уз лафызымин айтур сана
Хамд айтур киче кундуз тынмай аңа
Аллаһниң *брлигине* тасбих айтур
Йердеки усуб турған чублар йәне

Осы тұстағы қазақ тілінің дыбыс құрамында г дыбысы, сондай-ақ қазақ жазбасы пайдаланған алфавитте оны бейнелейтін арнайы таңбаның گ болуына қарамастан, осы кезеңдегі араб жазулы материалдың баршасында оның орнына көп жағдайда к әрпі жазылып отырған.

Г дыбысы естілген жерге к әрпінің жазыла беруі, біріншіден, бұл дыбыстың түркі тілдерінде мағына ажыратушылық функциясының болмағандығынан деп білуіміз керек. Бұл дыбыстардың жеке фонемалық мәнге, ие болып, дифференциялануын Н.А.Баскаков араб, парсы тілдерінен ену дәуірімен байланыстырады [1, 143].

Екіншіден, араб әліппесінде г дыбысын таңбалайтын арнайы әріптің болмауымен байланысты жазу тәжірибесінде көп уақыт бойы оның орнына к әрпін жазу дәстүрге айналып

кетті. XIX ғасырдағы қазақ баспа нұсқаларында да бұл дәстүр көп жағдайда сақталғанын көреміз.

ж//й алмасуы:

йазди (Аршы ′ала айуанне *йазди* намин
Мухаммад Расулим диб айтты миниң
Асман йер махлуқиниң барчесине
Билдирган тоусифимин исмиларин);
йазилғай (Айтиңиз Пайғамбарғе бр салауат
Он мәрте Аллаһ сизни айлагай йад
Һәм йәне он кунәһни ′афу итиб
Йазылғай ′амалне он хасаннәт);
йолма-йол (Сиярдан иштисаңиз Расул сузин
Булмасе мулла булуб курсе кузиң
Йол ма йол қылған иши айтилғанде
Буласиң отурғандай қасинде узиң);
йуқ (Худайа аси қул мин ишларим хам
Минде *йуқ* узгәлардай муллалиқ һәм
Достуңниң уақи′асин айтмағмде
Узиңниң алтафиңмин айла йардам);
йашрин сир (Куңлумниң қаранғулиқ заңин алиб
Раушан қил рахматиңниң файзин салиб
Һәр турли *йашрин* сир мушкул ишлар
Итмақге асан булсун ма′лумланиб);
йапишиб (Манафдан ики уғул туғди бирдин
Йапишиб арқалари ирди айланган
Ажыралмай биргаланиб турур ирди
Тахсин ғиб таңланурди муңа билган);
йурмес(Чул уақтниң ақли артиқ даналари
Уйланиб фарасатбин айтди бари
Буларниң арасине қилич тусти
Жай *йурмес* йақн булуб балалари) т.б.

Сөз басындағы ж дыбысы и әрпімен таңбаланады:

Йаралған – يرالغان :
Йаралған он секиз миң куллу алам
Асман йер аршы курси лауху қалам
Сәдрәт-ул-мунтаһи мин жәннәт дузах
Аллаһге тасбих айтур бари тамам

йәне – ينه :
Айтиңиз Пайғамбарғе бр салауат
Он мәрте Аллаһ сизни айлагай йад
Һәм *йәне* он кунәһни ′афу итиб
Йазылғай ′амалне он хасаннәт

йердаки – يرداكى :
Аллаһниң брлигине тасбих айтур
Йердеки усуб турған чублар йәне

йазилған – يازيلغان :
Дунияде китаб булған куб нақлият
Һәр тилмин мусаннифдан *йазилған* хат

Аларниң һич бирауи муслиманче
Курмакга пайдали ирмас сияр сфат.

Бірақ барлық тұста ж орнына й әрпі келе бермейді, ж әрпімен таңбалайтын тұстары да жеткілікті. **Ж сақталып жазылған**:

Жайылған (Бул сузлар бул дунияга куб *жайылған*
Һәр турли мусаннифлар китаб қилған
Илкарки носхеларниң барчесидин
Қанче жан хабарланиб билиб турған);
Жай(Чул уақтниң ақли артиқ даналари
Уйланиб фарасатбин айтди бари
Буларниң арасине қилич тусти
Жай йурмес йақн булуб балалари)
п//ф:
алфс (Йалғуз-ақ Исмаилдан Расул килди
Мубарак бир атлари Ахмад ирди
Ики миң йәне *алфс* ил ики араси
Уртасин икрме биш ата дирди);
б//п:
йапишиб(Манафдан ики уғул туғди бирдин
Йапишиб арқалари ирди айланган
Ажыралмай биргаланиб турур ирди
Тахсин ғиб таңланурди муңа билган)**;**
п//б:
йапишиб (Манафдан ики уғул туғди бирдин
Йапишиб арқалари ирди айланган);
биргаланиб (Ажыралмай *биргаланиб* турур ирди
Тахсин ғиб таңланурди муңа билган);
ажрасиб (*Ажрасиб* киталмади узи билиб
Уйланди хақниң бари канче туруб);
билиб (Ажрасиб киталмади узи *билиб*
Уйланди хақниң бари канче туруб);
туруб (Ажрасиб киталмади узи билиб
Уйланди хақниң бари канче *туруб*);
қилиб (Башқе мин ажратмақге чаре булмай
Ажратди қилич бирлан джуда *қилиб*);
булуб (Чул уақтниң ақли артиқ даналари
Уйланиб фарасатбин айтди бари
Буларниң арасине қилич тусти
Жай йурмес йақн *булуб* балалари);
йуқлаб (Хусеинни Йазид қамаб кәрблади
Шаһидлиқ даражесин иткузди аңа
Имамниң хаузарижданқанин *йуқлаб*
Қанчеме Абумуслим қирди йәне);
табширди (*Табширди* байт Аллаһниң килтин аңа) т.б.

Көсемше -ып; -іп, -п тұлғалары ұяң б-мен келген.

Б, п фонемаларының басты бір ерекшелігі – б фонемасының қазақтың төл сөздерінде сөздің аяғында, ал п фонемасының сөздің басқы позициясында естілмеуі. Түркі тілдерінің ертерек дәуірінде бұл екі дыбыс фонемалық жағынан ажырап, дифференцияланбаған

жағдайда болған. Қарақалпақ тілінің фонетикасына байланысты Н.А.Баскаковтың: «Фонетическая дифференциация согласных б, п реализуется в заимствованных арабских и персидских словах, а также в лексике, заимствованной позже из русского языка»... – дегенінің қазақ тілінің біз қарастырып отырған жазба нұсқаларына да тікелей қатысы бар. Бұларда да көп жағдайда бұл екі дыбыс ажыратылмай, бірінің таңбасы екіншісінің орнына жазыла береді [1, 143].

Бұл дәстүр түркі тілдерінде ертеден келе жатқан құбылыс сияқты. Көнеөзбектіліматериалдарынасүйенеотырып, А.М. Щербак былайдепжазады: «Графически б и п, как правило, не различаются (ﺐ). Только отдельные составители пользуются приемом разграничения б и п, вводя особый знак для п (ﭙ)... Однако употребление этого знака ни в одном тексте не является регулярным» [1, 144].

у//ғ:

Ағзинан (*Ағзинан* рух шарифи кирди килиб);

Қосымша дыбыстың қосылып жазылу үрдісі байқалады:

Ғ әрпінің қосылып жазу үрдісі:

Туғқан (Мисали тауаллуд ғыб *туғқан* барин);

Туғди (Манафдан ики уғул дидим *туғди*

Улуғ (Билкили сияр шариф *улуғ* носхе

Сиғмас (Йазғанмин бир носхеғе *сиғмас* бари

Һ әрпі қосылып жазылған:

Тазаһланган (Дунияниң *тазаһланған* бари һәмме) т.б.

Көне түркі тілінде де бұл құбылыс байқалады. Мысалы, атығ сөзі [6, 8].

Қорыта айтқанда, кітаби тілде жазылған «Назым сияр шариф» шығармасы - тілдік тұрғыдан зерттелуге лайық шығарма. Ондағы тілдік ерекшеліктерді дыбыстық жағынан ғана емес, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыда зерттеу кітаби тіл ерекшеліктерін, ондағы тілдік құндылықтарды саралауда маңызы зор.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы, 1982. – 224 б.

2. Құндақбаева Л. Тұрмағамбет Ізтілеуұлы шығармаларының тілі. ф.ғ.к. дисс.

3. Шәді төре Жаһангерұлы. Назым Сияр Шариф. –Ташкент, 1914; – Алматы, 2003. – 384 б.

4. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 266 б.

5. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата: Ғылым, 1974.

6. Айдаров Ғ. Тоныққұқ ескерткішінің тілі. – Алматы, 2000.

REFERENCES

1. Abilkasymov B. XIX gasyrdyn ekinshi zhartysyndagy kazak adebi tili. Almaty, 1982. -224 b.

2. Qundakbaeva L. Turmagambet Iztileuuly shygarmalarynyn tili. f.g.k. diss.

3. SHadi tore ZHahangeruly. Nazym Siyar SHarif. -Tashkent 1914, Almaty 2003. -384 b.

4. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. Almaty, 1988. -266 b.

45. Ajdarov G. YAzyk orhonskihpamyatnikov drevnetyurkskoj pis'mennosti YIII veka. Alma-Ata, 1974

6. Ajdarov G. Tonykuk eskertkishinin tili. Almaty, 2000

ӘОЖ 821 (100) (091) **ҒТАМР 17.09.09**

A.GÜNGÖR
[1]Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, Fen-Edeb. Fak., Türk Leh. ve Edeb. Öğretim Üyesi, (Türkiye)
e-mail: gungorelda@hotmail.com

ESERLERİNİN PERDE ARKASINDAKİ CENGİZ AYTMATOV

Dünyaca ünlü yazar ve şairler, kimi zaman eserlerindeki yarattıkları kahraman ve karakterlerin gölgesinde kalırlar. Okuyucu, öykü ve romanlarda kurgulanan bu kahramanlarıbazen eser yazarlarıyla özdeştirme gayretine girer. Karakterlerin ön plana çıkması sık sık karakter ve eserlerdeki temaya değinilmesi bir bakıma yazarının da amacına ulaştığını göstermektedir. Servantes'in Don Kişot'u, Cengiz Aytmatov'un Mankurt teması bunun açık bir göstergesidir.

Cengiz Aytmatov'u diğer yazarlardan farklı kılan yarattığı karakterler ve ele aldığı temalarla kurguladığı gerçeğin salt gerçeğin önüne geçmesidir. Bu yönüyle Aytmatov'un eserleri her dönem okurun ilgisini çekmeye devam edecek, edebiyat ve sanat var olduğu sürece de tüm canlılığını koruyacaktır.

Bu yazıda Cengiz Aytmatov'un kendisi bizzat konu olarak ele alınmıştır. Bilinen ve görünenden hareketle Cengiz Aytmatov'un mesleki özelliklerine değinilecektir.Eserlerinin arkasındaki Cengiz Aytmatov kendini nasıl yetiştirdiği, Edebiyat ve sanatla ilgili hangi kanallardan güç aldığı söz konusu olacaktır.

Anahtar kelimeler: Cengiz Aytmatov, Gorki Edebiyat Enstitüsü, aksakal, çocuk, toplum.

А.Гүнгөр

Шыңғыс Айтматов шығармаларының сындарлы астары

Әлемге әйгілі жазушылар және ақындар кейде шығармаларында көрініс берген кейіпкерлердің көлеңкесінде қалып қояды. Оқырмандар әңгімелер мен романдарда орын алған кейіпкерлерді осы авторлармен ұштастыруға тырысады. Кейіпкерлердің алдыңғы қатарға шығуы және кейіпкер мен шығарманың тақырыбының жиі-жиі меңзелуі, автордың өз мақсатына жеткенін көрсетеді. Сервантестің Дон Кихоты мен Шыңғыс Айтматовтың Мәңгүрті – осы айтылғандардың нақты көрінісі.

Шыңғыс Айтматовты басқа жазушылардан ерекшелейтін тұсы – өзі жасаған кейіпкерлері мен қарастырған тақырыптарының аясында өрбіген шындықтың үстемдік етуі. Осы тұрғыдан Айтматовтың шығармалары әр кезеңнің оқырмандарының назарын аудартады және әдебиет пен өнердің жалғастығын сақтайды.

Бұл мақалада Шыңғыс Айтматов өз алдына бір тақырып ретінде қарастырылады. Оның еңбектерінің сындарлы астарында Шыңғыс Айтматов өзін қалай қалыптастырғаны және қандай арналардан әдебиеттік жігер алғаны баяндалады.

Кілт сөздері: Шыңғыс Айтматов, М.Горький атындағы Әдебиет институты, ақсақал, бала, қоғам.

А. Гунгор

В тени образов творчества Чингиза Айтматова

Известные писатели и поэты иногда бывает остаются в тени своих персонажей. Читатели пытаются объединить и сопоставить персонажей в рассказах и романах с авторами. Именно это можно считать достижением цели и раскрытием смысла произведения. Ярким

примером этого являются произведения «Дон Кихот» Сервантеса и «Манкурт» Чингиза Айтматова.

Отличительной особенностью Чингиза Айтматова от других писателей является доминирование той реальности персонажей и перехода событий в произведении от фантастической к реальной истине. С этой точки зрения работы Чингиза Айтматова привлекают внимание читателей каждой эпохи и сохраняют преемственность литературы и искусства.

В данной статье рассматриваются личность и произведения Чингиза Айтматова в отдельном ракурсе.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, Институт литературы имени Горького, аксакал, ребенок, общество.

A.Gungor

In the background of heroes of Chingiz Aytmatov's creations

World-famous writers and poets sometimes keep in the background of heroes and characters that they created in their works. The reader occasionally gives effort in identification these heroes with their writers. The fact that the characters come to the fore often shows that the character and the theme in the works touched the theme. Cervantes' Don Quixote, C. Aytmatov's mankurt theme are clearly indicators of that.

The thing making C. Aytmatov different from other writers is his characters and themes which always come earlier than the intention he wanted to create. In this respect, Aytmatov's works will always take readers' attention; they will keep their freshness as long as the literature exists.

How did C. Aytmatov, who is behind the works, improve himself? Where did he gain his power in the fields of literature and art?

The study covers C. Aytmotov himself as the main topic. With respect to his known and seen facts, the study will also touch upon C. Aytmatov's professional qualifications.

Keywords: C.Aytmatov, Gorki Literature Institute, aksakal, child, society.

Giriş

Dün olduğu üzere bugünün dünyasında da hangi meslek, hangi alanda olursa olsun insanlar arasında amansız bir rekabet sürmektedir. Başarı ve iyi olan, takdir ve alkışı alırken başarısızlık da yerden yere vurulmaktadır. Bu acımasız rekabetin bütün çıplaklığıyla sergilendiği alan da edebiyat, sinema ve güzel sanatlar sahnesidir.

2000'li yıllarda Kırgız Devlet televizyonunda Kırgızların usta kalemleri kendi aralarında tartışırken: "Biz de en az C. Aytmatov kadar Rus diline hâkimiz ve onun kadar tecrübeye sahibiz. Zira ana dilimizde yazdığımız edebiyat, tiyatro eserleri Kırgız klasikleri arasına girmiştir. Burada oturan yazarlar olarak pekâla biz de onun seviyesinde eserler yazabilirdik"[1]. Bu tarz ifadeler, takdirle beraber az da olsa rekabetin ve kıskançlığın izlerini taşımaktadır.

Dil,C. Aytmatov'a sonsuz cömertliğini sunarken meslektaşlarına çok mu cimri davranmıştır? Herkesten esirgediği gizli hazine kapılarının anahtarlarını Aytmatov'a altın tasta mı sunmuştur?

Sosyolingusitik ve psikolingusitik açıdan dil, bu soruları cevapsız bırakmaz: Hangi dil olursa olsun (ana dil, öğrenilen yabancı dil) sözcük ve kavramlar, edebi sanatlar vd. dil enstrümanları o dil dünyasındaki yazar, sanatçı ve aydınına bütün kapılarını sınırsızca ardına

kadar açar. Dilin sınırları, o dil ve kültürle yoğrulan bireyin düşünce dünyasının sınırları kadardır. O halde dil toplum ve bireylerin düşünce dünyasını zenginleştirirken, zenginleşen düşünce dünyası da dili geliştirmektedir.

Dil, dilde olanı yazar çizer ve sanatçının önüne sınırsız biçimde sunarken sanat ve edebiyata dair yazılıp çizilen her ne varsa aynı oranda takdir ve beğeniyle karşılanması gerekir. Eserin beğeni ve takdir parametrelerini değiştiren yazarın bilgi birikimi, üslubu, tecrübe ve becerisi burada belirleyici rol oynar. Ele alınan bir kitaptan okunan birkaç satır, hemen: "Bu şu yazarın eseridir. Çünkü üslup o yazarın eseri olduğunu hemen ele vermektedir." Buna benzer ifadeler yine müzikte veya resimde de böyle değil midir? "Bu eser Çaykovski'nin eseridir. Çünkü melodi ve tınılar onun üslubundan dem vurmaktadır. Şu resim Wan Gogh'un resmidir. Çünkü fırça darbeleri ve renkler Wan Gogh'tan esintiler sunmaktadır" [7] vd.

C.Aytmatov, zamanının Kırgız ve Rus yazarları arasından sıyrılıp hangi özellikleriyle edebiyatın zirvesine çıkmıştır? Yaşadığı dil ve kültür ortamı ona çok farklı bir tolerans mı tanımıştır?

Şüphesiz bu soruların cevabını dar çerçevede birkaç cümleyle özetlemek gerekirse en başta ailesi, ilkokul ve daha sonra okuduğu Jambıl Veteriner Okulu, Moskova'daki A. M. Gorki Enstitüsü, Zooteknik Okulu onun edebiyat ve sanatını yerelden evrensele taşıyan dış etmenlerdir.

Annesi Nagima Hamzayevna aynı zamanda ilk öğretmenidir. Kardeşi İlgiz ve Roza'ya babasızlığını aratmaz. İlk önce annesi Nagima'dan ve daha sonra köydeki ilkokul öğretmeninden Rusça ve edebiyat dersleri alır. Edebiyat sevgisi ve tutkusu ilk öğretmeniyle başlar. Kırgız halk hikâyeleri ve Manas destanıyla ilgili ilk bilgileri alması bakımından halası Karaçaçapa'nın da hayatında çok önemli rolü vardır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında daha çocuk yaşta doğduğu Şeker Köyü Sovyetinin sekreteri (günümüzde muhtar) olur. Rusça'yı çok iyi konuşup yazabilmesi sonucu ergin insanların görev ve yükümlülüğünü çocuk yaşta omuzlarında taşıması küçük Cengiz'i erken olgunlaştırarak adeta *Aksakal Çocuk*yapacaktır.

Aytmatov'un erken büyüyüp olgunlaşması ileriki yıllarda sanat ve edebiyat alanında katettiği yollarda önündeki engel ve sıkıntıları aşmada sabırlı, kıskanç ve fesat insanlara karşı hoşgörülü ve bağışlayıcı yönünü geliştirecektir. Belki de yazdığı bütün eserlerinin özünü, mayasını oluşturan –kendi ifadesiyle- "İnsan nesiyle insandır?" sorusunun cevabını bu özellikleri yanıtlamaktadır [2].

C. Aytmatov'un kendisine gelince... iyi bir gözlemci olması, bilgi ve bilime duyduğu heves ve arzusu, yazma tutkusu, insan, doğa ve hayvan üçgeninde hayatı algılama, anlama ve analiz yeteneği... özellikle hayvanlar diğer canlılarla ilgili –mesleği gereği- engin bir deneyime sahip olması, gittiği her ülke ve halkının kültürünü, hayata bakış felsefesini takip etmesi... başta Kırgızlar olmak üzere halkların eski tarihi ve mitolojisine tutkulu aşkı...

Burada bir kısmını saydığımız özellikleri C. Aytmatov'u yerelden evrensele taşımaya fazlasıyla yeterlidir. Ancak meslektaşları ve entellektüel çevrede çok az rastlanan onun bir başka özelliği vardır ki o da insan sevgisi... insan sevgisine bağlı olarak da hayvanlar ve tüm canlıların yaşam hakkına duyduğu saygı...

Bilge İnsan Olarak C.Aytmatov

Bilge Aytmatov Kırgız gelenek- göreneklerinin yanısıra gittiği her ülke ve kültürün inanç ve değerlerine de saygılı, ziyalı bir kişiliktir: 1996 yılında Kazakların Ulu Ozanı JambılJabayev'in Almatı'da doğumunun 150. yılı kutlama törenlerine katılır. Toplantılar ve

uzun konuşmalar onu fazlasıyla yorar. Buna rağmen Kazak Yazarlar Birliğinin etkinlikler sonrası adına verdiği yemeğe katılır. Sofrada Kazak ve Kırgız yazar ve şairler vardır. Türkiye'den gelen genç bir akademisyen de sofrada bulunmaktadır. Gazetecilerin röportaj ısrarları nedeniyle beş on dakika geç gelir. Herkes selamlamak için ayağa kalkar. Başköşeye buyur edilir. Yerine oturmadan: "Değerli dostlar! Aranızda altmış yedi yaşından büyük aksakal var mı?" diye sorar. Misafirlerden gözlüklü biri oturduğu yerden: "Çike, ben yetmiş yaşındayım. Unuttun mu?" C. Aytmatov Kırgız hemşerisine: "Öyleyse bu sofranın aksakalı sensin. Sofrayı sen yönet aksakal!"[5].

Aytmatov, kendisinden yaşça büyük biri olmadığı takdirdesofrada kimin konuşacağı, kimin nereye oturacağı konusunda törağalığı kendisi yapacaktır. Dünyaca tanınan büyük yazar, Kırgız, Kazak geleneğinde aksakallığın önemini vurgulamış, kendinden yaşça büyük birine hürmet ve saygı noktasında gereken mütevaziliği göstermiştir.

Kırgızistan'da 2003'te C. Aytmatov'la ilgili konferansta Prof. Dr. Nejat Birinci, Aytmatov'un eserlerinin önemini vurguladıktan sonra: "C. Aytmatov, Dede Korkut gibi Cengiz Atamız oldu. Onunla elbette Türkiye'deki Türkler olarak biz de övünüyoruz." sözünü Aytmatov alkışlar ve mikrofonu eline alıp "Cengiz Han yerine Cengiz Atasözünüz hoşuma gitti"der [6]. Aytmatov'un tarihte dünyayı titreten Cengiz Han'a ismen veya cismen benzetilmek yerine Korkut Ata gibi anılmak onun insan sevgisi, hoşgörülü kişiliğini burada bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Yukarıda verdiğimiz şu iki örnek bile onun gelenek-göreneklere ne kadar saygılı ve bağlı olduğunu, insani ilişkilerde asla "ben" duygusuyla hareket etmediğini göstermektedir. Sanatında zirveye çıktıkça mütevaziliği elden bırakmadan her ortamda saygı duyulan, sevilen, takdir edilen bilge bir kişilik olarak hafızalarda yer almıştır.

Aytmatov'un Mesleki Özellikleri

1990'lı yıllarda Oş bölgesinde Özbek-Kırgız halkları arasında patlak veren siyasi bilge ve sözkonusu olayların daha vahim hadiselere dönüşmesini engellemiştir. Buradadiplomat kişiliği ve siyasetteki bilgi ve becerisi önemli rol oynamıştır. Şüphesiz Aytmatov Sovyetler Birliği dağılmadan önce veya dağıldıktan sonra da siyasi anlamda Kırgız halkı, bölge insanları ve tüm dünya insanlığı yararına yazdıkları ve yaptıkları (Isık Göl Formu) devlet yöneticileri, bürokrat, sanatçılar tarafından takdirle anılmaktadır.

Kimi edebiyat eleştirmenleri Aytmatov'u şair, yazar, gazeteci, tiyatrocu, sinemacı, senarist, veteriner, siyasetbilimci, çevirmen,ressam Türkolog olarak nitelendirmektedirler. Oysa eserlerinin arkasındaki öğretmenlik özelliği başlı başına ele alınması gereken konulardan biridir.

"Cengiz Han'a Küsen Bulut" adlı öyküsünün sanatsal yapısı ve kurgusunu bir kenara bırakırsak içerdiği tema itibarıyla usta yazar, kendisini tahta başında ders anlatan bir öğretmen akademisyen, okuyucularını da –hangi ırk ve milletten, hangi makam mevkide ve hangi yaşta olursa olsun- öğrenci pozisyonuna getirmektedir. Kurallar, kanunlar ve yasaklarla yaşadığımız dünyada sevgi, aşk ve aileden daha öte ne vardır? Bir yargı hâkimi, ev hanımı, öğrenci, öğretmen, garson öykünün ruh dünyalarında bıraktığı etki karşısında düşünme, analiz ve değerlendirme aşamalarını safha safha yaşamakta; hukuk, siyaset, psikolojiye dair okudukları ve öğrendiklerinin yetersiz olduğu kanaatine varıp kitaplara sarılmaktadır. İşte bu noktada C. Aytmatov dünün bugünün ve yarının öğretmenliğine devam etmektedir[11].

"Gertsen Evi"olarak bilinen A.M.Gorki Edebiyat Enstitüsüne gelir ve 1956-58 yılları arası hiç ara vermeden sıradan bir üniversite öğrencisi gibi dersleri takip eder. Oysa Aytmatov,

enstitüye gelmeden önce Kırgızistan ve Sovyetler Birliğinde yıldızı parlayan tanınmış bir yazardır. S.Cusuyev, N.Baytemirov, R.Rıskulov, K.Osmonaliyev, S.Mavlanov, S.Akmatbekova, A.Saspayev, A.Belekov, E.Ermatov, M.Apışov vd. Kırgız edebiyatının usta kalem şair ve yazarları bu enstitüye gelerek eğitim almışlardır. Aytmatov, "Kendim Hakkında" adlı makalesinde: "İki yıl eğitim gördüğüm enstitü, sonra okuyacağım zooteknik okuluna çok katkılar sağladı[9]" diye ifade etmektedir.

Enstitü arşivinde yer alan dilekçesinde Enstitü direktörü V. Ozerov'a: "... enstitünüzde eddbiyatla ilgili derslere çok ihtiyaç duymaktayım." Dilekçenin sonu şu sözlerle biter: "Ben Rusça ve Kırgızca yazıyorum. Özellikle Rusça'da kendimi geliştirmek, bilimimi artırmak ve Rusça'da çok iyi yazmak istiyorum."

Enstitüye gelmeden önce çevresindeki kimi dost ve arkadaşları enstitüye gelmesini yadırgamışlar ve yersiz bulmuşlardır. Gorki'yi örnek göstererek hiçbir kursa gitmediğini, yazarlığa dair kimseden ders almadığını ifade ederler. Yazılarını yazmaya devam etmesini, kursa, enstitüye gitmenin boşa vakit geçirmekten başka işe yaramayacağını söylerler. C. Aytmatov, bu tür tavsiye ve ısrarlara aldırmaz:

"Gururu bir kenara atıp neyi, nasıl öğreneceğimi bilmesem de bu kararımdan asla vazgeçmedim. Kendimi en iyi kendim değerlendirebilirdim. Objektif ve tarafsız kendime bir mesafe koyarak uzaktan bakabilmeliydim. Edebiyat ve yazma tutkusu beni buna mecbur etti.Sanat ve edebiyata dair herşeyden önce eleştiri yeteneğini burada keşfettim. Bu da düşünce dünyamı zenginleştirdi. Bütün bunları burada aldığım dersler sağladı[10]."

Aytmatov, sanatının zirvesindeyken hala yeni işe başlamış bir çırak, öğrenci heyecanını her zaman taşımıştır. Şu hayat denilen inişli çıkışlı yolda çocuk veya genç ya da yaşını başını almış ihtiyarken dahi her nerede bilgi ve bilim bulağı varsa oraya gidip bu bilim kaynağından kana kana içilmelidir. Bilgi ve bilim insanı yüceltir ve erdemli kılar.

C.Aytmatov yine burada enstitüyle ilgili değerlendirmelerin ışığında bilgi, bilimin önemini vurgularken öğretmenlik vasfını ön plana çıkararak gelecek kuşaklara derin ve anlamlı mesajlar vermektedir. İyi bir öğretmen aynı zamanda iyi bir öğrenci olmak zorundadır.Bunu hayatının her safhasında yaşayarak ve yaşatarak vurgulamıştır. Çocukluğundan başlayan öğrenme ve araştırma sevdası gelecekte iyi bir araştırmacı gazeteci kimliğine de kavuşturacaktır.

Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde lisans ve yüksek lisans yapan öğrencilere: "Aytmatov, usta bir yazar olduğunu ispatlamışken Gorki Edebiyat Ensitüsüne gitmiş ve orada iki yıl bu enstitüye devam etmiştir. Orada edebiyata dair hangi kazanımları elde etmiş ve ufkunu genişletmiştir?" sorusuna yeterli cevap verememektedirler. Enstitüde edebiyat dersleri verilirken "açlık, yokluk, kimsesizlik, savaşın getirdiği yıkımın resmini çizin veya heykelini yapın!" gibi sorularla yalnız dille değil diğer güzel sanatlar alanında da -kavramların şekle biçime dönüşmesi konusunda- çalışmalar yapılmış olabilir mi[3]?" sorusu sorulduğunda öğrencilerin dünyasında biraz kıpırdanmaların olduğunu görmekteyiz. Edebiyata salt edebiyat olarak değerlendirmek yerine diğer güzel sanatlarla özdeşleştirildiğinde yazar ve okuyucunun ruh ve düşünce dünyasında bir değer ve anlam kazandığını burada ifade etmek gerekir. Şüphesiz usta yazar, bilginin çok pahalı olduğunu, kıymetini ancak yokluğunu hissedenlerin anlayabileceğini burada ispatlamaktadır. Bilgi ve öğretmen ekseninde öğretmenliğin önemini, toplumların kaderini öğretmenlerin değiştirebileceğini *İlk Öğretmen* öyküsünde de önemle vurgulamaktadır.

Sonuç

C.Aytmatov Akdeniz'in sahil kıyılarında yetişen yedi yüz yıllık zeytin ağaçları gibidir. Zeytin ağaçları asırlara meydan okurken yeşil dallarından hala meyvelerini döker. Toprağın derinliklerine kök saldıkça gençleştiklerini hissetmekte gövdesinden uzanan yeni filizlerle daha nice asırlara mesajını vermektedirler.

Usta yazar da dünden bugüne, bugünden yarınlara eserleriyle yaşayan ve yaşatılan bir yazar olarak edebiyat dünyasında hak ettiği yoluna devam edecektir.

Eserleri yaşatan yazarlarıdır. Yazarları ölümsüz kılan da eserleridir. C. Aytmatov dünya insanlığının edebiyat ve sanatla buluştuğu her yer ve zamanda yalnız eserleriyle değil, bilge kişiliği ve öğretmenliğinin yanısıra tüm dünya insanlığını kucaklayan gönül dünyasıyla edebiyat serüvenine aralıksız devam edecektir.

Kaynaklar

1. Садык Алахан, Адабият институна алпарган жол, Aytmatov's Reading-2016, Material's of International scientefic-practical conference Bişkek, Kırgızstan.

2. Сакиев С.С. Чынгыз Айтматовдун чыгармаларындагы сапаттар: окутулушу, үйрөтүлүшү жана тажрыйбасы, Aytmatov's Reading-2016, Material's of International scientefic-practical conference Bişkek, Kırgızstan.

3.Akmataliyev. Abdıldacan, (1999), (Çev.:Ahmet Güngör) Cengiz Aytmatov'un Dünyası, Atatürk Kültür ve Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

4.Aytmatov, Cengiz, (1994), "Hakkımda Notlar (Otobiyografi)", Çev., Orhan Söylemez, Kardaş Edebiyatlar, Ankara.

5.Güngör, Ahmet, (2016), Muhtar Awezov ve Cengiz Aytmatov'un Hikâyelerinde Kadın Karakterler, Aytmatov's Reading-2016, Material's of International scientefic-practical conference Bişkek, Kırgızstan.

6.Kalembekova, Bahtıgül,(1999),"Cengiz Aytmatov'un Siyasi Felsefesi", Doğumunun 70. Yıl Dönümünde Cengiz Aytmatov Bilgi Şöleni (Ankara, 8-10 Aralık 1998) Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.

7.Kolcu, Ali İhsan, (2002),Bozkırdaki Bilge Cengiz Aytmatov, Akçağ Yay., Ankara

8.Korkmaz, Ramazan,"Cengiz Aytmatov'un Romanlarında Kaostan Düzene Ev/Anne ve Çevre/Dünya İzleği",(1999), Doğumunun 70. Yıl Dönümünde Cengiz Aytmatov Bilgi Şöleni (Ankara, 8-10 Aralık 1998) Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara.

9. Söylemez, Orhan, (2000), "Türkiye'de Cengiz Aytmatov'u Anlamak", Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, S: 2, İstanbul.

10. Ukubayeva, Layli, (2001),"Kırgız Edebiyatı 1980-1990 Yılları", Haz., Emine Gürsoy Naskali, Bağımsız Kırgızistan-Düğümler ve Çözümler, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., Ankara

11. Çetin M., http://www.aytmatov.org/tr/aytmatov (12.11.2017).

УДК 81.36 **ГРНТИ 16.21.39**

A.K.KASYMBEKOVA
Senior teacher of Akhmet Yasawi university, *e-mail*: abbazbek.kasymbekov@ayu.edu.kz

SOME CHANGES IN THE OLD ENGLISH, MIDDLE ENGLISH, EARLY MODERN ENGLISH AND MODERN ENGLISH

This article considers the study of the changes of old English Middle English and Modern English. The aim of this article is to define the changes among the evolution of English Languages. The languages spoken by the German peoples, originally settled in the UK, were part of the West German branch of the German language family. Due to some similarities between old English and old Frisian languages, the group is called Anglo-Frisian languages. Dialects of the language affected some languages: Mercian (the language of the Anglo-Saxon kingdom of Mercia), Northumbria (the language of the medieval Kingdom of Notumbria), Kentish (the language of the Kingdom of Kent) and West Saxon; the latter of them formed the basis of the literary norm in the Old English period, although the dialect of Mercia became the dominant form of Middle English and modern English.

Keywords: changes, language family, Dialects, settlements, German tribes, manuscript.

А.К.Қасымбекова

Ежелгі, орта және қазіргі ағылшын тілдеріндегі кейбір өзгерістер

Бұл мақалада ежелгі ағылшын және қазіргі ағылшын тіліндегі өзгерістерді зерттейді. Мақаланың мақсаты ағылшын тілінің эволюциялық өзгерістерін анықтау болып табылады. Алғашында Ұлыбританияға қоныстанған неміс халықтарының сөйлейтін тілдері неміс тілді отбасының Батыс неміс филиалының бөлігі болды. Ежелгі ағылшын және ежелгі фриз тілдері арасындағы ұқсастықтар себебінен топ ағылшын-фриз тілдері деп аталады. Тілдің диалектілері кейбір тілдерге әсер етті: Mercian (Anglo-Saxon Mercia корольдігі тілі), Northumbria (ортағасырлық Нотмбрия Королдігінің тілі), Kentish (Кент патшалығының тілі) және Батыс саксон; олардың екеуі ежелгі ағылшын дәуіріндегі әдеби нормалардың негізін құрды, алайда Mercia диалектісі Орта Ағылшын және қазіргі ағылшын тілдерінің басым түрі болды.

Кілт сөздері: өзгерістер, тілдік топ, диалект, елді мекен, герман тайпасы, қолжазба.

А.С.Касымбекова

Некоторые изменения в древнеанглийском, среднеанглийском, раннем и современном английском языках

В этой статье рассматривается изучение изменений древний английского и современного английского. Цель этой статьи - определить изменения в эволюции английских языков. Языки, на которых говорили немецкие народы, первоначально поселившиеся в Великобритании, были частью западногерманского отделения немецкой языковой семьи. Из-за некоторых сходств между древне английском и древне фризскими языками группа называется англо-фризскими языками. Диалекты языка затрагивали некоторые языки: Мерсиан (язык англосаксонского царства Мерсии), Нортумбрия (язык средневекового Королевства Нотумбрия), Кентиш (язык Королевства Кент) и Западный Саксон; последние из них легли в основу литературной нормы в древнеанглийский период, хотя диалект Мерсии стал доминирующей формой среднеанглийского и современного английского.

Ключевые слова: изменения, языковая семья, диалекты, поселения, германские племена, рукопись.

English has its roots in the languages of the Germanic peoples of Northern Europe. During the Roman Empire, most of the German settlements (Germany) remained independent of Rome, although some south-western regions were part of the empire. Some Germans served in the Roman army. The troops of the German tribes, such as tungra, batas and friezes, served in Britain under the Roman principle. German settlements expanded during the Great Migration of Nations with the fall of the Western Roman Empire [1].

The languages spoken by the German peoples, originally settled in the UK, were part of the West German branch of the German language family. They consisted of dialects of the Ingweon group of languages (named after a large group of German tribes of the Ingevon), spoken by the northern peoples of modern Denmark, Northwest Germany and the Netherlands. Due to some similarity between old English and old Frisian languages, this group is called Anglo-Frisian languages. Old English

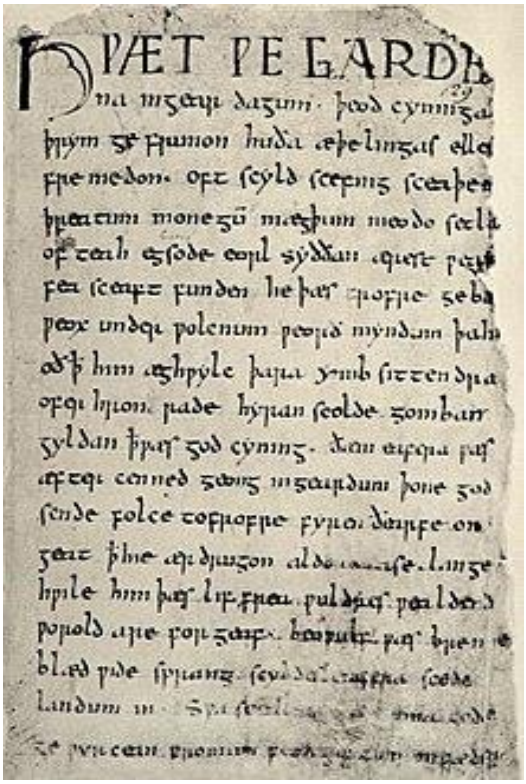

Figure 1. The first page of the Beowulf manuscript

Around 800 BC, representatives of Indo-Europeans - Celts - migrated to Britain from the mainland. The people who lived before them on this territory did not leave any traces in the English language.

In the 55-54 years BC in Britain there were Romans. Gaius Julius Caesar made here two campaigns. In 44 BC. e. Britain was declared a province of the Roman Empire. The island was visited by the emperors Claudius, Adrian, Septimius Severus.

By now, the Old English language has been partially preserved in the dialects of modern English [2]. The four main dialects of the language were: Mercian (the language of the Anglo-Saxon kingdom of Mercia), Northumbria (the language of the medieval Kingdom of Notumbria), Kentish (the language of the Kingdom of Kent) and West Saxon; the latter of them formed the basis of the literary norm in the Old English period, although the dialect of Mercia became the dominant form of Middle English and modern English.

In the Old English language, runic texts, called Anglo-Saxon runes (known as the runic alphabet) were first recorded, later they were replaced by the Old English Latin alphabet. In the Old English language, many works of the time of Alfred the Great were written. The most famous preserved work in the Old English language is the epic poem "Beowulf", composed by an unknown poet. A literary monument of the Old English period was the Anglo-Saxon Chronicle. It is a series of combined event records in one book. These records were conducted from the 7th century in the Anglo-Saxon monasteries. In the second half of the 9th century it was supplemented in Winchester, the capital of Wessex England.

Here is how the prayer is written Our Father in Old English and Modern English:

In old English:	**In modern writing:**
Fæder ure þu þe eart on heofonum,	Father ours, thou that art in heaven,
sie þin nama gehalgod.	Hallowed be thy name.
To becume þin riċe,	Come thy rich **(kingdom)**,
geweorþe ðin willa, on eorðan swa swa on heofenum.	Worth **(manifest)** thy will, on earth also as in heaven.
Urne gedæġhwamlican hlaf sele us todæġ,	Our daily loaf sell **(give)** us today,
	and forgive us our guilts as also we forgive our guilty. :

In the 600s, Pope Gregory I the Great sent to Britain to preach the Gospel of the monk Augustine - "the apostle of England". At that time, the Anglo-Saxon conquerors were pagans and hostile to Christianity. The activities of Augustine and his assistants proved successful. King of Kent Ethelbert (Ethelbert), having converted to Christianity, built a Christian church in Canterbury (Canterbury, Latin Cantuaria), and Augustine himself became Archbishop of Canterbury.

With the adoption of Christianity, the Old English language included more than 400 Latin borrowings, including such words as master, priest, paper, school; a lot of Greek borrowings (Church from the Greek word κυριακή - "Lord (house)"; Bishop "bishop" from the Greek word επίσκοπος "looking after") [3]. The language of the eastern and northern regions of England was influenced by the Old Norse language.

In modern English, about half of commonly used words have old English roots In the grammar of the Old English language there was much more declension than in modern English, the word order was freer, the grammatical language was very similar to the modern language of Germany. The Old English language gradually passed into the Middle English after the Norman conquests of 1066, when the language of the French dialect, called Old Norman appeared.

The grammar of Old English had the following features: nouns, pronouns, adjectives and definitions had five cases (nominative, accusative, genitive, dative and instrumental), there were two grammatical numbers (single and plural) and three grammatical types (male, female and middle genus) . The first and second persons of personal pronouns had dual forms when referring to two people, there were also ordinary forms of the singular and plural. Verbs had nine main conjugations (seven strong and two weak) with numerous subtypes, as well as several other conjugations and several irregular verbs. The grammatical gender of the noun did not necessarily correspond to the true sex, even for nouns, referring to humans. For example, the word sēo sunne (the Sun) was of a

feminine gender, the word se mōna (Moon) was masculine, and þæt wīf "woman / wife" was of a neuter kind [4].

In the Old English language, stressed syllables could be distinguished by stress of unequal power. There were two degrees of stress: the emphasis is important and the stress is secondary. Accordingly, three categories of syllables were established: high-impact, secondary-shock and unstressed syllables.

Since the end of the VIII century AD, vikings from Norway and Denmark carried out military raids to Great Britain. In 865, a massive army invasion was launched, which the Anglo-Saxons call the Great Pagan Army, which eventually led to Scandinavian rule in much of North and East England. Most of these areas were repulsed by the British under the command of Edward Sr. at the beginning of the tenth century, although York and Northumbria were not repulsed until the death of Eric I the Bloody Ax in the year 954. Scandinavian raids resumed at the end of the 10th century, during the reign of Ethelred the Unreasonable and Sven I of Wiloborod. The Old English language borrowed from Old Norse about two thousand words, of which several hundred were preserved in modern English.

Old Norse borrowings include many common words such as anger, bag, both, hit, law, leg, same, skill, sky, take, window, and even the pronoun they. Scandinavian influence is believed to have contributed to the adoption of plural ligament words, accelerated morphological simplifications in Middle English, such as the loss of the grammatical category of the genus [5]. The simplification of case endings has happened, phrasal verbs have spread in Middle English.

For centuries after the conquest of England, Norman kings and high-ranking nobles of England and in other countries of the British Isles spoke English and Norman. Merchants and petty nobles were often bilingual people who spoke English and Norman and English, while English continued to be the language of the common people. Middle English influenced Anglo-Norman, and later - Anglo-French language (see Anglo-Norman language) (Figure 2).

Figure 2. Prologue of The Wife of Bath's Tale from Canterbury Tales

Until the XIV century Anglo-Norman, and then French were the languages of justice and government agencies. Even after lowering the status, the standard French language retained the status of an official or prestigious language. About 10,000 French words have since entered the English language. These are, in particular, terms related to the state, church, laws, military terms, fashion and food. Strong influence on English at this time was provided by the Old Norse language. Some scholars have hypothesized that the Middle English was a kind of Creole language, developed as a result of contacts in Old English, Old Norse, or Anglo-Norman.

English literature appeared after the year 1200, when a change in the political climate and abbreviations in the Anglo-Norman language made it more respectable. Oxford Provisions (Provisions of Oxford), issued in 1258 were the first English government document published in English after the Norman conquests. In 1362 Edward III became the first king speaking in parliament in English. In the document on the Judicial Proceedings in English, English was recognized as the only language in which proceedings should be conducted, although official records were still conducted in Latin [6]. By the end of the century, even the royal court switched to office work in English. The Anglo-Norman language was used in limited circles for a bit longer, but it has already ceased to be a living language. In the XV century, official documents began to be issued only in English. The writer Jeffrey Chaucer, who lived at the end of the fourteenth century, is the most famous author of the Middle English period, and his most famous work is the Canterbury Tales. English language has changed very much in its Middle English period in vocabulary, pronunciation and grammar. Grammatical differences have lost many nouns and adjectives, the endings have gone through morphological alignments to -e. The English plural with the ending at -en (preserved in some cases, such as children and oxen) gave way to -s ending, the grammatical gender was abolished.The orthography of the English language during this period was also influenced by the Normans. The sounds / θ / and / ð / in this period are often described by the letter combination th, and not with the old English letters þ (spike) and ð (et), which Norman did not have. These letters remained in the modern Icelandic and Faroese alphabets, being borrowed from the Old English language through the Old Norse language.

Early English

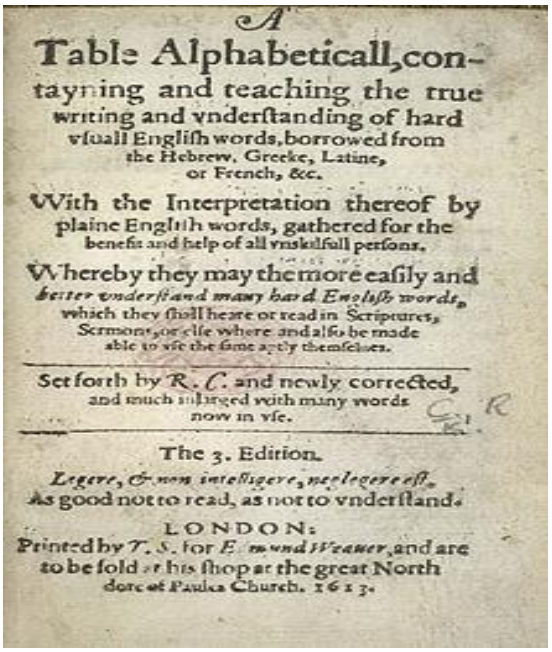

A
Table Alphabeticall, con-
tayning and teaching the true
writing and vnderſtanding of hard
vſuall Engliſh words, borrowed from
the Hebrew, Greeke, Latine,
or French, &c.
With the Interpretation thereof by
plaine Engliſh words, gathered for the
benefit and help of all vnskilfull perſons.
Whereby they may the more eaſily and
better vnderſtand many hard Engliſh words,
which they ſhall heare or read in Scriptures,
Sermons, or elſe where and alſo be made
able to vſe the ſame aptly themſelues.
Set forth by R. C. and newly corrected,
and much inlarged with many words
now in vſe.
The 3. Edition.
Legere, & non intelligere, neglegere eſt.
As good not to read, as not to vnderſtand.
LONDON:
Printed by T. S. for Edmund Weaver, and are
to be ſold at his ſhop at the great North
dore of Paules Church. 1613.

Figure 3. The first English dictionary Table Alphabetical

In the 15th century English language underwent great changes in phonetics, the spelling remained virtually unchanged. Modern English is the result of a great shift in vowels, which took place mainly in the 15th century. The language was influenced by the spread of the standardized London dialect in government and management, the standardization of printed materials. As a consequence, the language has acquired terms such as "accent" and "dialect". In the days of William Shakespeare (mid-16th-early 17th century), English becomes like modern English [41]. This version of the language was called the Early Hungarian [en]. In 1604 the first English dictionary was published under the name Table Alphabeticall. The dictionary was created by Robert Codri [en].

Raising the level of literacy of the population, travel and travel undertaken by people contributed to the adoption of many foreign words by the language, especially borrowed from the Latin and Greek languages of the Renaissance. In the XVII century, Latin words are often used with their original pronunciation, which later leveled. During this period English language borrowed many words from Italian, German and Yiddish. Despite rejection and resistance, the Americanization of the language began in this period [7].

At different stages of the formation of modern English language, there were changes in conjugation of verbs. In the 2nd and 3rd person singular, the changes were as follows (Table 1):

Table 1 – Changes in personal pronouns

	Middle English	**Early modern English**	**Modern English**
	(thou) thinkest	(thou) thinkest / (ye/you) think	you think
He/she/it	thinketh	thinketh / thinks	thinks

The first authoritative and fully functional English dictionary Dictionary of the English Language was published by Samuel Johnson in 1755. The dictionary contains words in standard English spelling and their usage. Meanwhile, in the texts of grammars, the authors of Lowth, Murray, Priestii tried to more or less order the spelling and usage of English words. Early modern English and late modern English are significantly different in dictionaries. In late modern English there are many words that arose in connection with the industrial revolution and technologies that created the need for new words, and also thanks to the international development of language. At the height of the development of the British Empire, when it occupied a quarter of the earth's surface, foreign words from many countries entered the English language. British English and American English have become the two main varieties of the language, now spoken by about 400 million people. British normative pronunciation of English is a traditional standard. The total number of speakers in English around the world can exceed one billion people. English continues to evolve over time. With the development of computer technology it is used in programming, for domain addresses, etc. English in the coastal countries [what?] becomes the language of interethnic communication between peoples.The modern indefinite and definite article in the English language originated from the pronouns of the Old English language. At present, some linguists believe that articles are not an independent part of speech, but belong to varieties of indefinite and demonstrative pronouns.In the Old English language, there were demonstrative pronouns of the masculine se (one), the feminine gender seo (ta) and the middle genus thæt (then). Gradually, under the influence of the French language, the articles began to appear as service parts of speech, indicating a single character of the object denoted by the noun with which they were used.

The article a / an is an original English word that was not borrowed from some other language under the influence of historical changes, but appeared in the course of the natural evolution of English.

Changes in the alphabet

Gothic runes

In the II - III century BC. e. the ancient Germans had a runic letter in their use. Signs of this letter were, having a unique inscription of the rune. In total there were 24 signs. Around the 5th century AD e. there was a written language in English. The records used Anglo-Saxon runes. Since the VII century, there was a replacement of the runes by Latin letters, while for some time there were different spellings. By the 9th century, the 24-digit runic range was reduced to 16 characters. Later, the Latin letters were mixed with the runes, forming the Dalian runes. The Anglo-Frisian (Ingveonian) tribes added several new signs to the old 24-digit runic series. In the Anglo-Saxon runic series (about 700), there were 28 runes. In the runic series in the manuscript of the Old English Song of the runes (IX-X century), there was 33 characters.

In the 9th-12th centuries, the Anglo-Saxon Latin alphabet (the Old English Latin alphabet) was used for writing. This alphabet consisted of 24 letters, of which 20 were directly latin letters, two were Latin letters (Ææ, Ðð) and two graphemes were borrowed from the runic alphabet (Þþ, Ƿƿ). The letters K, Q and Z were not used in writing Anglo-Saxon words.

A B C D E F G H I L M N O P R S T U X Y Ƿ Þ Þ Æ

In 1011, a monk of the Benedictine Abbey named Byrhtferð used for writing the English alphabet consisting of 23 letters of the Latin alphabet (without "J", "U" and "W"), supplemented by an ampersand, four letters based on Anglo-Saxon runes: "ȝ" (yoȝ, yoğ), Vuño ("w"), Thorne (sound [th]), "R" and ligature "Æ". His version looked like this: In the 16th century, the English alphabet used the letters "U" and "J", as derivatives of "V" and "I", the status of a single letter was ligature "W" ("VV"). The modern English alphabet consists of 26 letters:

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W X Y Z

In the XIX century alternative variants of the alphabet were offered. An example is the Deseretian alphabet, developed in the middle of the 19th century by the board of Deseret University (now University of Utah) under the direction of Brigham Young. The author stated that this alphabet should replace the traditional Latin alphabet, since it more accurately reflected the phonetics of the English language.

REFERENCES

1. Screbnev Yu. The fundamentals of English stylistics. – Moscow: izd.AST, Astrel, 2000. 254 s.

2. Znamenskaya T.A. Stylistics of the English Language. – Moscow: izd. LKI, 2016. – 224 s.

3. Webster's New Universal Unabridged Dictionary. Barnes & Noble Books. – New York, 1994. – 2230 p.

4. Prentice Hall. Literature. –Platinum, 1994. P.967.

5. McDougal Littell. Literature and language. Literature Grade 6. – Florida, 2008. 1472 p.

6. Prentice Hall. Literature –Gold. Literature Grade 9. 2006. 1077 p.

7. F.T.Palgrave's "The golden treasure." Mentor Books, 1958. 576 p.

УДК 958.45 **ГРНТИ:03.81.33**

М.Б.КОЖА[1], М.М.ТАСТАНБЕКОВ[2]
[1]т.ғ.д., профессор, университет Ахмеда Ясави, *e-mail*: muktar.kozha@ayu.edu.kz
[2]т.ғ.к., доцент, университет Ахмеда Ясави

КАРАВАННЫЕ ПУТИ К ГОРОДАМ ТУРКЕСТАН

В данной статье на основе исторических источников рассматривается история развития караванных путей Туркестана. В различные исторические периоды средневековья менялись границы и географическое значение понятия Туркестан. В настоящее время с учетом введенных в научный оборот новых письменных источников и выявлением новых археологических памятников появилась возможность уточнить старые маршруты и выявить новые направления древних караванных путей. Также представляет интерес проблема сохранения географических названий, которые были указаны в средневековых источниках. В статье, также говорится о том, что Туркестанские караванные пути служили дорогами для паломников, направляющихся в хадж. Ценность статьи выявляется сведениями о караванных маршрутах по направлению Сайрам, Ташкент, Бухара, Хива, по правому берегу Сырдарьи, дороги к перевалам через Каратау, научно обоснованным источниками, в которых упоминаются отдельные исторические события.

Ключевые слова: Туркестан, Отрар, Сауран, Сыгнак, Арысь, Насабнама, Каратау, караванные пути

М.Б.Кожа, М.М.Тастанбеков
Түркістан қалаларына баратын керуен жолдары

Мақалада әр тарихи кезеңнің деректеріне сүйене отырып Түркістанда керуен жолдарының даму тарихын кешенді зерттейді. Орта ғасырларда Түркістан ұғымының географиялық мәні өзгерістерге ұшырауын және әр кезеңдегі шекарасының белгіленуін деректермен негіздеген. Ғылыми айналымға жаңадан енген жазба деректер мен кейінгі табылған археологиялық ескерткіштер көне жолдарды анықтауға және бұрынғы жолдардың кейінгі бағыттарын нақтылауға мүмкіндік бергені айтылады. Деректерде аталатын жер-су аттарының қазіргі атаулармен сәйкес келуі де қызығушылық тудырады. Түркістан керуен жолдарының тек сауда емес, мұсылманшылық парыз саналатын қажылыққа барар жол болғандығына да мән берілген. Мақалада Сырдарияның оң жағасы, Сайрам, Ташкент, Бұхара, Хива бағыттары мен Қаратау өткелдері нақты тарихи оқиғалар баяндалған деректермен дәйектелген.

Кілт сөздері: Түркістан, Отырар, Сауран, Сығанақ, Арыс, Насабнама, Қаратау, керуен жолдары.

M.B.Kozha, M.M.Tastanbekov
Caravan paths to Turkestan cities

In this article, based on historical sources, the history of the development of caravan routes of Turkestan is considered. In different historical periods of the Middle Ages, the boundaries and geographic meaning of Turkestan changed. At present, taking into account the new written sources put into scientific circulation and the identification of new archaeological monuments, it became possible to clarify the old routes and identify new directions of the ancient caravan routes. Also of

interest is the problem of preserving geographical names, which were indicated in medieval sources. The article also emphasizes that the Turkestan caravan routes served as roads for pilgrims on their way to the hajj. The value of the article is revealed by information about caravan routes in the direction of Sairam, Tashkent, Bukhara, Khiva, on the right bank of the Syrdarya, the road to the pass through Karatau, scientifically based sources that mention certain historical events.

Keywords: Turkestan, Otrar, Sauran, Sygnak, Arys, Nasabnam, Karatau, caravan routes

Туркестан – «страна тюрков» (тюрк., иран.). Ойконим состоит из двух частей - турк + стан и соединительной гласной е, которая является русской передачей оригинала Турк – і – стан.

Первая часть слова «турк» - этноним. В источниках представлены разные объяснения происхождения этнонима «турк». По представлениям Махмуда Кашгари сам Аллах назвал их тюрками: «У меня есть войско, которое я назвал ат-турк и расположил на Востоке. Если я разгневаюсь на какой-либо народ, я подчиню его им» [1; 337]. Н.Я.Бичурин считал, что этническое название турк было принято от названия местности, где проживали ранние тюрки, возглавляемые родом Ашина: из-за того, что «естественное положение Алтайских гор походит на шлем; почему и принял слово шлем – монг. Тукюе – наименованием своему Дому» [2; 225]. Согласно одной из этногенеалогических легенд этноним произошел от имени первого правителя: один из потомков правящего рода тюрок Ичжини-нишыду, сын волчицы Надулу шад, благодаря сверхъестественным способностям спас свой народ от холода и поэтому «с общего согласия поставили старшего государем над собою под наименованием Тукюе» [2; 226], то есть Турк.

Вторая часть ойконима «стан» в иранском языке означает страна, земля, область. Данный географический термин восходит к индоевропейским языкам [3; 520], [4; 150-153].

В зависимости от политической ситуации границы страны Туркестан менялись. Самое раннее упоминание слова *Туркестан* содержится в документе 639 г., представляющем собой письмо на согдийском языке [5; 60]. При Сасанидах страна тюрков начиналась непосредственно севернее Аму-Дарьи. Вследствии побед арабов тюрки были оттеснены далеко на север. В первой четверти VIII в. Туркестаном считался Талас и позднее – Испиджаб [6; 199]. Для арабских географов IX-X вв. Туркестан начинался севернее Мавераннахра, т.е. севернее Сырдарьи [7; 518-519]. Судя по списку городов области Туркестана автора XIV в. ал-Омари территория страны тюрков охватывало районы Средней и Нижней Сырдарьи, Западный Моголистан, Кашгарию, Бадахшан [8; 91]. Географическое значение понятия Туркестан в различные исторические периоды средневековья изменялось [5; 60-61].

В источниках XV-XVII вв. бассейн среднего течения Сыр-Дарьи назван одним географическим именем Туркестан. В историческую область Туркестан входила узкая полоса, тянущаяся вдоль левого берега Сыр-Дарьи, и более широкая вдоль правого, ограниченная горной цепью Каратау на северо-востоке и водоразделом долин Чирчика и Бадама, южнее г.Сайрама [9; 11]. А.И.Левшин один из первых описал «главнейшие пути, проходящие через степи киргиз-казачьи». Старейшей из них являлась древняя ногайская дорога, которая скорее всего представляет часть дороги периода Золотой Орды. /Привести сокращенное описание пути/ Другие дороги, отмеченные историком, относятся к XVIII-началу XIX вв. Общую картину караванных путей юга Казахстана была воссоздана в ряде специальных исследований [10; 203-210], [11; 79-85], [12; 5-40], [13]. Караванные пути из Центрального Казахстана вели к югу, к городам Сырдарьи [14;72-75], [15;168]. Караванные пути в Центральной Азии и ее маршруты имеют древную историю. С расширением ислама

зародилась идея Востока и Запада [16; 612-637].

Археологический материал из позднесредневековых городов Южного Казахстана дает основные направления торговых путей в соседние страны. О торговых связях городов с Китаем свидетельствует фрагмент фарфора из Отрара, с сохранившейся частью марки правления Цзяцин (1522-1566 гг.) [17; 66]. Русские монеты XVII в. были обнаружены в Отраре, Туркестане и Сауране [18; 51-54].

В XVII в. в русских источниках появились первые описания караванных путей в столицу казахских ханов – г.Туркестан. Примечательна «Отписка в Сибирский приказ к чертежу, составленному в Тобольской приказной избе по распросам Федора Скибина и других лиц о путях в Казахскую орду ...», датированная весной 1697 г. и составленная по опросу 17 лиц, побывавших в на территории Казахского ханства и Бухарии. В ней описывается туркестанская дорога. /Привязать по карте маршрут по Северному и Центральному Казахстану/. Описывая путь от Тобола до Туркестана на участке низовьев речки Сарысу дается следующая информация:

«И прошед камень и камыш до урочища Тюмен Карагай, до пятнадцати дерев, день ходу. От того последнего кормовища берут из Сарысы реки воду в запас на три дня, и от того туркестанская дорога разделилась на двое: одна вправо, а другая влево. А Сарысь де река против тех пятнадцати дерев, отшед от дороги, с полднища, пала устьем под землю в озеро Тиникуль».

«Озеро Тиникуль» источника соответствует современному озеру Теликоль, куда впадают воды р. Сарысу. Действительно р. Сарысу вблизь впадины Ашыколь резко поворачивает на запад. А г.Туркестан располагается прямо на юге, за хребтом Каратау. Так как напрямую к г.Туркестану из-за гор проехать было нельзя, то дорога, как написано в источнике «разделилась на двое», можно было обойти с двух сторон дорога раздваивалась. Одна шла в направлении к поселениям правого берега Сырдарьи, через которые можно было добраться до г.Туркестана. Часть второй дороги описана в рассматриваемом документе подробнее: «Да от пятнадцати де дерев, по правую сторону дорога песками до камени, а к Сумя ходу полтора дни. И от того де камени дорога в Каракалпаки, а на верху того камени башня и караул, и по степи де видеть всяких людей далече, а ходу де подле того камени два дни». Правая дорога действительно проходит через пески Катыншокай и вдоль хребта Каратау к «Сумя», что соответствует Аксумбе, где располагается сторожевая башня для надзора за степью, известная в письменных источниках еще со времен Тимура.

От Сумя-Аксумбе была горная дорога до Сыгнака. Судя по документу 1697 г. «А на выходе де того камени казачий город Юзугант; а от Юзуганта ходу козацкими городами до Туркестана три дня». Где располагается упоминаемый в документе «казачий город Юзугант»? В востоковедной литературе на левом берегу Сырдарьи отмечают г.Узгент [9; 25]. К.М.Байпаков остатками упомянутого города считает городище Кыр-Узгент [19; 90]. Левобережный Узгент никак не может соответствовать «Юзуганту», отмеченному русским источником, так как там на ближайшем расстоянии отсутствуют горы. Примечательно, что название городища Кыр-Узгент, можно перевести как равнинный Узгент. Такое название предполагает наличие другого Узгента. Необходимо учесть, что еще В.В.Бартольд отмечал, что Узгенд, по приведенному Лерхом свидетельству одного автора XVI в., находился еще в горах Каратау [7; 236]. Как видим предположение Лерха, подтверждается русским источником XVII в. С учетом того, что речь о городе идет после описания башни Аксумбе необходимо искать его на караванном пути от Аксумбе в направлении к г.Туркестану. По мнению М.Елеуова от Аксумбе был караванный путь через Каратау к Сыгнаку [13; 22]. Необходимо вести поиск развалин второго Узгента - «Юзуганта» на правом берегу Сырдарьи, на южных склонах Каратау напротив участка Сыгнак-Ордакент. Для нашей темы

интересен и документ известный как «Описание пути из Тобольска в Туркестан по рассказу Тауш-мергена. Очень интересную информацию о старинных дорогах через Центральный Казахстан на юг содержит док. 1694 г.: «от Сарысу реки прямою дорогою до Тургистану мимо Сусака городка ходу семь дней безводным каменным местом». Судя по всему он соответствует Уванасской дороге [14; 72].

«А по другой дороге вниз по Сарысу реки через Сауксан камень через Чюю речку, мимо казачья караулу, Аксубы камень» т.е. дорога после перехода р.Чу шла прямо к башне Аксумбе и далее через Сыгнак-Сауран в Туркестан. Кроме этого в этом документе упоминаются калмыцкая и сауранская дороги. В ней можно найти информацию, позволяющую локализовать хотя бы часть калмыцкой дороги – «по левую сторону от пятнадцати ж дерев по Калмыцкой дороге, минуя три Чойские озера, и в те озера пала устьем Чой река, не дошед до Сарысу за полднища и ушла озером под землю». Чой река безусловно р.Чу, в тексте идет речь о низовьях р.Чу. Ясно, что часть калмыцкой дороги шла вдоль нижнего течения р.Чу. В «Ландкарте пограничных мест Оренбургск и Сиб. Губ», опубликованная в Аныракайском треугольнике, указана Большая Калмыцкая дорога, связывавшая Калмыцкое ханство в Нижнем Поволжье с Джунгарским ханством.

Дорога от Туркестана через Джизак в Самарканд. По письменным и археологическим источникам прослеживаются два ответвления дороги в Самарканд. В период всего средневековья функционировал путь (1) от Отрара на левый берег Сырдарьи с переходом в районе Оксус-Зернук. Дорога из Отрара шла рядом с Куйруктобе, Алтынтобе, Жалпактобе I и пересекала Сырдарью вблизи городища Оксус-Зернук. Как отмечал один из исследователей, «переправа через р.Сыр не везде возможна, потому что берега его во многих местах залиты водою и заросли камышом, а в других местах изрезаны множеством канав» [20; 96]. В этнографическое время в подобных местах проживали семьи, которые обеспечивали на своих лодках-плотах переправу людей и скота. Предполагается, что войска Чингисхана при переправе через Сырдарью не испытали затруднений, так как по времени года река была покрыта льдом [7; 475].

Крепость Зернук упоминается при описании последнего похода Тимура в Китай в качестве последней станции до берега Сырдарьи: « ... когда знамя, отмеченное [божьей] помощью, при помощью, при поддержке попечителя [и] создателя выступило из Аксулата, оно, опоясавшись ночью, остановилось [на ночлег] в Узун-Ата и, отправившись оттуда, совершило стоянку Пулходжа-шайхе, а по отбытии оттуда в Суткент, [который] сделался лагерем августейшей остановки. Отбыв оттуда [прибыли] в Камарши-Ата, оттуда в Султайн-шайх, отбыв оттуда [прибыли] в селении Зернук, отправившись оттуда и переправившись через речку Сейхун по льду...» [21; 157]. К сожалению, отмеченные в источнике от Суткента до Зернука, стоянки Камарши-Ата, и Султайн-шайх не локализованы. Возможно Камарши-ата соответствует святому месту Камырлы, в 15 км к западу от поселка Табакбулак. Между Суткентом и Оксусом находятся ряд средневековых памятников, которые могли быть первоначально караван-сараями. На этом пути лишь археологический памятник Рабат сохранил свое древнее название. Рабат или рибат с арабского означает место остановки, караван-сарай, пограничное поселение. Левобережное поселение Рабат мы отождествляем со средневековым селением Рабати-Огузом, откуда происходил автор известного тюркоязычного сочинения Рабгузи. Вблизи археологического памятника Рабат сохранилась старая протока Сырдарьи - Огузсай. Поэтому для отличия Рабата, находящегося вблизи Огузсая, от других одноименных поселений-рабатов называли Рабати-Огуз.

Согласно сочинению 1425 г. Шараф ад-дин Али Йазди Отрар находился в 76 фарсахах от Самарканда и в 2 фарсахах от Сырдарьи. Согласно «Зафар–наме» Мукими войска самаркандских и казахских правителей из города Сузака через Отрар и переправившись

вблизи Отрара Сырдарью добрались в Джизак. Дорога вдоль Сырдарьи конца XIX в. описана Н.В.Рудневым «По левому берегу р. Сырдарьи пробита торная дорога, то подходящая к самой реке, то отступающая от берега, благодаря ее изгибам, на 10-15 верст. По границам песков Кызылкумов тянется второй подобный же караванный путь. Кроме главных продольных дорог существует еще несколько поперечных, которые не доходя до тугаев, разбиваются на массу мелких тропинок; последними сильно испещрена степная полоса Сырдарьи, особенно вблизи крупных городов. У подошвы северного края гор Каратау бьется из под земли небольшой родник Мурун-булак, возле которого пересекаются поперечные дороги, ведущие в гг. Ташкент, Чимкент, Туркестан, Джизак и в Бухару. Путь, продолженный из г. Туркестан в Джизак через упомянутый родник, известен у киргизов под названием Боран-жол, он назван по имени Бурана, защитника Хазрет-Султана (т.е. Туркестана) [22].

В период всего средневековья функционировал путь от Отрара на левый берег Сырдарьи с переходом в районе Сюткента. Дорога шла по правому берегу Сырдарьи. Согласно данным нового источника «Насабнама» в период начального распространения ислама (III в.) войска мусульман из области Шаш по левому берегу добрались до Суткента и Зернука. «Переправившись через Сырдарью в районе Суткента они приходят в Отрар» [23; 56]. Далее часть войск мусульман двинулась вниз по течению Сырдарьи. На этом пути выявлены в последнее время укрепленные пункты Баусексеул I, Баусексеул II, Жакыпаулие, Торткульаулие, Колеген аулие. Городище (Чунгурли) Шогурли и каравансарай (Чунгурли) были выявлены еще А.Н.Бернштамом. Судя по археологическим данным это отвлетвление дороги функционировало в раннем средневековье до XII вв.

Дорога на Запад для паломников мусульман была и дорогой к общеисламским святыням. В одной из рукописных вариантов сочинения Ходжа Ахмеда Ясави, хранящемся в фонде Отрарского государственного археологического заповедника, эта дорога названа «Маккатуллах» т.е. дорогой в Мекку.

Прямая дорога в Бухару. Чингисхану 1218 г. туркменами из Зернука была показана до этого малоизвестная дорога в Бухару. Позже ее стали называть «ханской дорогой». Джувейни проехал по ней в 1251 г. [7; 475]. А.П.Федченко, побывавший в Кызылкумах в 1871 г. и собиравший данные о дорогах, отмечал, что «малое количество колодцев сильно затрудняет путешествие по Кызылкумам; дороги, проходящие через них, часто не имеют колодцев ближе как на трехдневном расстоянии; на таком расстоянии, по рассказам, находятся колодцы на дороге Дюсебай, идущей от Уч-Каюк в Бухару. Увеличение числа колодцев, вполне возможно, имело бы весьма важные практические последствия уже и потому, что Кызыл-кумы лежат поперек торговых путей, идущих в Хиву и Бухару». В сноске к этим строкам А.П.Федченко указывает, что через восточную часть степи Кызыл-кум проходят в меридиональном направлении дороги: Матай, Джанай, Буран и Дуйсебай, по окраине песков идет дорога Кемир, по которой можно из бухарских и кокандских владений проехать в Перовск и Казалинск [24; 180-181]. В период позднесредневековья, скорее всего, дорога в Бухару шла через городище Кауганата, колодец Дусенбая и через местность Орынбай выходила к Нурате бухарскому. Дорога через Кызылкумы в Бухару обозначена на карте Туркестанского генерал-губернаторства, приложенного к Ежегоднику Туркестанского статистического комитета. А.К.Кларе пишет, что «караванные дороги из Отрара в Хиву, Нурата и Джизак также до сих пор сохранились; езда по этим дорогам и теперь совершается вдоль колодцев киргизами и коммерсантами г.Туркестана [25; 16].

Дорога в Хиву. Вышеупомянутое сообщение А.К.Кларе о дороге в Хиву находит соответствие описанию части пути от Таны до Китая через Сарай, Сарайчик, далее южной дорогой на Ургенч, оттуда на Отрар [26; 217]. «У Корджуна от этой дороги отделяется

дорога Ирмир, идущая через Аксарыл и Тасты к Дюрт-кудук; оттуда она через Тохты ведет к горам Ирлир, которых, по сведениям, собранным подполковником Главацким, идет дорога в Хиву. Таким образом, Ирлир есть самая прямая дорога из Туркестана в Хиву». [24; 180-181]. В период Золотой Орды эта была прямая дорога из Отрара в Ургенч –столицу Хорезма. Тосканский Аноним сообщает, что прямой путь из Сарайчика на Отрар занимал 50 дней, из Хорезма в Отрар 35-40 дней. Этот степной путь хорошо охранялся, через каждый день пути на дороге из Отрара в Алмалык можно было встретить военный охранный пост [26; 217]. После разрушения Ургенча и произошло смещение дороги в направлении новой столицы Хорезма – Хивы.

Дорога по правому берегу Сырдарьи. Дорога от Отрара до Саурана шла вдоль правого берега Сырдарьи. Прямая дорога от Отрара на Сауран, показана на карте Туркестанского генерал-губернаторства, в Ежегоднике Туркестанского статистического комитета.

От Отрара в северном направлении выходила и вторая дорога. На топографических картах она обозначена как «Саргата жолы» - «Дорога Саргата». Она проходила рядом с поселениями Шошак, Утрабад, пересекала вытекающую из озерной системы протоку Тамды-озек, далее следуя близ городища Шойтобе, заходила в Яссы-Туркестан. Как видно часть дороги совпадает с железнодорожным путем. Караванная дорога в г. Туркестан обозначена на карте Туркестанского генерал-губернаторства, в Ежегоднике Туркестанского статистического комитета. По этой дороге проехало посольство царя Малой Армении Гетума I. После встречи с Сартахом, сыном Батыя, посольство возвращалось следующим маршрутом: «Оттуда они отправились в Сыгнах и Савран, который очень велик, Его маршрут на подступах к Отрару проходил через Сауран, который очень велик, [затем] в Харчук и Асон, Саври и Отрар, Зернух и Дизах». Упомянутые здесь пункты между Саураном и Отраром: Карачук – это Шавгар-городище Карачик, Асон – Яссы (собственно Туркестан), Саври-Суюри скорее всего городище Шойтобе. Отсюда ясно, что Гетум I приехал в Отрар не по прямой дороге, а окольным путем через города Туркестанского оазиса. Считалось, что от Отрара до Яссы один день пути, что равняется 7-10 фарсахам.

Дорога в Сайрам и Ташкент. Инженер по специальности, проживавщий в некоторое время на станции Тимур и изучавший местные предания, хорошо знавший местность, А.К.Кларе описал остатки караванных путей из Отрара на юг: «Дорога между Сайрамом и Отраром теперь заброшена, хотя местами сохранились признаки старинной, широкой, выпуклой по середине (точно, шоссированной) дороги; местами вдоль неё встречаются обложенные изнутри кирпичем колодцы, а вокруг них остатки глинобитых и кирпичных построек. Из Отрара дорога шла немного южнее ст. «Тимур», мимо бугров Чачакай и Бузук, далее по местности, называемой киргизами Каражантак, пересекала р.Арысь немного ниже почтовой станции «Арысь», откуда направлялась прямо в Сайрам. Караванная дорога из Отрара в Ташкент существует и до сих пор. Она пересекает около Отрарского холма р.Арысь, вдоль которой она доходит почти до теперешней железнодорожной ст. «Арысь», где переходит в так называемую Сарыагачскую дорогу, продолжающуюся до Ташкента» [25; 16]. О том, как переправлялись через Арысь рассказал А.П.Федченко, проехавший 1868 г. через юг Казахстана: «За Туркестаном местность делается все волнистее, и через несколько станций приезжают к неимоверно быстрой и глубокой реке Арыс, вытекающей из Каратау. Это первый приток Сырдарьи, доступный, вблизи устья, даже для пароходов. Переправа совершается вброд, а весной, при слишком высокой воде, через Арыс переезжают гораздо выше. Нередко вещи вьючат на верблюда, а сами становятся на козлы. Мы переправились совершенно благополучно, и вода доходила только по грудь лощадям» [24; 46].

Дорога к перевалам через Каратау. Одна ветвь караванных дорог шла от Отрара в юго-восточном направлении. В данном направлении цепочкой протянулись как ранние

поселения, так и памятники караханидско--тимуридского времени. К последним относится Сортобе 1 (Савас) (XIII-XI вв.), Мазартобе (Коркара) (XII-XI вв.), Бузуктобе. Важнейшим в этом ряду является городище Бузук на левом берегу Бугуни, узловой пункт. Через Бузук к востоку дорога вела к Торткултобе вблизи Жузумдик, далее вверх по реке Арыстанды через перевал Ушбасты проходила к городищам Бабаата, Кумкент. По этой дороге проходили герои казахских эпосов. В эпосе «Камбар батыр» он назван «великий путь». По этому пути шли караваны в Центральный Казахстан, в Таласскую и Чуйскую долины. Здесь проходила прямая дорога от г. Туркестан, Икан через Бузук на юг вверх по долине Арыси. По этой дороге 1866 г. проехал П.И.Пашино. А.Х.Маргулан упоминает Отрар, как исходный пункт Уванасского, Джетыконурского, Сырысуйского путей [14; 72-75]. С.М.Ахинжанов, опираясь на сообщения Гардизи о маршруте к кимакам, считал, что исходной точкой этого пути был Фараб (Отрар) [15; 168]. О том, что этот традиционный путь сохранял свое значение еще в первой половине XIX в. свидетельствует записка коллежского советника Демидова на имя имп. Александра I, в которой предлагалось более тесные торговые контакты с городами южной части Средней Азии и северной Индии, используя дорогу через Отрар: «Приближаясь к торговым сношениям с г. Бухарой, привлечь к таковой же и от городов Кабула, Кашемира и даже источника р.Инда сперва к славному в древности ярмарками своими г.Самарканду, а далее к Отрару, откуда легко по старинному пути и могут они устремяться паки первоначально к рекам Сарысу и Кингирам, а там уже и к рекам Тургаю и Ишиму внутрь Сибири» [27].

На наш взгляд именно дороги и перевалы через Каратау интересовали Тимура в момент прибытия в Отрар 1405 г., когда он начал поход в Китай. Согласно Шараф ад-дин Али Йазди «Тимур послал Мусу Рекмаля, чтобы он обследовал дорогу к мосту и посмотрел, можно ли через него перейти, тот поспешно отправился и, с осторожностью возвратившись сообщил, что переход совершенно невозможен; другой был послан в сторону Сайрама и к горе Кулан, возвратившись он сообщил, что на горе выпал снег глубиною в две пики» [25; 43]. Мост, видимо, располагался либо на Арыси, либо на Бугуни. Ибо как писал Н.Дингельштедт «Особенна затруднительна переправа через Ангрен и Арысь... Мост через Арысь требует такого же расхода, но надобности в нем встречается также в течении лишь 2-3 месяцев.

ЛИТЕРАТУРА

1. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.

2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Алматы, 1998.

3. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. -М., 1984.

4. Попова В.Н. Топоним «Туркестан» // Культурное наследие Южного Казахстана. – Шымкент, 2002.

5. Султанов Т.И. Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. – М., 2006.

6. Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002.

7. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч.: в 9-ти томах. – Москва: Наука, 1963. - Т. 1.

8. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах //Труды института истории, археологии и этнографии. Т. VIII. –Алма-Ата, 1960. С.72-92.

9. Пищулина К.А. Присырдарьинские города и их значение в истории казахских ханств в XV – XVII веках // Казахстан в XV – XVIII веках. – Алма–Ата: Наука, 1969. – С. 5 – 49.

10. Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана //ТИИАЭ, т. – Алма-Ата, 1958.

11. Ерзакович Л.Б. Караванные пути юга Казахстана в XIII-XVIII вв. //Известия АН КазССР. – Серия общественных наук. 1969. № 2. 79-85.

12. Елеуов М. Шу мен Талас өңірлерінің ортағасырлық қалалары. – Алматы, 1998.

13. Елеуов М. Қаратаудың ортағасырлық керуен жолдары. – Түркістан, 2007.

14. Маргулан А.Х. Древние караванные пути через пустыню Бетпак-дала //ВАН КазССР. – №1. – Алма–Ата, 1949. –С. 68-78.

15. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. –Алма-Ата, 1989.

16. Del Papa, P. The caravan routes of Central Asia (Article) [Le vie carovaniere dell' Asia Centrale] UniversoVolume 72, Issue 5, 1992, Pages 612-637.

17. Ходжаев М. Гончарные изделия импортного происхождения из Отрара //Известия Национальной Академии наук Республики Казахстан. – Серия общественных наук. – 1994, №5, 66-70.

18. Ерзакович Л.Б. Русские монеты в Туркестане //Памятники истории и культуры Казахстана. – Алма-Ата, 1986.

19. Байпаков К.М. О локализации средневековых городов Южного Казахстана //Археологические исследования в Отраре. – Алма–Ата: Наука, 1977. – 81- 93.

20. Маев Н.А. Топографический очерк Туркестанского края. Орография и гидрография края //Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Издания Туркестанского статистического комитета. – Вып. СПб., 1872.

21. Материалы по истории Средней и Центральной Азии. – Ташкент, 1988.

22. Руднев Н.В. Заброшенный уголок //Туркестанские ведомости. 1900. 27 февраля, №17.

23. Жандарбек З. «Насаб–нама» нұсқалары және түркі тарихы. – Алматы, 2002.

24. Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – М.,1950.

25. Кларе А.К. Древний Отрар и раскопки, произведенные в развалинах его в 1904 г. //ПТКЛА. Год IX. –Ташкент, 1904.

26. Федоров–Давыдов Г.А. Золотоордынские города Повольжья. –М., 2001.

27. Казахско-русские отношения в X VIII-XIX вв. – Алма-Ата, 1964.

REFERENCES

1. Makhmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk. –Almaty: Dayk-Press, 2005.

2. Bichurin N.YA. Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena. – Almaty, 1998.

3. Murzayev E.M. Slovar' narodnykh geograficheskikh terminov. – M., 1984.

4. Popova V.N. Toponim «Turkestan» //Kul'turnoye naslediye Yuzhnogo Kazakhstana. – Shymkent, 2002.

5. Sultanov T.I. Chingiz-khan i Chingizidy. Sud'ba i vlast'. -M., 2006.

6. Zuyev YU.A. Ranniye tyurki: ocherki istorii i ideologii. -Almaty:Dayk-Press, 2002.

7. Bartol'd V.V. Turkestan v epokhu mongol'skogo nashestviya. Soch.: v 9-ti tomakh. – Moskva: Nauka, 1963. - T. 1.

8. Volin S.L. Svedeniya arabskikh istochnikov ÍKH-KHVÍ vv. o doline reki Talas i smezhnykh rayonakh // Trudy instituta istorii, arkheologii i etnografii. T. VIII. – Alma-Ata, 1960. S. 72-92.

9. Pishchulina K.A. Prisyrdar'inskiye goroda i ikh znacheniye v istorii kazakhskikh khanstv v KHV – KHVÍÍ vekakh // Kazakhstan v XV – XVIII vekakh. – Alma–Ata: Nauka, 1969. –5 – 49.

10. Ageyeva Ye.I., Patsevich G.I. Iz istorii osedlykh poseleniy i gorodov Yuzhnogo Kazakhstana //TIIAE, t.Y. – Alma-Ata, 1958.

11. Yerzakovich L.B. Karavannyye puti yuga Kazakhstana v Izvestiya AN KazSSR. –Seriya obshchestvennykh nauk. 1969. № 2. -79- 85.

12. Yeleuov M. Shu men Talas onirlerinin ortagasyrlyk kalalary. – Almaty, 1998.

13. Yeleuov M. Karataudyn ortagasyrlyk keruyen zholdary. – Turkistan, 2007.

14. Margulan A.KH. Drevniye karavannyye puti cherez pustynyu Betpak-dala //VAN Kaz SSR. №1. – Alma–Ata, 1949 b. – 68-78.

15. Akhinzhanov S.M. Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana. – Alma-Ata, 1989.

16. Del Papa, P. The caravan routes of Central Asia (Article) [Le vie carovaniere dell' Asia Centrale] UniversoVolume 72, Issue 5, 1992. – 612-637.

17. Khodzhayev M. Goncharnyye izdeliya importnogo proiskhozhdeniya iz Otrara // Izvestiya Natsional'noy Akademii nauk Respubliki Kazakhstan. Seriya obshchestvennykh nauk. – 1994, № 5 s. 66-70.

18. Yerzakovich L.B. Russkiye monety v Turkestane //Pamyatniki istori i kul'tury Kazakhstana. – Alma-Ata, 1986.

19. Baypakov K.M. O lokalizatsii srednevekovykh gorodov Yuzhnogo Kazakhstana //Arkheologicheskiye issledovaniya v Otrare. – Alma–Ata: Nauka, 1977. –81- 93.

20. Mayev N.A. Topograficheskiy ocherk Turkestanskogo kraya. Orografiya i gidrografiya kraya //Yezhegodnik. Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya. Izdaniya Turkestanskogo statisticheskogo komiteta. Vyp. SPb., 1872.

21. Materialy po istorii Sredney i Tsentral'noy Azii. – Tashkent, 1988.

22. Rudnev N.V. Zabroshennyy ugolok //Turkestanskiye vedomosti. 1900. 27 fevralya, № 17.

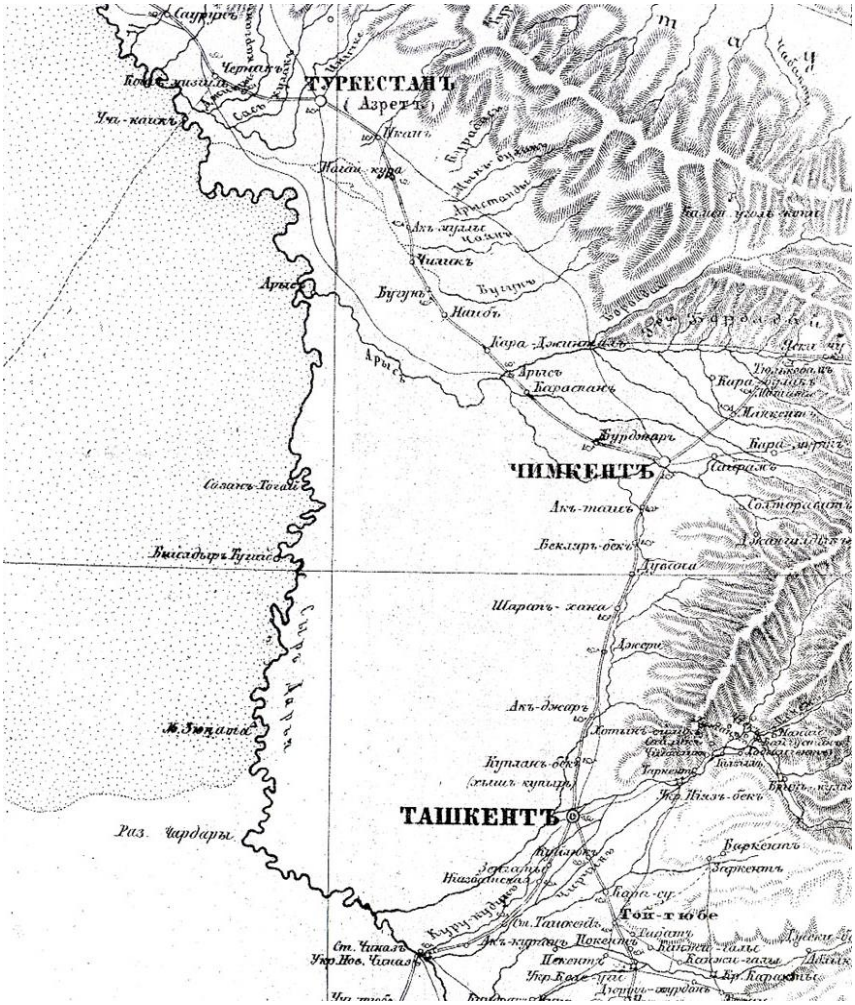
23. Zhandarbek Z. «Nasab–nama» nuskalary zhane turki tarikhy. – Almaty, 2002.

24. Fedchenko A.P. Puteshestviye v Turkestan. – M., 1950.

25. Klare A.K. Drevniy Otrar i raskopki, proizvedennyye v razvalinakh yego v 1904 g. //PTKLA. God ÍX. – Tashkent, 1904.

26. Fedorov–Davydov G.A. Zolotoordynskiye goroda Povolzhya. – M., 2001.

27. Kazakhsko-russkiye otnosheniya v XVIII-XÍX vv. – Alma-Ata , 1964.

Фрагмент карты Туркестанского генерал губернаторства (Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Издание Туркестанского статистического комитета. Вып.1. СПб. 1872

ӘОЖ-930 **ҒТАМР 03.20;03.81;21.15**

Д.МҰСТАПАЕВА
т.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті, *e-mail*: mdilda@mail.ru

АХМЕТ ЯСАУИГЕ ҚАТЫСТЫ МӨРЛЕР ТУРАЛЫ

Мақалада Ахмет Ясауи ілімімен байланысты он бір Ахмет есімі жазылған мөрлердің түрлері, зерттелу тарихы және сипаттамалары туралы баяндалады. XIX-XX ғғ. және XXI ғасырлардағы аталған Ясауи мөрінің зерттелуі қарастырылады. Берілген мөрлердің XIX ғасырда зерттелуі, 1856 жылғы Ш.Уәлихановтың қағаздарындағы басып алынған бедері, 1895 жылы П.Н.Ахмеров зерттеген түрі, ондағы жазулар мен шебердің есімі, уақыты туралы, Шәуілдірлік Нарымбетовтер әулетінің қолындағы ағаш, Әбділ Әзиз ұстаның ұрпақтарының қолындағы металл мөрлердің нұсқалары, олардағы он бір Ахмет есімдері туралы айтылады.

Ясауи мөрлеріне байланысты XX ғ. соңы – XXI ғ. басында зерттеген зерттеушілердің тұжырымдары мен он бір Ахметтің Орталық Азия, Қазақстанда, Ферғана аңғары мен Шығыс Түркістанда кең танымал болуы туралы деректер келтіріледі. Қазіргі кездегі деректерге қарай отырып, Қожа Ахмет Ясауи мөрі деп аталған мөрлердің ағаш, металлдан жасаған нұсқалары мен түсірілген бедерлерінің көшірмесі, сақталып жеткен түрлеріне сипаттама жасалады. Мөрлердің XVIII-XIX ғғ. белгілі бір саяси-әлеуметтік өзгерістерге байланысты кең қолданыста болғаны баяндалады.

Кілт сөздері: кесене, мөр, көшірме, бедер, Ахмет Ясауи, он бір Ахмет.

Д.Мұстапаева
О печатях, относящихся к Ахмеду Ясави

В статье рассказывается о видах, истории изучения и характеристиках печатей, на которых указаны имена одиннадцати Ахмедов. Рассматривается исследование упомянутых печатей в XIX-XX вв. и начале XXI в. Описывается их исследование в XIX веке, оттиск печати на бумагах Ш. Валиханова 1856 года, исследование печати П.Н. Ахмеровым в 1895 году, надписи на нем и имя мастера, время изготовления, образец деревянной печати хранящейся у семьи Нарымбетовых в Шаулдыре, металлические печати хранящиеся у потомков мастера Абдуль Азиза, а также одиннадцати именах Ахмед на них. Приводятся данные о широкой известности «одиннадцати Ахмедов» в Центральной Азии, Казахстане, Ферганской долине и Восточном Туркестане. Руководствуясь современными данными, излагаются характеристики копий оттисков, сохранившихся видам печатей из дерева, металла, называемых печатями Ходжи Ахмеда Ясави. Рассказывается о широком применении печатей в XVIII-XIX вв. в связи с определенными социально-политическими изменениями.

Ключевые слова: мавзолей, печать, копия, оттиск, Ахмед Ясави, одиннадцать Ахмедов.

D.Mustapayeva
About the Seals Related to Ahmed Yassawi

The article describes the types, history of the study and characteristics of the seals, on which the names of eleven Ahmed’s were imprinted. The study of the mentioned seals in the XIX-XX centuries and in the beginning of the XXI century is considered. The research of mentioned seals in the XIX century is described, as wells as the seal impressions on the papers of Sh. Valikhanov dated

1856, studies of the seal by P.N.Akhmerov in 1895, the inscriptions on it and the name of the master, the time of manufacture, a sample of the wooden seal kept by the Narymbetov family in Shauldyr, metal stamps preserved by the descendants of master Abdul Aziz and eleven names of Ahmed on them. The data regarding wide popularity of eleven Akhmeds in Central Asia, Kazakhstan, the Fergana Valley and East Turkestan are given herein. Based on modern data the characteristics of copies of seal impressions, preserved types of wooden stamps, metal, called stamps of Khoja Ahmed Yassawi have been described. Article tells about the widespread use of seals in the XVIII-XIX centuries in connection with certain socio-political changes.

Keywords: mausoleum, seal, copy, seal impression, Ahmed Yasavi, eleven Ahmeds.

Қожа Ахмет Ясауиге, іліміне қатысты құнды заттардың бірі – Ясауи мөрлері болып табылады. Мөрдің жағдайы мен зерттелуі, өткен ғасырлардағы атқарған ролі туралы зерттеулер өте қажет.

XIX ғ. соңында мөрдің ғылыми зерттелуі Археология, тарих және этнография қоғамының мүше қызметкері Ә.Ә.Диваевтың 1895 жылы 24 желтоқсанда мөрдің көшірмесін Қазан университетінің профессоры П.Н.Ахмеровке жіберіп, ол мөрдегі жазулардың аудармасын жасағаннан басталды деуге болады [1,529-531 б]. Одан бұрын 1856 жылы Ш.Уәлиханов қағаздарынан табылған мөрдің қағазға түсірілген үлгісі, ғалымның бұл затты зерттеуге ниеті болғанын байқатады [2, 127 б.]. Ғалым сол кезеңдегі өзінің саяхаттары мен атқарған қызметі барысында құнды деректерді жинап, зерттеген және солардың ішінде назарынан ел үшін қастерлі болған Қожа Ахмет Ясауиге қатысты заттар да да қалыс қалмаған.

Мөрдің бұл нұсқасының П.Н.Ахмеров қарастырған нұсқадан айырмашылығы бар. Ол айырмашылығы, он бір Ахмет есімі жазылған жапырақшалардың, формалары мен шеңберлердің түсірілуіндегі ерекшеліктер. Бұл, кезінде екі түрлі мөр нұсқаларының болғанын айғақтайды.Уақытында мөрді кесенеге келген зияратшыларға, елге тұмар ретінде басып беріп отырған.

XX ғ. басында, 1928-1930 жылдары жазылған М.Е.Массон зерттеуінде мөр туралы деректер бар. 1924,1928 жылдары Түркістанда болып, Әзірет Сұлтан кесенесінде зерттеу жүргізген ғалым Әмір Темірдің өмірбаянында Кіші Азияға баратын жорығының алдында Түркістан шайхтарынан жазылған тұмар алғанын жазады. М.Е.Массонның зерттеуінде Қожа хан дайындаған хижраның 1212жылы, яғни 1797 ж. мерзімделген мөр туралы баяндалады. Мөрдің ортасында «Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи» деп жазу түсірілген. Мөрді айнала Ахмед есімді мұсылман әлеміне әйгілі он бір шайхтың есімі жазылған. М.Е.Массон екінші көне мөрде уақыты жазылмағанын, сыртында шеңбер жоқ екенін айтады [3,57-58 б.].

1930 жылға дейін Әзірет Сұлтан кесенесінде зияратшыларға тұмар ретінде он бір Ахмет есімі жазылған екі мөр басып беріліп отырған.

1980 жылдары жарияланған Н.-Б.Нұрмұхаммедовтың «Ахмет Ясауи сәулет ғимараты» атты кітабында «Ортасында «Хазрет Сұлтан Қожа Ахмед» деген жазуы бар дөңгелек (Қожахан шебер 18 ғасырда жасаған) мөр бар» деп жазады [4, 23б.]

XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында жарияланған мақалаларда, атап айтқанда М.Қожаевтың «Әзірет Сұлтанның үш мөрі» мақаласында зерттеу жалғастырылды [5,64 б.]. Қазіргі кезге дейін зерделеніп, ел қолында сақталған мөрлер мен олардың басылған бедерлерін былайша таратуға болады. 1895 жылдары П.Н.Ахмеров жазуларын аударып зерттеген мөрдің көшірмесі [1,529 б.], ел аузында «Арыстанбабтікі» деп аталған, Нарымбетовтер әулетіндегі, Жаңыл апаның қолындағы мөр [6, 4 б.], Қарнақ елді мекенінде тайқазанды құйған Әбділ Әзиз ұрпағының қолындағы мөр [7,4].

Мөрлерде он бір Ахмет аты жазылған. Он бір Ахмет есімі Орталық Азия, Қазақстанда, Ферғана аңғары мен Шығыс Түркістанда кең танымал болған [6]. Ағаштан, металлдан жасаған мөрлердің беттеріне өз-ара бір-бірінен тең қашықта орналасқан шеңберлер, шебердің аты, он жапырақшаға Ахмет аттары, орта тұсына Әзірет Сұлтан-Қожа Ахмет Ясауи есімі түсірілген.

Осы мөрлердің ішінде ағаш мөр туралы зерттеулер зерттеуші М.Қожаның мақаласында қамтылды [8,46 б.].Ағаштан жасалған мөр археолог зерттеуіне сүйенсек, Әзірет Сұлтанның шырақшыларының ұрпақтарының қолынан табылған.

В.А.Гордлевскийдің еңбегінде Ясауи ғимаратында ертеде қызмет атқарған адамдар үш топқа бөлінген. Бұлар: әзлер, нақыб және шейхулислам деп аталды және әрқайсысы өздеріне тиісті жұмыстарды атқарып отырды. Осылардың ішінде әзлер зікірге жетекшілік етіп, жұма намаздан соң зікірханада болған. Археолог М.Қожаевтың "Арыстабаб және оның кесенесі" атты зерттеуінде Әзірет Сұлтанда зікірге басшылық еткен әздер тобының өкілі Шерімбет туралы айтылады. Мұнда, зікір салуға басшылық етудің айғағы –ескі ағаш мөр деп көрсетеді [8, 26 б.].

Арыстан баб кесенесінің шырақшысы болған Нарымбет әулетінде сақталған мөр ағаштан ойылып жасалған, дөңгелек, бетінің диаметрі 11,5см. Әбден қарайған, кей жерлері жарылған ағаш мөрдің қас бетіне гүл тәріздес өрнек, арабша жазулар түсірілген.

Мөр ортасында: «Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи», айналасындағы жапырақтарға оңға қарай ретімен шайх Ахмет есімдері келесі түрде аударылған: «Шайқы Ахмет Раванде, Шайқы Ахмет Жами, Шайқы Ахмет Маржан, Шайқы Ахмет Кабир Шайқы Ахмет Аркам, Шайқы Ахмет Саххак, Шайқы Ахмет Харб, Шайқы Ахмет …, Шайқы Ахмет Марсал» деп жазылған [8, 44 б.]. Ғалым М.Қожаның мақаласында он бір Ахмет есімдер жоғарыда көрсетілген түрде тізбеленіп таратылады. Бұл мөр Қожа Ахмет Ясауидің меншікті мөрі емес деген пікір бар. Мұндай үлкен мөрдің Әмір Темір кезінде болып, Түркістан шайхыларынан тұмар ретінде алғаны туралы М.Е.Массон зерттеуінде айтылды. Дегенмен, мөрдің кейінгі ғасырларда кең қолданыста болуын соңғы ғасырларда сақталған нұсқалары мен көшірмелері дәлелдейді. Нақты, бұл мөрлердің Ясауидің меншікті мөрі емес екендігі туралы тұжырымның негізі бар.

М.Қожа жазған үш мөрдің бірі – Ә.Диваевтың П.Н.Ахмеровке жіберген көшірмесі, екіншісі – бетінде дөңгелек шеңбері жоқ деп сипаттаған мөр, Ш.Уәлихановтың қағаздарынан табылған мөр бедері, үшінші – Нарымбет әулетінің қолындағы мөр. Айтылған мөрлерден қазіргі кезге дейін тұпнұсқа зат ретінде тек Нарымбет әулетіндегі ағаш мөр жетіп отыр. Екі мөрдің түпнұсқасы қазіргі кезеңде жоқ. 1848 жылғы Ахмет Ясауи мөрінің бедері [9], 1856 жылы Ш.Уәлиханов қағаздарынан табылған мөрдің қағазға түскен бедер нұсқасы бар [8,47-48 б.].

Ағаш мөрдегі жазуларды алғаш музейдің бұрынғы арабтанушы қызметкері С.Ергөбеков, Ахмет Ясауи кесенесіндегі тайқазан, шырағдандардағы, есіктердегі жазуларды оқып, зерделеген Эрмитаждағы Шығыс өнері бөлімінің меңгерушісі А.А Иванов оқыған [8,48].

Арыстанбаб кесенесінде Лашынбаб пен Қарғабабтың қасындағы үшінші қабір Шерімбет әздер қабірі дейді. Шерімбет әздер әулетінің келіні болған Жаңыл апа осы ағаш мөрді қадірлеп сақтаушы болды. Шежіре таратуындағы мөрді ұстаған аталарының аты келесі түрде таратылады: Шерімбет әздер, одан Нарымбет әздер, одан Бабахан қары, Бабахан қарыдан Мамасадық тараған. Шерімбет және Нарымбет әздердің кезінде Арыстан баб, Әзірет Сұлтан кесенесінде белгілі бір діни жоралғыларды басқарғаны байқалады.

XIV ғ. Әмір Темірдің уақуф туралы берілген бұйрықтары XIX ғасырда өз мәнінен айрылып, әлсіреді.1819-1864 жылдар аралығында,Түркістан Қоқан хандығының билеуінде болған кезде ғимараттың іс жүргізушілері, Темір кезеңінен тағайындалған мутауали қызметі

жойылып, оның орнына шейх-ул ислам, шейх-азизлар, шейх-нақыбтер қызметі тағайындалған [10, 44 б.]. Осылардың бірі – шырақшыларды "әздер"деп атаған екен.

Әзірет Сұлтанда зікірге басшылық еткен әздер тобының өкілі Шерімбет әздерден кейін де осы діни жоралғылардың жасалуы туралы келіні Жаңыл апаның естелігінде, осы рәсімге қатысты келесі деректерді баяндайды. Ол кезде Арыстанбаб кесенесінің маңында жер астында терең кепе болған екен. Он-он бес күндерде бұл жерге ел көптеп келіп отырған. Кеңес үкіметі заманында, өте ауыр, қысылтаяң кезде үлкендер жастарды күзетке қойып, алқаланып Алла есімдерін айқайлап атап, зікір айтқан. Бұл рәсімге Түркістаннан келген Шаһісләм молда, ағаш мөрдің иесі болған Шерімбеттің інісі Айтқожа, Сүлеймен, Әлім дамоллалар, Жолдас қары, Үбай қатысып, ол кісілер Алланы еске алып, көздеріне жас алып зікір орындағанын айтады. Жаңыл апа өз естелігінде рәсім біткеннен кейін рәсімге қатысқан кісілер біріне-бірі «кептер бүлкілдеді ме, бөдене бүлкілдеді ме» деген сұрақтар қойғанын, «бүлкілдеді» деген жауап алса мәз болып қуанып, рәсімнен кейін тарап отырғанын айтады. Бұл үрдістің үлкендердің көздері кеткен соң тоқтап қалғанын Шерімбет әздер әулетінің келіні болған Жаңыл апа осылай баяндайды [6,4]. Арыстан баб кесенесінің маңында жер асты қылуетінде Жаратушыны еске алып рәсімдер жасаған. «Жер асты кепесі», «кептердің бүлкілдеуі» деп жер асты қылуеті мен Жаратушын еске алудағы зікір тәсілі туралы айтылған болар. Бұл туралы келесі деректерге назар аударғанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнап Әмір Темір бұйрығымен жасалған шырағдандардың бірінде, Мемлекеттік Эрмитаж музейінде сақтаулы 4-ші номерлі шырағданның сырты он жеті белдеуге бөлінген, сыртына жазу және өсімдік тектес өрнектер түсірілген. Сол белдеулердің он үшіншісі бес медальон, бес картушке бөлінген. Бес төрт бұрышты бөліктерге сульс қолтаңбасымен жазулар әшекейленіп түсірілген. Оның аудармасына назар аударсақ Әмір Темірге деген мадақ, «Өмір кептер құрылдауымен жалғаса берсін...» деген сөздер жазылған[11,72б.]. Шырағданның сыртына түсірілген «кептер құрылдауымен өмір жалғаса берсін» деген сөйлемнің мәнін авторы белгісіз «Рисале–и Зикири–и Хазрети Султануи-арифин» атты шағатай тілінде жазылған шығармада «Ясауи тарихатының зікірінің алты түрі берілгені туралы, осы алты зікір тәсілі «зікір кәбутер» (көгершін /кептер зікірі) «ху, ху» деп аталады» деген тұжырымдармен ұштастырып қарауға болады [12,74 б.].

Кезінде Қожа Ахмет Ясауи, Арыстан баб кесенелерінде шырақшы болған Шерімбет әздердің қолында болып, тұмар ретінде басып беріп отырған мөрі туралы осы деректерді айтуға болады.

Келесі мөр металдан жасалған, көлемі ағаш мөрдің көлеміне сай келеді. Ол тайқазанды жасаған Әбділ Әзиз ұстаның ұрпақтарының қолында. Ұстаның ұрпақтарының деректеріне қарағанда мөр металл материалдан жасалған. Көлемі, өрнектерінің жалпы сипаты бойынша кезінде Ахмет Ясауи кесенесінің шырақшысы болған Шерімбет әздің ағаш мөріне сәйкес келеді. Ұста Әбдул Әзиз ұрпақтарының бірнеше ғасырлар көлемінде болған әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістердің тынысына белсенді ат салысып, өз жағдайларына тиімді сипатта шешуге тырысуы байқалады.

Қарнақтан табылған мөрдегі он бір Ахмет есімі келесі түрде берілген:

Бірінші боп пайғамбардың «Ахмет Мурсал есімі» және Ахмет атты он әулие-ғалымдардың есімі: «шейх Ахмед Мурсал, шейх Ахмед Ханбаль, шейх Ахмед Зувауир, шейх Ахмед Кабири, шейх Ахмед Субхан, шейх Ахмед Джуржани, шейх Ахмед Ибрахим, шейх Ахмед Аббаси, шейх Ахмед Жаами, шейх Ахмед Суржат» деп жазылған. Мөрдің сыртқы беті екі шеңберден тұрады ортасында домалақ келген, айналасында көлемдері бірдей сопақша келген он жапырақшада он Ахметтің есімі, ортадағы шеңберде Қожа Ахмет Ясауи есімі түсірілген. Мөрдің келесі бетінде «Ұста Абдулқайюм Абдул Азиз 1330 жыл...» деп жазылған [7,4].

Қарнақтағы Әбділ Әзиз ұстаның ұрпағындағы металл мөрге түсірілген ұстаның есімі мен уақыты («Ұста Абдулқайюм Абдул Азиз, хижра1330 жыл») [7,4], Ә.Диваев зерттеуге П.Н.Ахмеровке 1895 жылы жіберген мөрдегі ұстаның есімі мен мөрдегі көрсетілген жыл (Қожахан шебер, хижра 1212 ж.) бұл мөрлердің 1798 жыл, 1912 жылдарда жылдарда жасалып, қолданыста болған деген тұжырымға келтіреді[1,529].

Баспа материалдарында көбіне П.Н.Ахмеровтың еңбегіндегі мөр көшірмесі жарияланған. Бұл көшірмеде П.Н.Ахмеровтың мақаласындағы он Ахмедтің есімі келесі түрде түсірілген: Ахмед Мурсал, Шайх Ахмед Ханбал, Шайх Ахмед Хайр ан-Насадж, Шайх Ахмед Аркам, Шайх Ахмед Хазрауиийа, Шайх Ахмед Равий, Шайх Ахмед Мухтар, Шайх Ахмед Хами (Жами), Шайх Ахмед Кабир, Шайх Ахмед Сағарийа. Мөрдің орта тұсында он жапырақшада мұсылман әлеміне әйгілі он тұлғалардың, он Ахметтің есімі осылай жазылған. Ортасындағы шеңберде «Хазрет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи «деп, жиегіне дұға және жасаған шебердің есімі – Қожа хан деп түсірілген [1,529б.]. М.А.Сулейманов осы мөр туралы зерттеген мақаласында бірінші көшірме мөрдің көшірмесінен сәтсіз жасалған көшірмесі, ал екінші көшірме түпнұсқадан жасалғанын жазады. Көптеген баспа материалдарында жүрген мөр көшірмесі П.А.Ахмеровтың зерттеген мөр түрі, мөрдің түпнұсқасынан емес, көшірмесінен алынғанын айтады [13, 267-271б.].

Он бір Ахметтің есімі жазылған мөр ілімді Мұхаммед пайғамбар (с.а.а) бастаған рухани сабақтастықты көрсетеді. Мөрдегі Ахмет есімдерімен байланысты үлкен аумақта сопылық ілім таратылды. Оның бастауы мен таратылған аумағы сараланған ғылыми мақалаларда он бір Ахметке қатысты сипаттамалар берілген [14,48]. Ясауи дәстүрінің бастауы түркілік болып, Түркістанға келіп түркілік сара жолды салды, сопылық ілімінің түркілік жолын құрды. Ясауи ілімі Түркістанға, Шығыс Түркістанға, Еділ жағалаулары, Хорасанның оңтүстігі, Әзірбайжан, Кіші Азияға тарады [15,39].

Үш мөрдегі, Ә.Диваев зерттеуге П.Н.Ахмеровке жіберген түрі, екіншісі-Нарымбетовтер әулетіндегі, Әбділ Әзиз ұрпағы Нуриддин азаматтың қолындағы мөрдегі он Ахметтің есімдерінің ішінде үш мөрде де қамтылғаны – Ахмат Мурсал, Қожа Ахмет Ясауи-Әзірет Сұлтан, шайх Ахмат Жами, шайх Ахмат Кабир болып табылады.

Он бір Ахмет есімі, П.Н.Ахмеров зерттеген мөр көшірмесі туралы З.Исхакова, И.Йасауи мақаласында баяндалған [14,38-44]. Пайғамбар (с.а.а.) «Ахмед Мурсал» есімі аталған үш мөрде де бар. Әрбір тариқат силсалары Мұхаммед Пайғамбардан (с.а.а.) басталады. «Халыққа қызмет еткенге Жаратушы рахым етеді» дейді ілімде[14,39 б.].

Үш мөрде де кездесетін Ахмет Жами XII ғ. өмір сүрген, 1141 жылы қайтыс болған. «Шейхул-ислам» ретінде белгілі Ахмад Жами өз кезеңінің белгілі сопыларының бірі болды.Тариқатты күнәхарларды тәубаға келтіру құралы деп қараған дейді. Оның көзқарастар жүйесінде жақсылыққа көп көңіл бөліп, жамандықтан сақтануға үлкен орын берілген [15,101б.]. З.Исхакова, И.Йасауи он бір Ахметтің бірі шайх Ахмед Жами туралы баяндай келіп, селжұқтар дәуірінде Хорасанда өмір сүргенін, қырық жасында риазаттар кешіп, кейін ладуни ілімінің есіктері ашылғанын жазады. Ахмет Жами 1049 жылы Жам қаласының жанындағы қыстауда дүниеге келеді.Жиырма екі жасында тәубе қылып, сопылық ілімді үйренеді. Кейін Мерв, Нишапур, Герат, Бұхар, Бистам қалаларына сапар шегіп, ғұламалар сұхбатында болған екен. Қажы амалдарын атқарады. Тарихат қырқасын пірі хазрет шайх Әбу Сайд Әбулхайр қолынан киген. Сапардан қайтып Жам қаласы жанындағы қыстауда өмір сүріп, шайх ул-ислам мәртебесіне жетеді.1142 жылы 90 жасында қайтыс болады. Оның қабірі Жам аумағындағы Турбат Жам деген қабірстанда орналасқан. Ахмет Жами қырық жасынан бастап мүрид-шәкірт тәрбиесімен белгілі болып, алпыс жасында 180 мың кісі оның қолында тәубе қылған [14,41-42 б.].

Үш мөрде де есімі кездесетін есім шайх Ахмад Кабир болып табылады. Шайх Ахмед Кабирдің шарапатынан Бұхара «ислам дінінің қуаты» атын алған. Оның қабірі Нұрата қаласынан төрт шақырым жердегі Сайджан қыстағында көрінеді. Ел Ахмед Кабирді «жаздақ Ахмет» деп ұлықтайды. Кесенесінің қабіртасында он бір Ахмет есімі ойып жазылған мөр белгісі бар [14,42-43 б].

Шерімбет әздердің қолында болған ағаш мөрдегі он бір Ахметтің ішінде берілген мөрде тек осы ағаш мөрде жазылған «Ахмед Харб» туралы зерттеулерде келесі тұжырымдар беріледі. Хорасаннан шыққан сопылық ілім өкілдері, алғашқы тақуалардың бірі, б.д. 848 жылы қайтыс болған Ахмед Харб есімі болар [15,87 б.].

Жалпы мөрлердегі жазулар, он Ахмет есімдерінің сәйкестігі жүз пайыз емес. Мөрді Ясауи кесенесіне келген зияратшыларға тұмар ретінде беріліп отырғаны белгілі. Мөрге түсірілген уақыт пен шебердің есімдері 18 ғ. соңы, 20 ғ. басын қамтиды, яғни, П.Н.Ахмеровке көшірмесі берілген мөрдегі уақыт 1797 жыл, жасаған шебердің есімі – Қожа хан деп көрсетілсе, екінші мөрдегі шебердің есімі мөрдің екінші бөлігіне түсірілген, ұстаның есімі – ұста Абдулқайюм Абдул Азиз 1330 жыл, яғни 1911 жыл деп көрсетілген [7, 4].

Ясауи мөрлеріндегі, олардағы он Ахмет аттарының бәрінде бірдей жазылмауының өзіндік бір себептері бар. Уақыт, аумақ көлеміндегі ілімнің таратылуын бейнелейтін рухани шынжырдағы Ахмет есімдерінің кейбіреулерінің сәйкес келмеуінің де өзіндік бір уақыт, аймақ сипатына сай, қоғамдағы, саяси басқару жүйелеріндегі өзгерістер мен ерекшеліктері болар. Онда елдің арасындағы ілімді тарату мен әр кезеңдегі әлеуметтік-саяси, экономикалы, мәдени өзгерістер мен белгілі бір мақсаттар, қалыптасқан жағдайлардың әсері болғаны анық.

Он бір Ахмет культі агиографиялық шығармаларда жазылып, сипатталған, бірқатар қолжазба кітаптарда кездеседі [17,116 б.]. Қазіргі кездегі деректерге қарай Қожа Ахмет Ясауи мөрі деп аталған мөрлердің ағаш, металлдан жасаған нұсқалары мен түсірілген бедерлерінің көшірмесі келесі түрде сақталып жетті:

1. Ә.Диваев 1895 жылы 24 желтоқсанда Қазан университетінің профессоры П.Н.Ахмеровке жіберген мөрдің қағазға түсірілген бедері қазіргі кезеңде экспозиция, көрмелерде, басылымдарда кең басылып жүрген нұсқасы.

2. Ш.Уәлихановтың жазбаларынан 1856 жылы табылған мөрдің түсірілген бедері. Бұл нұсқа ғалымның таңдамалы шығармаларында жарияланған.

3. Ел аузында Арыстанбабтікі деп аталған, Шәуілдірдегі Нарымбетовтер әулетіндегі ағаш мөр.

4. Қарнақ елді мекенінде тайқазанды құйған Әбділ Әзиз ұрпағы Н.Шамшиевтің қолындағы металл мөр.

5. Түркістан тұрғыны Насыр Хамрақұловтың жеке жинағында сақталған мөр, Қарнақ тұрғыны Райымжан Мұзаффаровтың жинағындағы мөрдің басылған бедері, Сансызбай Құрбанқожаевтағы басылған мөр бедері, Ташкент тұрғыны Маруф Салимовтың жеке жинағындағы басылған мөр бедері, 2004 ж. Наманган облысы Наманган ауданынан табылған Ибрахим қожа Шариф қожа ұлының қолындағы металл мөр (емделуге келген кісілерге тұмар ретінде мөрді басып беріп отырған) [17,117б.].

Мөрлердегі он бір Ахметтің есімдерінің өзгерулері кейінгі ғасырларда болған саяси-әлеуметтік, мәдени өзгерістердің ықпалынан болар.Олардың сыртындағы түсірілген уақыттары, бедерлерінің түрлері көлемі 11,5 см бұл заттың XVIII-XIX ғғ, белгілі бір саяси-әлеуметтік өзгерістерге байланысты кең қолданыста болғанын көрсетеді.

Әр кезеңнің өзінің қоғамдық-экономикалық, саяси-әлеуметтік, этникалық өзгерістерінің өмір сүріп отырған ортаға әсері, ықпалы болатыны белгілі. Осы жағдайда мөрдің атқарған қызметі мен мәні, орны туралы түрлі тұжырымдар мен пікірлер болары анық. Оны біржақты түсініп, тұжырым жасау да күрделі. Уақыт тезінде мөрлердегі он бір Ахметтің есімдерінен екі Ахметтің есімі өзгеріссіз қалып жазылып отырған. Ал қалғандарындағы өзгерістердің болуы сол заманда орын алған өзгерістер мен обьективтік және субьективтік факторлердің әсері болар.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Ахмеров П.Н. Описание печати Ахмед Ясави//Известия общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Т.13.Вып. 1–6. – Казань: Типо литография Императорского Казанского Университета, 1896. –С.529-531.

2. Уәлиханов Ш. (2010). Көп томдық шығармалар жинағы. 2-басылым. Т.4. – Алматы, 2010. -496 бет.

3. Массон М.Е. (2000). Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясеви. (Қазақ және орыс тілдерінде).-Шымкент: Жібек Жолы, 2000.-64 бет.

4. Нұрмұхаммедов Н.Б. Ахмет Ясауи сәулет ғимараты: Альбом. – Алматы: Өнер, 1988. –168 бет.

5. Қожаев М.Әзірет Сұлтанның үш мөрі. – Шымкент: Жібек Жолы, 2000. –64 бет.

6. Абылайхан Қалназар. Ясауи мөрі бүгінге қалай жетті? //Ана тілі. Сәуір, 2009. – 4 б.

7. Әсетова К., Арынова Д. Ясауи есімімен байланысты мөр хақында// Ясауи мұрасы.Республикалық газет.10 (12) желтоқсан, 2017.-4б.

8.Қожаев М. Арыстанбаб және оның кесенесі. –Шымкент: Жібек жолы, 1996.-46 бет.

9. *http://e-history.kz/kz*/contents/view/647

10.Туркестан. (Методические разработки.). –Шымкент, 1995. – С.44.

11.Иванов А.А. О бронзовых изделиях конца XIV в из мавзолея Ходжа Ахмеда Ясеви //Средняя Азия и ее соседи в древности и средневековье . –М.: Наука, 1981.– 155 с.

12.Ахмед Йасауи / Неджет Тосун. –Анкара: Қожа Ахмет Йасауи Халықаралық қазақ-түрік университеті, 2015.-119 бет.

13. Сулейманов М.А. (2009). Об оттиске печати Ходжи Ахмада Йасави //Pax Islamica. 1(2), 2009. – С.267-271.

14.Ishoqova Z.R. Ismetullah Yesevi. Murh yohud on bir Ahmad tarixi //Yeseui düşünce. Ağustos, 2016.- 48 b.

15.Тримингэм Дж. Суфийские ордены в исламе /пер. с англ. А.А.Ставиской, О.Ф.Акимушкина. –М.: Наука «Главная редакция Восточной литературы», 1989. – 328 с.

16. Хасан Камил Йылмаз. Тассаввуф и тарикаты /переводы с турецкого. – М.: ООО «Издательская группа» «САД», 2007. – 300 с.

17. Утепбергенова У. Об одном культе в Туркестане //Дінаралық диалог және Қожа Ахмет Ясауи мұрасы. Қазақ хандығының 550 жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. 13 ақпан, 2015. –б.116-118.

REFERENCES

1. Ahmerov P.N. Opisanie pechati Ahmed Yasavi//Izvestiya obщestva arheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom Universitete.T.13.Vyp.1–6. Kazan': Tipo litografiya Imperatorskogo Kazanskogo Universiteta, 1896. –S.529-531 .

2. Ualihanov SH. (2010). Kop tomdyq shygarmalar jinagy. 2-basylym. T.4. –Almaty, 2010. -496 bet.

3. Masson M.E. (2000). Mavzoley Hoja Ahmeda Yasevi. (Qazaq jane orys tilderinde).- Shymkent: Zhibek Zholy, 2000.-64 bet.

4. Nurmuhammedov N.- B.Ahmet Yasaui saulet gimaraty: Albom.- Almaty: Oner, 1988. -168 bet.

5. Qojaev M.Aziret Sultannyn ush mori//-Shymkent: Jibek Joly,2000.-64 bet.

6. Abylayhan Qalnazar. Yasaui mori buginge qalay jetti?//Ana tili. Sauir, 2009.-4 b.

7. Asetova K., Arynova D. Yasaui esimimen baylanysty mor haqynda// Yasaui murasy.Respublikalyq gazet.10 (12) jeltoqsan, 2017.-4b.

8. 8.Qojaev M. Arystanbab jane onyn kesenesi. –Shymkent: Jibek joly, 1996.-46 bet.

9. *http://e-history.kz/kz*/contents/view/647

10. Turkestan. (Metodicheskie razrabotki.). –Shymkent, 1995.-S.44.

11. Ivanov A.A. O bronzovyh izdeliyah kontsa XIVv. iz mavzoleya Hoja Ahmeda Yasevi // Srednyaya Aziya i ee sosedi v drevnosti i srednevekov'e . –M.: Nauka, 1981.– 155 s.

12. Ahmed Yasaui / Nejet Tosun. –Ankara: Qoja Ahmet Yasaui Halyqaralyq qazaq-turik universiteti, 2015.-119 bet

13. Suleymanov M-A. (2009). Ob ottiske pechati Hoji Ahmada Yasavi//Pax Islamica.1(2),

14. 2009. -C.267-271.

15. Ishoqova Z.R. Ismetullah Yesevi.*Murh yohud on bir Ahmad tarihi*//Yeseui düşünce. Ağustos, 2016.- 48 b.

16. Trimingem J. Sufiyskie ordeny v islame. per. s.angl. A.A. Staviskoy, O.F.Akimushkina. – M.: Nauka «Glavnaya redaktsiya Vostochnoy literatury», 1989.-328s.

17. Hasan Kamil Yılmaz. Tassavvuf i tarikaty. Perevody s turetskogo. M.: OOO «Izdatel'skaya gruppa» «SAD», 2007. -300 s.

18. Utepbergenova U. Ob odnom kul'te v Turkestane//Dinaralyq dialog jane Qoja Ahmet Yasaui murasy. Qazaq handygynyn 550 zhyldygyna arnalgan halyqaralyq gylymi konferentsiya materialdary. 13 aqpan, 2015. –b.116-118.

ӘОЖ 82-9 ***ҒТАМР 17.82.90***

ASİL ŞENGÜN
F.g.k., Ahmet Yesevi Üniversitesi
(Türkistan, Kazakistan) a.sengun@hotmail.com

UKAŞA ATA İLE İLGİLİ ANLATILAN EFSANELER

Kazakistan'da birçok dini ziyaretgah bulunmaktadır. Bunlardan biri ise Ukaşa Ata türbesidir. Ukaşa Ata tarihte bilinen adıyla Ukkaşe Hz.Muhammed'in sahabelerinden biridir. Ukkaşe, Hz. Muhammed'in bütün savaşlarına katılmış, özellikle Bedir Savaşında büyük kahramanlık göstermiştir. Cesareti, keskin zekâsı, iyi bir ok atıcısı olması gibi özelikleriyle sahabeler arasında önemli bir yere sahip olmuştur. Aynı zamanda Hz. Muhammed'in peygamberlik mührünü gören tek sahabedir. Peygamberin vefatından sonra İslam'ı yaymak maksadıyla Türkistan coğrafyasına gelmiş. Bu coğrafyada büyük mücadeleler vermiş ve uğradığı ihanetle şehit olmuştur. Ukkaşe'nin Medine'de, Gaziantep'te Türkistan'da olmak üzere birçok yerde mezarı bulunmaktadır. Makalede Hz. Ukkaşe'nin Türkistan'da bulunan mezarı ve bu çerçevede anlatılan menkıbeler ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ukkaşe, Karatav, Türkistan, dini ziyaretgahlar sahabe mezarı

А.Шенгүн

Үкаша ата туралы әпсаналар

Қазақстанда көптеген діни зиярат орындары бар. Осындай жерлердің бірі Үкаша ата кесенесі. Үкаша Ата, Хз.Мұхаммедтің сахабаларының бірі. Үкаша, Хз. Мухаммедтің барлық шайқастарына қатысып, әсіресе Бәдр шайқасында ерен ерлігімен көзге түскен. Оның батылдығы, алғырлығы, мергендік қасиеттерімен сахабалар арасында ерекше орны болған тұлға. Сонымен қатар ол Хз.Мұхаммед пайғамбардың мөрін көрген жалғыз сахаба. Пайғамбарымыз қайтыс болғаннан кейін Исламды тарату үшін Түркістан аймағына келген. Ол осы аймақта дін үшін күресіп, опасыздықпен шейіт болды. Үкаша атаның қабірі Мәдина қаласында, Түркияның Газиантеп облысында және Түркістанда бар. Мақалада Хз. Үкашаның Түркістандағы кесенесі және осы осы орайда атылып жүрген аңыз әпсаналар төңірегінде сөз қозғалады.

Кілт сөздері: Үкаша, Қаратау, Түркістан, діни зиярат орындары, сахаба қабірі

А. Шенгун

Легенды о Укаша ате

В Казахстане много религиозных святынь. Одна из них - мавзолей Укаши ата. Укаша ата - один из сподвижников-сахабов Пророка Мухаммеда. Укаша ата участвовал во всех битвах Пророка Мухаммеда и проявил большой героизм, особенно в битве при Бадре. Своей храбростью, остроумием и меткостью в стрельбе из лука, он занимал важное место среди сахабов. В то же время он единственный из сахабов, который видел печать пророчества Мухаммеда. После смерти Пророка приехал в Туркестан, чтобы распространить Ислам. В борьбе за Ислам на территории Туркестана он был предательски убит и стал шехидом. Ныне существуют несколько могил Укаши Ата, которые находятся в Медине, Газиантепе, и неподалеку от города Туркестан в Казахстане. В статье рассматриваются могилы Укаша Ата и легенды в этом контексте повествования.

Ключевые слова: Укаша, Каратау, Туркестан, святыни, могила сахаба

A. Shengun

Legends About Ukasa Ata

There are many religious visits in Kazakhstan. One of them is the tomb of Ukasha Ata. Ukasha Ata is one of the Companions of the Prophet Muhammad. Ukkaşe, Hz. He participated in all the battles of Muhammad and showed great heroism especially in the Battle of Badr. His bravery, sharp wit, good arrow shooter, he had an important place among the Companions. At the same time Hz. He is the only companion who sees Muhammad's seal of prophecy. After the death of the Prophet came to the geography of Turkestan to spread Islam. He gave great struggles in this region and was martyred by the betrayal. Ukkaşe has a tomb in Medina, Gaziantep, Turkistan. In the article Hz. The grave of Ukkashe in Turkestan and the narratives described in this context are discussed.

Key words: Ukkaşe, Karatav, Türkistan, historical sites, tomb of the Companions

Keywords: Ukkashe, Karatav, Turkestan, religious visits, sahaba grave

Türkiye'nin Güney Doğu Anadolu Bölgesinde Ökkeş, Kırgızistan'da Türk milletine İslamiyet'i ilk getiren kişi olarak kabul edilen Ekeş Ata, Kazakistan'da Ukaşa Ata adıyla bilinen Hz. Ukkaşe (ra.).

Ukkaşe İbni Mıhsan (ra.), Peygamberimizin "En hayırlı süvari" övgüsüne mazhar olmuş bir sahabe. Aynı zamanda yakışıklı, akıllı, eline geçen fırsatı iyi değerlendiren, cesur bir şahsiyettir. Bedir savaşında hurma dalı ile müşrikleri darmadağınık eden bir kahraman.

Ukaşa Ata Türbesi

Mekke'de doğup, büyüdü. Müşriklerin baskıları ve eziyetleri neticesinde Medine'ye göç etti. Ashab-ı suffaya girdi. Peygamberimiz zamanında peygamberimizle birlikte Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarına katıldı. Hz. Ebu Bekir (ra.) halifeliği döneminde, hicretin on ikinci yılında, Halid bin Velid (ra.) komutasında dinden dönen Tuleyha üzerine bir ordu gönderdi. Ukkâşe(ra.) de bu orduda yer aldı. O, Sabit ibni Erkam(ra.) ile birlikte düşman üzerine keşif gücü olarak gönderilmişti. Tuleyha'ya yaklaşmak için saldırıya geçince orada 44 yaşında şehit oldu **(http://www.islamveihsan.com /ukkase-ibni-mihsan-ra-kimdir.html).**

Hz. Ukkaşe'nin cennet ehli olması için Peygamberimiz dua etmiştir. Dünyada iken cennetle müjdelenen kişilerden olan Hz. Ukkaşe(r.a.) Peygamberlik mührünü öpen ve gören tek sahabedir.

Türkiye'deki kayıtlara göre Hz. Ukkaşe'nin türbesi Gaziantep'in Nurdağı ilçesi Durmuşlar köyünde bulunmaktadır. Türkiye'deki kaynaklar Hz. Ukkaşe'nin hayatı hakkında genel olarak bu bilgileri vermektedir ***(http://www.gaziantepturizm.gov.tr/TR,52363/gaziantep-evliyalari-ve-turbeleri.html).***

Karatav'da Ukaşa Ata'nın Türbesinin bulunduğu yer

Kazakistan'da ise Hz. Ukkaşe(ra.) hakkında farklı bilgilerin bulunduğunu görmekteyiz. Bu bilgilere göre Hz. Ukkaşe(ra.) Karatav'ın bağrında ebedi istirahatgahındadır.

Kazakistan'ın güneyinde uzanan ve Tanrı sıradağlarının bir devamı olan Karatav, Türkistan şehrinin sınırlarında bulunmaktadır. Karatav'da sırlarla dolu birçok yer vardır. Bunlardan birisi de Kazakistan'da Ukaşa Ata olarak bilinen Hz. Ukkaşe Türbesidir. Bu türbede medfun bulunan Ukaşa Ata'nın hayatı ile ilgili anlatılan bilgiler Peygamberimizin vefatına kadarki kısmı Hz. Ukkaşe'nin hayatıyla ortaklık taşıyor. Peygamberimizin vefatından sonraki süreçte ise farklılık olduğunu görmekteyiz.

Bu bölgede anlatılan rivayette Peygamberimizin vefatından sonra Hz. Ukkaşe/Ukaşa Erkoyan sahabe, Kuttıkoja sahabe ve Anas sahabe ile birlikte İslam'ı tebliği etmek için Türkistan coğrafyasına gelir. Uzun yıllar bu coğrafyada cihat eder.

Rivayete göre Hazreti Ali(ra.) sahabelerle birlikte birçok memleketi fethedip İslam devleti topraklarına katar ve İran'da kalır. Ukaşa sahabe, Kuttıkoja sahabe, Anas sahabe yine birkaç bin sahabe İslam fetihleri için Güney Kazakistan taraflarına gelir. Dağlar arasında bulunan Ökiz Müyiz/ Öküz Boynuz şehrinde kafirlerle savaşır ve kafirler Ukaşa'yı bir türlü yenemezler. Zira yapılan savaşlarda Ukaşa'ya ne ok ne de kılıç tesir etmemektedir. Küffar hükümdarı bu işin sırrını öğrenmek için hileye başvurur ve Ukaşa'yı takip ettirir. Takipçiler Ukaşa'nın dağların arasında bir tarafı mağara olan taş duvardan yapılmış evini bulurlar. Ukaşa askerleri ile birlikte sefere çıkınca bir cadıyı, yolunu kaybetmiş biçare kılığında Ukaşa'nın evine gönderirler. Cadı hile ile Ukaşa'nın hanımının güvenini kazanıp evlerinde misafir olarak kalmayı başarır. Bu süre içerisinde cadı evin hanımından Ukaşa'nın sırlarını öğrenmek için çeşitli hilelere başvurur. Cadı, Ukaşa'nın karısına, "Kocan seni eğer seviyorsa seninle bütün sırlarını paylaşır. Hem iki de bir niye sana bir şey

söylemeden kaybolup gidiyor. Kocan senden bir sır saklıyor olmalı.” deyip aklına şüphe düşürür. Bunun üzerine Ukaşa’nın karısı kocası gelince biraz da ağlayarak “Senin benden sakladığın bir sırrın mı var? Hem ikide bir niye kaybolup gidiyorsun? Yoksa benden başka bir karın var da ona mı gidiyorsun?” diyerek sırrını söylemesi için Ukaşa’ya ısrar edince, Ukaşa dayanamayıp sırrını karısına anlatır. “Ben Peygamberimizin kol küreği arasındaki mührü gören ve onu öpen tek kişiyim. Peygamberimiz sırtını açınca peygamberlik mühründen bir nur fışkırdı ve o onur benim vücuduma sindi. Onun için Allahın nuru üzerimde bir zırhtır, kâfirlere karşı girdiğim savaşlarda beni kılıç kesmez, bana ok işlemez. Bu zırhtan dolayı beni düşmanlarım öldüremez. Ben sadece sabah namazı kılarken kendimden geçerim. Kıyamet kopsa haberim olmaz, başımı kılıçla gövdemden ayırsalar haberim olmaz. Fakat bu aramızda bir sır olsun. Sakın kimseye söyleme.” diye sıkı sıkı tembih hanımına eder. Lakin Ukaşa’nın sırrını öğrenmek için kendilerini sürekli takip eden cadı bu konuşmaları duyar ve öğrendiklerini Ökiz Müyiz şehri hükümdarı Daom’a yetiştirmek için hemen ortalıktan kaybolur. Haberi alan Daom derhal askerlerini toplayıp gizlice Ukaşa’nın evinin etrafını sarar. Ukaşa sabah namazına durup kendini Allah’a teslim edip, vücudunun hiçbir şeyi sezmediği esnada Doam kılıçla Ukaşa’nın boynunu vurur, başını gövdesinden ayırır. Daom askerlerine Ukaşa’nın başını gürzle ezmelerini emreder. Ukaşa’nın gövdeden ayrılan başı düşmanın eline geçmemesi için melekler tarafından yuvarlanarak düşman askerlerinden kaçırılır, birkaç km ileride dağın bağrı yarılıp kuyu açılır. Ukaşa’nın kesilen başı meydana gelen bu kuyuya düşüp ortadan kaybolur.

Daom, Ukaşa’nın yanında bulunan sahabeleri toplayıp onlara “Kıbleleriniz nerde?” diye sorar. Sahabelerde “Batıda!” diye cevap verirler. Bunun üzerine Daom orada bulunan sahabelerin yüzlerini doğuya çevirerek teker teker hepsinin boyunlarının vurdurur. Fakat başsız kalan gövdeler kendiliğinden kıble istikametine dönünce Daom ve askerleri şahit oldukları keramet karşısında korkup kaçarlar.

Kara Tav’da kuyuya düşüp kaybolan Ukaşa’nın başı yer altı nehirleri yoluyla Mekke’ye ulaşır. Zemzem suyunun yanında sohbet eden sahabelerin sohbet halkasının ortasından yer ayrılıp bir su yeryüzüne fışkırır ve çok geçmeden bu suyun içinden bir baş yeryüzüne çıkar. Meydana gelen bu hadiseye sahabeler şaşırırlar. Yeryüzüne fışkıran suyla gelen başa bakınca bunun Ukaşa’nın kesilen başı olduğunu gören sahabeler onun şehit olduğunu anlarlar. Bu başın peygamberimizin mezarının ayak tarafına defnedildiği rivayet edilir.

Ukaşa Ata Mezarı

Ukaşa Ata'nın şehit olduğundan haberdar olan arkadaşları Erkoyan sahabe, Kuttıkoja sahabe ve Anas sahabe gelip Ukaşa Ata'nın kılıçla parçalanmış bedenini keçeye sarıp deveye yükleyip bugün türbesinin olduğu ve Ukaşa Ata'nın başının düştüğü kuyunun iki tepe ilerisine kafirler tarafından zarar görmesin diye gizlice getirirler. Ukaşa Ata'nın parçalanmış bedenini taşıyan devenin defin yerine geldiğinde üzüntüyle şiddetli feryadı dağları inletir. Devenin ayağını bastığı taşta ayak izi kalır.

Devenin ayak izi olarak kabul edilen taş

Ukaşa Ata'nın bedeninden akan kan geniş bir alana yayılır ve kanın yayıldığı alan çiğnenmesin diye taş duvarla çevirirler. Bundan dolayı Ukaşa Ata'nın mezarı oldukça uzundur.

Ukaşa Ata'yı Erkoyan sahabe defneder. Erkoyan sahabenin mezarı da Ukaşa Ata'nın mezarına yaklaşık bir km mesafededir.

Erkoyan sahabenin mezarı

Ukaşa Ata'nın başının Karatav'dan kuyuya düşüp Mekke'den yeryüzüne çıktığına delil olarak bir olay anlatılır. Bu olaya göre Karatav'da gezen bir kişi bu kuyuya denk gelir. Kuyuda su var mı diye anlamaya çalışırken elindeki asasını bu kuyuya düşürür. Bu kişi birkaç ay sonra hac vazifesi için Mekke'ye gider. Burada gezerken Karatav'da kuyuya düşürdüğü asasının Mekkeli bir şahsın elinde olduğunu görür. Bunun üzerine Kazak kişi kaybettiği asasını elinde taşıyan adama "Bu asayı nerden buldun? Elinde taşıdığın asa benim, asanın üzerinde benim ismim yazılı, asamı ver!" diyerek adamdan asasını ister. Asayı bulan kişi ise asanın kendisinin olduğunu iddia eder. Bu konuşma üzerine tartışma çıkar ve olay kadıya intikal eder. Kadı iki tarafın da asanın kendilerinin olduğunu ispat etmelerini ister. Asayı bulan adam "Asa benim." diyerek delil sunamaz. Davacı ise "Bu asanın üzerinde benim adım yazılı." deyip yazıyı gösterir. İkinci delil olarak "Bu asanın içine 3 altın saklamıştım." deyip asayı yarar ve altınları çıkarıp kadıya gösterir. Bunun üzerine davalıya kadı asayı nerden bulduğunu sorar. Davalı da asayı zemzem suyunun yanında bulduğunu söyler. Bu hadiseye dayanarak Ukaşa Ata'nın mezarının yakınında bulunan su kuyusunun zemzem suyu ile bağlantılı olduğuna inanılmaktadır.

1947 yılında Ukaşa Ata'nın mezarına yakın bir köy olan Atabay/Karnak köyünün sakini Kamalbek gördüğü rüya üzerine yaklaşık 100 hektarlık alana su arıkları kazıp ağaçlandırıp, mezarın çevresini duvarla çevreleyip ölene kadar buraya hizmet ederek burayı ziyaret yeri haline getirir.

1986 da Ukaşa Ata'nın mezarını Sovyet yetkilileri dozerle yıkmak isterler fakat mezarın yanına gelen dozer bozulur. Bu hadise karşınında mezarı bozmak isteyenler korkup kaçarlar.

Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra 1992 yılında Ukaşa Atanın mezarının üstüne bugünkü türbe yapılır (***Ukaşa Ata Evliya Kısa Tarihi, Altın Alka Basması, 2007***).

Ukaşa Ata/Hz. Ukkaşe türbesi ve türbeye yakın mesafedeki su kuyusu Kazakistan'daki önemli dini ziyaretgahlardan biridir. Ukaşa Ata ziyareti çerçevesinde mutlaka ziyaret edilen yerlerden biri olan su kuyusudur. Bu kuyunun derinliği yaklaşık 27 metre olduğu rivayet edilmekte. Kuyunun suyu zemzem suyu ile eş tutulmakta. Zira kuyudan çıkan su uzun süre bozulmadan kalabilmekte. Ukaşa Ata'yı ziyaret edenler mutlaka bu kuyuyu ziyaret edip kuyudan su çıkarmaya gayret ederler. Yerel halkın inanışına göre kuyudan çıkacak olan suyun miktarı, duruluğu veya bulanıklığı ayrıca kuyuya kova atan kişiye suyun çıkması ya da çıkmaması çok önemli bir hadise olarak değerlendirilmektedir.

Ukaşa Ata Su Kuyusunun bulunduğu yer

Her ziyaretçi kuyunun başına gelip besmele çekip su çıkarmak için kuyuya kova atar. Lakin herkesin attığı kova kuyudan su ile çıkmamaktadır. Bir defa şansını denediğinde su çıkmazsa üç defa daha şansını dener. İnanışa göre attığı kovayla su çıkaran ziyaretçi nasipli ve iyi insan olarak kabul edilir. Eğer su çıkmazsa o insanın nasibinin olmadığı, hayırlı bir insan olmadığına inanılır. Bu inanışta çoğu zaman ziyaretçilerin psikolojilerine tesir eder ve kuyudan su çıkaramayan ziyaretçi oldukça üzgün olarak kuyunun başından ayrılır.

Ukaşa Ata Su Kuyusu

Kuyu doğal bir yapıya sahip olduğu için elle açılmış su kuyuları gibi kuyunun iç kısmı düzgün bir silindir şeklinde değildir. Bundan dolayı da kuyudan su çekmek için atılan kovalar kuyunun etrafındaki kaya çıkıntılarına çarparak dibe inmekte. Buna bağlı olarak da kovalar kısa zamanda parçalanıp çoğu zamanda parçalanan kovalar kuyunun dibine düşüp birikmektedir. Belirli zamanlarda kuyunun dibinde biriken kovaları çıkarmak için kuyunun dibine inilmektedir. Lakin kuyunun dibine inenler gerekli temizlik işlemlerini yaptıktan sonra kuyudan çıktıklarında kuyu dibinde ne gördüklerini bütün ısrarlara rağmen anlatmamakta veya anlatamamaktadırlar. Bu durum halk tarafından kuyunun ve Ukaşa Ata'nın bir kerameti olarak yorumlamaktadırlar.

Karatav'ın bağrındaki Ukaşa Ata'yı ziyaret etmek peygamberimizi ziyaret etmeye, oradaki su kuyusundan su çıkarıp çıkan suyu içmek de zemzem suyunu içmeye denk tutulmaktadır. Bu nedenle de bu manevi değeri yüksek ziyaretgah gerek yerli halk gerek Kazakistan'ın bütün vilayetlerinden ziyaretçiler tarafından gerekse Kazakistan'a komşu ülkelerden gelen ziyaretçiler tarafından yılın her mevsiminde dolup taşmaktadır.

Faydalanılan Kaynaklar:

1- Ukaşa Ata Evliya Kısa Tarihi, Altın Alka Basması, 2007.

2- http://www.gaziantepturizm.gov.tr/TR,52363/gaziantep-evliyalari-ve-turbeleri.html

3- http://www.islamveihsan.com/ukkase-ibni-mihsan-ra-kimdir.html

4- Fotoğraflar kişisel arşivimizden

ӘОЖ 008.001.14; 008(091) **ҒТАМР 02.91.00; 13.09.00**

А.Ю.БАЛТАБАЕВА[1], А.БЕСКЕМПИРОВА[2]
[1]филос.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті, *e-mail*: alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz
[2]Ахмет Ясауи университетінің докторанты, *e-mail*: otuken0607@mail.ru

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫН САҚТАУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (Түркістан аймағы мысалында)[1]

Ұлы Жібек жолы – Шығыс пен Батысты байланыстырып, көптеген бірегей қалалардың, тарихи ескерткіштердің, мәдениеттердің, әдет-ғұрыптардың, тіпті мемлекеттердің пайда болуына себепші болатын әлемдік өркениеттің тарихындағы ең маңызды жетістіктердің бірі. Керуен жолдарының кең желісі Қытайдан Азия мен Еуропаға дейін Жерорта теңізінен өтіп, б.з. II ғасырдан бастап қызмет ете бастаған. Екінші жағынан, орта ғасырға дейін сауда қатынастарының негізгі картасы болумен қатар, ол Еуропа мен Азияны кесіп өтіп, Батыс пен Шығыс мәдениетттері арасындағы тілдесудің маңызды құралы қызметін атқарды. Ұлы Жібек жолы өтіп жатқан елдердің саяси, экономикалық және мәдени құрылымын қалыптастыруға үлкен ықпал етті. Барлық бағыттар бойынша үлкен және кіші сауда қалалары мен қоныстары пайда болды. Ұлы Жібек жолының гүлденуі кезінде бүкіл адамзат өркендеуіне және дамуына үлес қосты. Бүгінде бұл бағыт – өңірдегі үйлесімділікті, ынтымақтастықты және бейбітшілікті нығайтуға ықпал ететін мәдениетаралық үнқатысу құралдарының бірі. Сондықтан адамзаттың болашақ ұрпағы үшін Ұлы Жібек жолының Түркістан өңіріндегі мәдени мұраларын қорғау және сақтау өзі арқылы бірқатар тұтас нормативті құралдармен және барлық мемлекеттің жауапты тәсілімен бекітілуі тиіс моральдық қажеттілікті көрсетеді**.** Сонымен бірге әлемнің Түркістан аймағындағы мәдени әртүрлілігі кедейшілікпен күрестің қажетті шарты және оның тұрақты дамуының жүзеге асырылуы болып табылады.

Кілт сөздері: Ұлы Жібек жолы, мәдени мұра, Түркістан аймағы, мәдени құндылық, мәдени байланыс.

А.Ю.Балтабаева, А.Бескемпирова
Некоторые проблемы сохранения культурного наследия Великого шелкового пути

Великий Шелковый путь – одно из наиболее значительных достижений в истории мировой цивилизации, соединивший Восток и Запад и ставший причиной возникновения многочисленных уникальных городов, исторических памятников, культур, обычаев и даже государств. Разветвленные сети караванных дорог пересекали Азию и Европу от Китая до Средиземноморья и служили, начиная со II века до н. э., вплоть до средневековья, важным средством не только торговых связей, но и являлись культурно-экономическим мостом между Востоком и Западом, соединявшим народы, в их стремлении к миру и сотрудничеству. Шелковый путь оказал огромное влияние на формирование политического,

[1]Мақала AP05132474 Мәдени ескерткіштерді кешенді зерттеу негізінде Ұлы Жібек жолы мәдени мұраларын модернизациялау (Түркістан аймағы мысалында) жоба аясында, ҚР БжҒМ мемлекеттік грант демеушілігімен дайындалды.

экономического, культурного устройства стран, через которые он проходил. Вдоль всех его маршрутов возникали крупные и малые торговые города и поселения. Во времена расцвета Великий Шелковый путь способствовал процветанию и развитию всего человечества. И сегодня этот маршрут является одним из инструментов межкультурного диалога, который способствует укреплению согласия, солидарности и мира в регионе. Поэтому охрана и сохранение культурного наследия Туркестанского отрезка Великого Шелкового пути для будущих поколений представляют собой моральную необходимость, которая должна быть подкреплена целым рядом нормативных инструментов и ответственным подходом всех государств. При этом культурное многообразие Туркестанского региона мира является необходимым условием для борьбы с бедностью и осуществления его устойчивого развития.

Ключевые слова: Великий Шелковый путь, культурное наследие, Туркестанский регион, культурные ценности, культурные связи.

A.Yu.Baltabayeva, A.Beskempirova

Some problems of Great Silk Road's cultural heritage preservation

The Great Silk Road is one of the most significant achievements in the history of world civilization, connecting East and West and causing the emergence of numerous unique cities, historical monuments, cultures, customs and even states. The extensive network of caravan roads crossed Asia and Europe from China to the Mediterranean and served from the 2nd century BC onwards. e., right up to the Middle Ages, an important means not only of trade relations, but also a cultural-economic bridge between the East and the West, connecting peoples in their quest for peace and cooperation. The Silk Road had a great influence on the formation of the political, economic, and cultural structure of the countries through which it passed. Along all its routes, large and small trading towns and settlements arose. During the heyday of the Great Silk Road contributed to the prosperity and development of all mankind. And today this route is one of the instruments of intercultural dialogue, which contributes to strengthening harmony, solidarity and peace in the region. Therefore, the protection and preservation of the cultural heritage of the Turkestan segment of the Great Silk Road for future generations is a moral necessity, which must be supported by a number of regulatory instruments and the responsible approach of all states. At the same time, the cultural diversity of the Turkestan region of the world is a prerequisite for fighting poverty and implementing its sustainable development.

Keywords: Great Silk Road, cultural heritage, Turkestan region, cultural values, cultural ties.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы – Шығыс пен Батысты байланыстырып, көптеген бірегей қалалардың, тарихи ескерткіштердің, мәдениеттердің, әдет-ғұрыптардың, тіпті мемлекеттердің пайда болуына себепші болатын әлемдік өркениеттің тарихындағы ең маңызды жетістіктердің бірі. Керуен жолдарының кең желісі Қытайдан Азия мен Еуропаға дейін Жерорта теңізінен өтіп, б.з. II ғасырдан бастап қызмет ете бастаған. Екінші жағынан, орта ғасырға дейін сауда қатынастарының негізгі картасы болумен қатар, ол Еуропа мен Азияны кесіп өтіп, Батыс пен Шығыс мәдениетттері арасындағы тілдесудің маңызды құралы қызметін атқарды. Ұлы Жібек жолы өтіп жатқан елдердің саяси, экономикалық және мәдени құрылымын қалыптастыруға үлкен ықпал етті. Барлық бағыттар бойынша үлкен және кіші сауда қалалары мен қоныстары пайда болды. Ұлы Жібек жолының гүлденуі кезінде бүкіл адамзат өркендеуіне және дамуына үлес қосты. Бүгінде бұл бағыт – өңірдегі үйлесімділікті, ынтымақтастықты және бейбітшілікті нығайтуға ықпал ететін мәдениетаралық үнқатысудың құралдарының бірі.

«Ұлы Жібек жолы жүздеген жылдар бойы біздің халықтарымызды біріктірді. Еуропадан Орта Азия мен Қазақстан арқылы Шығыс пен Батысты біріктіретін бұл керуен жолы арқылы Қытай кейін көп жібекті сатты, сондықтан жол жібек деп аталды. Шындығында, сол кезде жібек саудасы ғана емес, коммуникация да болды », - деді Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев [1].

Қазақстан Жібек жолының тарихи мұрасы мәселесінде де, бірте-бірте өтетін туристік аймақтардың қазіргі мүмкіндіктері үшін де жеткілікті әлеуетке ие екенін атап өткен жөн. Ұлы Жібек жолы бойында Қазақстан бейнесі сырттан келушілердің қызығушылығын тудыратын ерекше құпиялы көрінеді. Бұл маңызды тарихи және мәдени жүктемені ескере отырып, қазақ халқының генетикалық есінде маңызды рөл атқаратын ескерткіш. Қазақстан – Еуразияның жүрегінде орналасқан Жібек жолының ежелгі тарихи жолын ежелгі керуен жолдарының қиылысында қалпына келтіру үшін БҰҰ, БҰДТҰ және ЮНЕСКО-ның трансқұрлықтық жобасының мүшесі [2].

Мәдени мұраларын сақтаудың негізгі міндеттері

Ұлы Жібек жолының Азия мен Еуропа халықтарының өмірінде экономикалық және саяси маңызы бар екені сөзсіз. Жібек жолы – халықтармен байланыс орнату, сауда, мәдениет және ғылым жолдары. Сондықтан біздің заманымызда Ұлы Жібек Жолының дәстүрлерін қалпына келтіру процесі өзекті болып тұр [3].

Мәдени мұраны сақтау – бұл қолда бар тарихи-мәдени игіліктер мен оларды болашаққа сақтау мақсаты туралы саналы қамқорлық. Ұлы Жібек жолының Түркістан учаскесінде орналасқан әрбір тарихи қала өзінің бірегей мәдени мұрасымен ерекшеленеді. Дегенмен бұл баға жетпес байлық сол ел мен ұлттың ғана емес, сонымен бірге бүкіл адамзаттың игілігі болып табылады.

Ұлы Жібек жолының Түркістан өңіріндегі мәдени мұра объектілерінің үлкен бөлігі уақыт өткен сайын және адам қызметінің нәтижесінде бүлініп жатыр, яғни бәрі де ерекше қорғауды қажет етуде. Белгілі археолог-ғалым К.М.Байпақов Түркістан оазисі территориясы бойынша бұрынғы Оңтүстік Қазақстан облысының басым бөлігін құрайтынын, сонымен қатар Талас Алатауы жоталары мен Сырдария өзенінің орта ағысын, Қаратау бөктерін қамтитынын айтады [4,61 б].

Түркістан аймағы тарихи ескерткіштерін зерттеп-зерделеу ісі XVIII ғ. соңынан бастау алады. Профессор М.Е.Ееулов өз зерттеулерінде XVIII ғ. соңында Түркістан қаласы, оның бекініс жүйелері зерттелгенін, тарихи-топографиялық ерекшеліктерінің анықталып, қала жобасының қағазға түсірілгенін келтіреді [5, 104 б].

Мәдени игілік көптеген ғасырлар бойында біртіндеп қалыптастырылған адамзат тәжірибесінің көрінісі болып табылады. Біз дәл, нақты, сенімді және анық мәліметтердің, құжаттардың, фактілердің және куәліктердің барлық қажетті түрлерінің жоқ кезінде заманауи мәселелерді шеше де, тұрақты болашағын қамтамасыз ете де алмаймыз. Өткеннің қиратылған барлық куәліктері жұмсалған құнды білімдерімен саналуы керек. Сондықтан да біз Ұлы Жібек жолының Түркістан өңіріндегі ақпараттардың қазыналары және дереккөздері болып саналатын мәдени және табиғи мұралары үшін үлкен жауапкершілікті мойнымызға аламыз. Және біз міндетті түрде бұл ақпараттарды болашақ ұрпаққа оқытып, түсіндіріп, сақтап және жеткізіп беруіміз керек.

Ұлы Жібек жолының Түркістан өңіріндегі мәдени мұраларды болашақ ұрпаққа жеткізіп беретінімізге кепілдік жоқ, өйткені бұл процеске уақыт, табиғи апаттар, адамдардың арандатушылық дау-жанжалдары, ұрлық жасауы, заңсыз саудасы және талан-таражы қауіп төндіріп тұр.

Сондықтан адамзаттың болашақ ұрпағы үшін Ұлы Жібек жолының Түркістан өңіріндегі мәдени мұраларын қорғау және сақтау өзі арқылы бірқатар тұтас нормативті құралдармен және барлық мемлекеттің жауапты тәсілімен бекітілуі тиіс моральдық қажеттілікті көрсетеді. Сонымен бірге әлемнің Түркістан аймағындағы мәдени әртүрлілігі кедейшілікпен күрестің қажетті шарты және оның тұрақты дамуының жүзеге асырылуы болып табылады.

Мәселен, қолайлы климаттың, бай, әр түрлі тарихи мұралардың бірегей үйлесімділігі Ұлы Жібек жолының Түркістан өңірін әлемдік туризмнің ең танымал орталықтарының бірі ете алады. Бұған жыл сайынғы әлемнің әр түкіпірінен келетін мыңдаған туристер мен зияратшыларды қосыңыз.

Ежелде бұл учаске өзін мекендеген халықтар арасындағы сауда-саттық және мәдени алмасу мүмкіндіктерін қамтамасыз еткен маңызды сауда-көліктік жолы болған. Түркістан аймағының тарихы заманауи қоғамның алуан түрлі ата-тегінің дамуын түсінуі үшін ерекше маңызды.

Сан түрлі жоғары дамыған мәдениет, мысалы, ежелгі қалалар-мемлекеттер, Қазақ хандығы, Алтын Орда, Ақ Орда, Қыпшақ хандығы, Әбілқайыр хандығы, Қоқан хандығы және Хиуа хандығы мәдениеті Түркістан аймағында шоғырланып, өзінің артынан төтенше маңызды мәдени мұралар қалдырған.

Ұлы Жібек жолының Түркістан өңірінің мәдени мұраларын сақтау пәнаралық тәсілдерді талап ететін мейлінше күрделі міндеттер болып табылады. Осы салада жинақталған тәжірибе көрсеткеніндей, көптеген сұрақтар, мысалы:

-саяси шешімдер;

-бұйрықтар мен заңдар;

-орталық принциптер;

-техникалық принциптер және

-жүзеге асыру құралдары, сол немесе басқа аймақтарға қатыстылары бірлескен тексерулерді, қайта анықтауларды, ойластыруды және қайтадан бағалауды қажет етеді.

«Мәдени мұра» ұғымы материалдық (ғимараттар, ескерткіштер, ландшафтар, кітаптар, өнер және жасанды (артефакт) шығармалары) және материалдық емес (фольклор, салт-дәстүрлер, тіл және білім) объектілерді, сондай-ақ табиғи мұралар объектілері (ландшафтардың мәдени қарым-қатынасындағы маңыздысы, биологиялық түрлердің әр түрлілігі немесе биоалуан түрлілік). Мәдени игіліктер объектілерінің келтірілген түрлерінің басқа классификациясы жүйесіне сәйкес оларды «жылжымалы» және «жылжымалы емес» деп бөлуге болады.

Мәдени мұраларын сақтаудың ғаламдық мәселелері

Ұлы Жібек жолының Түркістан өңіріндегі мәдени мұраларды сақтау философиялық, техникалық және саяси сипаттағы саналуан мәселелерімен және аспектілерімен түйіндеседі. Ең кең таралған ғаламдық мәселелерге (Түркістан аймағы мысалында) мыналар жатады:

1. Заңды және саяси мәселелер.

Істің мәні бойынша, мәдени мұраны сақтау қоғамдық іс болып табылады. Сондықтан осы саладағы қабылданған шешімдер әлеуметтің де, қоғамның да мүддесінің қызметшісі ретінде қарастырылуы тиіс. Ұлы Жібек жолы территориясындағы ескерткіштердің мәдени игіліктерін қорғау үшін жеке қызығушылықтардан бастап Қазақстан Республикасында қабылданған кейбір жарлықтар мен ережелерді де ескеру қажет. Бұл жарлықтар мұқият талқылауды және жеке меншіктегі мәдени игіліктерді қайтару, басқару мәселелерінде бір ауыздан мойындауды қажет етеді. Мәселен, Орта Азия елдерінің көпшілігінде мәдени-тарихи мұраларының жекеменшіктегі объектілерінің иелерін қажетті инвестицияларды жүзеге асыруға және өз меншігіндегілерді қорғауы мен сақтауы үшін іс-шараларды

қабылдауға түрткі болу үшін қабылданған заңдар жеткіліксіз болып табылады. Көп жағдайда егер жеке меншік иелері қажетті шараларды қабылдамаған кезде мемлекет нені қолдануы керектігі анық емес күйінде қалып отырады. Сонымен бірге, әдетте, жекелеген үкіметтің бұл бағыттағы қолданған шараларымен бірге халықаралық ынтмақтастық та қажет етіледі (мысалы, Орта Азияның басқа елдерімен, Түркиямен, Қытаймен).

2. Қаржылық мәселелер.

Ұлы Жібек жолының Түркістан өңіріндегі мәдени мұраларды сақтау жобаларын іске асыруға, әсіресе, жергілікті және аймақтық деңгейде ақшаның жетіспеушілігі кедергі болатыны сөзсіз. Тіпті, егер, соңғы жылдары Қазақстан Республикасында үкіметпен қаражаттандырылған туризмді дамытуға және мәдени ескерткіштерді сақтауға арналған ақшалай қаржылар көбейтілсе де бұл салада үлкен қажеттіліктер мен жетіспеушіліктер әлі де сақталып отыр. Бұл мәдени мұраларды сақтауда жергілікті деңгейдегі жауапкершіліктің артып отырғандығына байланысты. Мұндай жауапкершілікті қалыптастыру нәтижелерінің бірі ақшалай қаражаттардың үлкен көлеміне сұранатын жобалардың қатарының өскенін іске асыру болып табылады. Сонымен бірге мәдени мұра объектілерін қорғауға және сақтауға арналған ақшалай қаражаттарға деген сұраныс мемлекеттің ұсынған қаражаттарынан да жылдам өсуде. Бұдан басқа, мәдени игіліктерді сақтау жобаларында жеке инвестицияларды тартудың белгілі бір ережелерін қарастыру керек. Бұл ретте тиісті аймақтағы мемлекеттер арасындағы халықаралық келісімдерді бекіту пайдалы болып табылады, өйткені біздің мемлекетіміз Түркия Республикасының осы саладағы оң тәжірибелеріне шолу жасап отыр.

3. Ұйымдастыру деңгейіндегі мәселелер (қоғамдық-жеке).

Ұлы Жібек жолының Түркістан өңіріндегі мәдени мұраларын сақтау жауапкершілігінің артуына қарамастан, қоғамдық секторда да, жеке секторда да ұйымдастырудың үлкен мәселелері әлі де аз емес. Бұл саланы жоспарлау, басқару және сақтау қызметтері үшін әр түрлі ұйымдар жауап береді, бірақ бұл салада олардың арасындағы әрекеттер мен ынтымақтастықты үйлестіру ісінде елеулі мәселелер бар.

4. Білім беру және кәсіптік даярлау саласындағы мәселелер.

Мәдени ортаны сақтау және қоғамдық ағарту процесінде, мысалы, Ұлы Жібек жолының Түркістан өңірінде, білім берудің тиісті бағыттары қанағаттанғысыз деңгейде екенін ескеру қажет. Білімді және білікті персонал мәдени мұраларды сақтаудың барлық деңгейіндегі процесінде аз екені рас. Сондай-ақ, жергілікті деңгейде жақсы мамандармен өте күрделі жағдай қалыптасқан. Білім берудің «Туризм» бағытының өзі бүгінгі жастар үшін беделді болып табылмайды. Осыған байланысты аталмыш саланың беделін көтеру және осы салаға мамандарды тарту маңызды болып тұр.

5. Құжаттандыру және каталогтандыру мәселелері

Мәселен, Ұлы Жібек жолының Түркістан өңірі тарихи-мәдени мұралар объектілеріне өте бай. Дегенмен, аталмыш учаскенің аз ғана қалаларында қолда бар мәдени игіліктерді толық инвентарлық тізімдеудің мүмкіндігі туды. Бұл шара құжаттандыруға және классификациялауға да қатысты жасалды.

Бұған әлеуметтік саладағы, сондай-ақ Ұлы Жібек жолының Түркістан өңірі мәдени мұраларын сақтау жобаларын жоспарлау, дайындау және іске асыру саласындағы көптеген қосымша мәселелер қосылатыны анық.

Қорытынды

Мәдени игіліктерді сақтау – бұл ауыр және күрделі іс. Сонымен бірге тұтыну және сақтау арасындағы, сондай-ақ қоғамдық және жекеменшік арасындағы тепе-теңдікті сақтау да оңай шаруа емес. Мәдени мұра объектілерін консервациялау, сақтау және аймақтандыру

сипаты және интенсивтілігі бойынша оларды пайдаланудың жауапты және келісілген пәнаралық тәсілдерін талап етеді.

Біздің елімізде үкімет жалғыз өзі мұндай мақсаттарға жетуге қабілетсіз. Бұл үшін әлеуметтік және үкіметтік емес ұйымдар тарапынан да үлес қосылуы міндетті. Желілік бірлестіктер мен серіктестер құруды кіріктіре отырып, үкімет, жекелеген тұлғалар және ұйымдар арасындағы әрекеттерді үйлестіру жүзеге асырылатын стратегиялық мен науқандар тиімділігін арттыруға қабілетті.

Сонымен бірге бұл саладағы шараларды бәрінен жақсы талдай білетін жергілікті және аймақтық заңды тұлғалар тиісті бұйрықтар, заңдар, принциптер және заңнамалық актілер формасында қолдау көрсетуі тиіс. Оларға бұл сала үшін бірыңғай арналған мейлінше үлкен қаржылық құралдар мен қаражаттар ұсынылуы тиіс. Семинарлар мен конференциялар аясында халықаралық ынтымақтастық көмектер жасалуы керек. Бұдан басқа Ұлы Жібек жолындағы мәдени мұраларды қорғауға қатысты әр түрлі мемлекеттердің қолда бар заңнамалық актілерінің шолу тізімін жасау мақсатқа лайықты болар еді.

Халықаралық деңгейде мамандардың мәдени ынтамқтастығын алмасуды жақсарту да Ұлы Жібек жолындағы барлық қалалар арасындағы әр түрлі серіктестікті арттыруға үлес қосар еді.

Ұлы Жібек жолындағы Түркістан өңірінің мәдени мұраларын қорғауды қамтамасыз етудің неғұрлым тиімді құралдарының бірі бұл міндеттерді осы саладағы нақты тиісті оқытудан өткен құзіретті мамандар мен мамандандырылған топтарға тапсыру болып табылады.

Бұдан басқа, Ұлы Жібек жолындағы Түркістан өңірінің мәдени игіліктерін сақтау тиісті аймақтағы елдер қоғамдастығы үшін бірінші кезектегі маңызды іс болуы тиіс. Мәдени құқықтар әмбебап, бір-бірінен бөлінбес және өзара қамтамасыз ететін адам құқығының ажырамас құрамдас бір бөлігі болып табылады.

Ұлы Жібек жолындағы Түркістан өңірінде орналасқан елдер арасындағы мәдени ынтымақтастық (мәдени туризм) қажет екендігін атап өткеніміз орынды. Бұдан басқа жастар үшін олардың өз елінің тарихына және олардың мәдени мұраларына қатысты білімдерін тереңдету, ұғындыру және оқыту үшін білім алуына және кәсіптік оқытудан өтуіне мүмкіндіктер жасалуы керек.

Дүние жүзіндегі аймақтардың ешқайсысында да демократияға үміттеніп өмір сүріп жатқан адамдар, егер өз отанында олар өнегелілік және материалдық даму құқықтарын пайдалана алмаса, онда олар өздерінің жеке ресурстарын басқаруға қатысу жағдайына біртіндеп көтеріле алмайды. Бұл тұстағы міндеттер құқықтар теориясы, практикасы және іске асырылуы арасындағы байланысты қалай жақындастыруды ойластырудан тұрады.

Мәселен, Ұлы Жібек жолынан өткен елдер келесі іргелі қадамға өтуге шешім қабылдауы тиіс - Ұлы Жібек жолындағы мәдени мұраларды сақтау және қолдау жөнінде жалпыға бірдей халықаралық мастер-жоспар немесе хартия жасауы керек.

Жалпыға бірдей мастер-жоспардың мұндай түрі барлық қатысушы тараптардың мүдделерін үйлестіру және ережелеу үшін қажет. Сонымен бірге Ұлы Жібек жолындағы жалпыға ортақ мәдени мұралары байлығы көптүрлілігімен және плюрализмінен тұрады және кез келген әрекет аймақтық ниеттестік рухында қамдалуы тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.https://kapital.kz/gosudarstvo/30131/nazarbaev-rasskazal-o-vazhnom-znachenii-shelkovogo-puti.html.

2. David Evans. Consuming conventions: sustainable consumption, ecological citizenship and the worlds of worth //Journal of Rural Studies. - 2011. - Vol. 27(2). - P. 109-234.

3. Ахмедов А.А. Аль-Хорезми и Великий шёлковый путь. - Спб., 2004. - С.70-81.

4. Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. - Алматы: Ғылым, 1998. -216 б.

5. Елеуов М. Түркістан оазисіндегі археологиялық ескерткіштердің ашылу тарихы ҚазҰУ хабаршысы. –Алматы. – №4(43). -2006. -103-108 б.

REFERENSES

1.https://kapital.kz/gosudarstvo/30131/nazarbaev-rasskazal-o-vazhnom-znachenii-shelkovogo-puti.html.

2. David Evans. Consuming conventions: sustainable consumption, ecological citizenship and the worlds of worth // Journal of Rural Studies. - 2011. - Vol. 27(2). - P. 109-234.

3. Ahmedov A.A. Al'-Horezmi i Velikij shyolkovyj put'. - Spb., 2004. - S.70-81.

4. Bajpakov K.M. Srednevekovye goroda Kazahstana na Velikom SHelkovom puti. -Almaty: Fylym, 1998. -216 b.

5. Eleuov M. Turkistan oazisindegi arheologiyalyқ eskertkishterdiң ashylutarihy KazYU habarshysy. –Almaty. - №4(43). -2006. -103-108 b.

ӘОЖ 32.019.5 **МҒТАР 11.15.82**

Т.А.ЖУМАНОВ[1], Ж.ИНЯТБЕКОВА[2]

[1]филос.ғ.к., доцент, Ахмет Ясауи университеті

[2]Ахмет Ясауи университетінің магистранты, *e-mail*: fashiongirl_9312@mail.ru

САЯСИ МӘДЕНИЕТ: МӘНІ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада «саяси мәдениет» ұғымының мәні және оны қалыптастыру қалыптары талданады. Саяси мәдениеттің жастардың саналылығы мен белсенділігіне тигізетін ықпалы таразыланады. Мақаланың мақсаты қазіргі заманғы шиеліністерге толы аумалы-төкпелі заманда Қазақстан жастарының саяси мәдениетінің өзегіне айналған рухани құндылықтарының, дүниетанымдық көзқарастары мен ұстанымдарының, діни сенімдері мен ішкі жандүниесінің шынайылылығын анықтау болып табылады. Қойылған мақсатқа жету үшін сандық (жеке сұхбат, сауалнама сұрақтарына жауап қайтару) және сапалық (фокус-топтар, терең сұхбат алу) зерттеу әдістері пайдаланылды.

Кілт сөздері: саяси мәдениет, жастар, қалыптастыру, құралдары мен тәсілдері, саяси құндылықтар, діни ұстанымдар, бағыт-бағдарлар, сауалнама.

Т.А.Жуманов, Ж.Инятбекова

Политическая культура: сущность и формирование

В статье рассматриваются понятие «политическая культура» и формы его формирования. Анализируется влияние политической культуры на сознание и активность молодежи. Целью данной статьи является определение духовных ценностей, мировоззренческих взглядов и позиции, религиозных убеждений и искренности внутренней души молодежи современного Казахстана. Для достижения цели использовались количественные (личный интервью, ответы на опросы) и качественные (Фокус-группы и индивидуальные глубокие интервью) методы исследования.

Ключевые слова: политическая культура, молодежь, формирование, средство и методы, политические ценности, религиозная позиция, ориентация, опрос.

T.A.Zhumanov, Zh.Inyatbekova

Political Culture: Essence and Formation

The article deals with the concept of "political culture" and the forms of its formation. The influence of political culture on the consciousness and activity of young people was analyzed. The purpose of this article is to determine the spiritual values, ideological views and position, religious beliefs and sincerity of the inner soul of the youth of modern Kazakhstan. Quantitative (personal interview, responses to surveys) and qualitative (focus groups and individual in-depth interviews) research methods were used in order to achieve the goals.

Keywords: political culture, youth, formation, means and methods, political values, religious position, orientation, survey.

Саяси мәдениет саяси көзқарастардың, ұстанымдардың және іс-қимылдардың сипатын, даму деңгейі мен ерекшеліктерін анықтайтын үрдістердің жиынтық көріністемесі болып табылады. Өйткені, саяси мәдениеттің мазмұнында белгілі бір мемлекеттік құрылымдары биліктің ішкі және сыртқы саясаттағы ұстанымдары мен әрекеттері, оны қалың көпшіліктің ұғынып, түсінуі, қолдауы, қоғамдық өмірді жаңғыртуға бағытталған іс-әрекеттердің жүзеге асырылуында белсенділік танытуы, т. с. с. бейнеленеді.

Демек, саяси мәдениетті, яғни өзі ұстанған идеялық және саяси бағдарламалық ұстанымдар мен әрекеттерді өз тұрғындарының бойында қалыптастыруға, ең алдымен, мемлекет мүдделік танытады. Ол бұл мүддесін қондырмалық қалыптары арқылы жүзеге асырады. Сөйтіп, ел тұрғындарын әр уақыттарда да саяси көргендік танытып, мемлекеттік рәміздерді (Туды, Елтаңбаны, Әнұранды және т.б.) құрметтеуге, ұлттық мақтанышты, ұлттық мүддені және ұлттық қауіпсіздікті жоғары ұстауға, қоғамдық ортада қалыптасқан саяси өзін-өзі ұстау үлгісі мен тәртіпшілік ережесін сақтауға, елдің гүлденіп, өркендеуі үшін аянбай белсенді еңбектенуге баулиды.

Мемлекетпен қатар (көп жағдайда онымен тығыз байланыса отырып) саяси мәдениетті қалыптастыруға қоғамдық ұйымдар, соның ішінде қозғалыстар мен партиялар қатысады. Олар тұрғындарға өздерінің идеялық – саяси бағдарламалық ұстанымдары мен әрекеттік шараларын уағыздап, оларды өз қатарын толықтыруға үндейді, өз партиясы мен биліктегі құрылым арасындағы қатынас жөнінде мағлұмат береді. Мемлекеттік билікті иеленгенде халықтың әл-ауқатын арттыру үшін, елдің гүлденіп, өркендеуі үшін қандай іс-әрекеттер жасайтындықтары жайлы үгіт-насихат жүргізеді.

Саяси мәдениетті қалыптастырушылар қатарына діни ұйымдарды (мешіт, шіркеу) да жатқызуға болады. Олар адамдарға моральдық-этикалық уағыз айта отырып, дұрыс пен бұрыстың, адалдық пен арамдықтың, жақсылық пен жамандықтың айырмашылықтарын, патриоттық-отансүйгіштік қадір-қасиеттердің мән-мағыналарын түсіндіреді. Міне сондықтан да болар бүгінгі қазақтың қоғамдық өмірінде мұсылмандық рухани бірегейлік түрінде ғана емес, сонымен қатар ұлттың қайта түлеп жаңғыруының этностық конфессионалдық жұмылдырушы идеологиялық тұғырлық ұстанымы ретінде де көрініс табуда. Мысалы, бүгінгі таңдағы әрбір қазақ мұсылман дінін өз ұлтының дәстүрлі діні ретінде таниды. «Сіз қандай діни сенімді ұстанасыз?» деген сауалнама сұрағына сұралғандардың 97,8% «мұсылмандықты» ұстанамыз деп жауап қайтарды [1].

Әсіресе, саяси мәдениетті қалыптастыруда елеулі рөл ойнайтын бұқаралық ақпарат құралдары: баспасөз, радио, теледидар. Қазіргі таңда бұларды жұртшылық биліктің төртінші тармағы ретінде таниды. Әсіресе, бүгінгі талас- тартысқа толы әлемдік шиеленісті жағдайда теледидардың орны ерекше бөлек. Өйткені, әлемдік жаңалықтарды миллиондаған адам теледидар арқылы көзімен көріп, бағалауға, болжам жасауға, пікір білдіруге әбден дағдыланған. Айталық, сауалнама сұрақтарына жауап қайтарған жастардың 83,7% теледидар арқылы көрсетіліп келе жатқан әлемдік аренадағы, әсіресе АҚШ пен Ресей арасындағы қайшылықты теке- тіресті оқиғаларды тереңдете талдап, жеке бастық наразылық пікірлерін білдіре білген [2]. Бұл теке-тірестің арты тоқтатылмаса әлемдік деңгейдегі апатты жағдайға, жер шарында тіршілік атаулының жойылып кетуіне ұрындыратындығын болжамдай алған. Таяу Шығыс пен Украина төңірегіндегі шиеленістің тоқтатылуы керектігін уәждей білген. АҚШ пен Қытай арасындағы сауда-саттық жанжалдың жаһандық сипат алып бара жатқандығына алаңдаушылықтарын білдірген. Әлемдік экстремистік пиғылдар белең алып, лаңкестіктің үдей түскендігіне қынжылыс сезімдерін білдіре білген. Демек, жастардың саяси саналылығы, саяси мәдениеті жоғары болуы үшін мемлекет ел ішіндегі және басқа елдердегі болып жатқан өзгерістерді хабарлай отырғандығы жөн. Сонда ғана жастар ол мәселелер жөнінде жетік біліп, саяси белсенділіктерін көтере түседі. Жан–жақты дамыған хабарламалық жүйенің болуы – қоғамның саяси мәдениетінің жоғарылығын, саяси қатынастардың қаншалықты дамығандығын білдіреді.

Саяси мәдениетті қалыптастырудың жоғарыда өзектелген нысандарынан басқа да жолдары мен тәсілдері баршылық. Солардың бірі жастарды саяси ұстанымдар мен әрекеттерге баули отырып, қоғамдық өмірге белсенді азамат етіп қосуы.

Саяси әлеуметтану мемлекеттік саяси басқару институттарының ықпалымен отбасында, құрбы-құрдастар тобы, мектеп, белгілі бір мамандықтарды меңгертетін арнаулы кәсіби оқу орындары, саяси ұйым, ұжым т.с.с. әсер етеді. Сонымен қатар саяси мәдениеттің өсіп келе жатқан жас ұрпақтың бойында қалыптасуына ол өмір сүрген замандағы тарихи дәуір, шет елдердегі жағдайлар, өз мемлекетінің саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени дамуы, үстемдік етіп отырған қоғамдық тәртіптің қалпы, топтық, таптық, ұлттық саяси сананың өзіндік ықпалы және т.б. әсер етеді. Мысалы, американдық саясаттанушылар жастың саяси әлеуметтенуінің 4 кезеңін негіздеп берген:

1. Саясаттану, яғни баланың ата-ана билігінен де жоғары саяси биліктің бәрін ұғынуы;
2. Жекелеу, мұнда баланың саяси билікті президент, полицей тұлғасы арқылы жекелеп сезінуі;
3. Дәріптеу, яғни саяси қайраткерлерге тек жақсы қасиеттерді таңу;
4. Институциоландыру, саяси билікті жеке тұлғалар арқылы емес, иесіз институттар арқылы (партия, сот, парламент, әскер және т.б.) қабылдау [3].

Айталық, сауалнама сұрақтарына жауап қайтарған 14-16 жас аралығындағы респонденттердің 12,5% саясатқа қызығушылық танытып, Батыстың Таяу Шығыста жүргізіп келе жатқан жүгенсіздіктерін, терроризмді және экстремизмді «дұрыс емес» деп есептеген. Саясат пен әлемде болып жатқан теке-тірестік жанжалдар туралы хабардарлықтарының көзі ретінде теледидардың, отбасының және құрбы-құрдастарының әңгімелерін атаған. Ал, 17-21 жас аралығындағы сұралған жастардың 18,6% саяси партиялардың соның ішінде ең алдымен «Нұр Отан» партиясының «Жас Отан» жастар қанатының қатарында көрінуге және де азаматтық бастамаларға қатысуға қызығушылық танытқан. Олар үшін елішілік қана емес, сонымен қатар халықаралық жағдайлар туралы пікір алмасу, сұхбат құру өте қызықты. Олардың пікірлеріне қарағанда Қазақстан үшін көрші ірі мемлекеттер Қытаймен және Ресеймен татулық, ынтымақтастық ахуалда болу болу тиімді. Бірқалыпты ұстамды, бірақ алыс қатынасты жағдайда болу АҚШ, Батыстың дамыған елдерімен арада орныққандағы

жөн. Бірақ өз дамуындағы Қазақстан дамыған елдер қатарынан көрінуге бағдар ұстанғаны дұрыс. Сұралған респондент жастардың ойынша Қазақстанның Еуразиялық одаққа мүше болуы оның экономикалық күш-қуатының артуына едәуір жәрдемін тигізіп келеді (57%) [4].

Жастардың саяси мәдениетінің қалыптасуын жоғарыда негіздегендей, мемлекеттік құрылымдар тарапынан арнайы ұйымдастырылып, жүйеленген тәрбиелік шаралармен қатар арнайы ұйымдастырылмаған стихиялық түрде қалыптасқан орта да әсер етеді. Мысалы «дәстүрден тыс діни ағымдар» өздерінің қоғамымызға жат үгіт-насихат жұмыстарын көбіне көп көшеде, тасада жымысқыланып жүргізеді. Сөйтіп, олар діни сауаты жетіле қоймаған, өмірлік бағыт-бағдары жаңа қалыптасып келе жатқан жас буынды алдап-арбау арқылы өз қатарына тартуға тырысады. Олар кейбір жастар ойлағандай биік мақсат-мүдделерге қызмет етуге үндемейді. Тек ой-санасы толық тұрақтамаған жасөспірімдерді өздерінің арам пиғылды мақсаттарын орындатуға пайдалану үшін алдап-арбап бағады. Өз мақсаттарына жету үшін олар соңғы жылдары әлеуметтік желілердегі насихаттық бейнероликтерді де пайдалана бастады. Мысалы, 2013-2017 жылдар аралығында ДАИШ тарапынан қазақстандық содырлардың қатысуымен 5 видеокөрініс таратылған. Бұдан басқа, Қазақстаннан Сирияға кетіп, соғысып жүргендердің әлеуметтік желілердегі фотосуреттері мен видеокөріністері «В контакте» әлеуметтік желісінде емін-еркін таратылуда. Осының бәрі жасөспірімдердің санасын улап, жағымсыз әрекеттерге бейсаяси көзқарастарға бой алдыруы мүмкін. Сондықтан, мұндай қоғамымызға жат көзқарастарды, саяси ұстанымдарды таратушылардың алдын алып, жолын кесе білген дұрыс. Ең алдымен әлеуметтік-экономикалық мәселелерді оң шешіп, жұмыссыз, көшеде бос сандалып жүрген жастарды жұмыспен қамту, белгілі бір кәсіпті меңгеретін орта оқу орнына тартып, кәсіптендіру қажет. Жасыратындығы жоқ, жастар арасында әлі де болса көрініс тауып отырған жұмыссыздық, жалақының төмендігі, криминалдық жағдай олардың ерік-жігері төмен бөлігінің жаңа қоғамдық ортаға, қоғамдық қатынастарға бейімделулеріне айтарлықтай қиындықтар тудырып жүр. Жалпы Қазақстан аумағында жер шарындағы барлық дін өкілдері өмір сүретіндігіне қарамастан, тұтынушысының саны басымдаулары – мұсылмандар мен православиенің республика азаматтарының тұрмысы мен санасына ықпал-әсері соңғы жылдары қатты күшейе түсті. Этникалық тұрғыда бұл пікірді 57,9% қазақ жастары, 46,8% -59,2% орыс және өзге ұлт жастары қолдайды. Әсіресе, қазақстандық өзбек жастары арасында ислам дінінің ықпалы өте жоғары (87,3%). Ал, ислам дінінің ықпалы барлығын сұралған қазақ жастарының 31,7% қолдаса, православие дінінің ықпалы барлығын орыс жастарының 11,6% , өзге ұлт өкілдері жастарының 3,4% растаған [5].

Дінге құлшылық етуші жастардың діни рәсімдерді орындауға құлықтылық танытушыларының пайыздық көрсеткіштері мынадай қазақ жастары 27,3% , орыс жастары 11,8% , өзбек жастары 87,3%, татарлар 39,8%, өзге ұлт жастары 57,8%. Сұралған жастардың барлығы дінаралық таулықты, өзара сыйластықты, өзге дін өкілдеріне «жылы шырайлы көзқарас танытуды» қазақ жастарының 88,9%, орыс жастарының 61,8% , өзбек жастарынан 66,3%, басқа этнос жастарынан 77,2% қолдайды. Ал, басқа дінді тұтынушыларға бейтарап көзқарас танытушылар қазақ жастары арасында 11,2%, орыс жастары арасында 38,2%, өзбек жастары арасында 32,7%, өзге ұлт жастары арасында 22,8% көрсетті. Бұл көрсеткіштер Қазақстан жастарының діни толеранттылығының биік деңгейін көрсетумен қатар, дінаралық және этносаралық тұрақтылықты, төзімділікті, татулықты, келісімді, сыйластық пен құрмет тұтушылықты өте жоғары ұстанымдар ретінде бағалайтындықтарын да білдіреді [6].

Ішкі саясат, жастардың бойына саналы саяси мәдениетті қалыптастыру елішілік бірлікті, патриотизмді, тұрақтылықты, этносаралық және конфессияаралық келісімді сақтауға, жастардың өзін Қазақстан Республикасының белсенді азаматы ретінде сезінуіне жұмылдыруы тиіс. Жастардың бойында жағымды саяси мәдениетті қалыптастыру үшін БАҚ-тарға елде жүргізіліп келе жатқан ұлттық саясаттың дұрыс мән-мағынасын түсіндіріп, кеңінен насихаттап отыруға барлық жағдай жасалуы керек. Патриотизмді, елсүйгіштік мақтанышты, қазақстандық ұлттық мүддені әрбір жас азаматтың бойына сіңіруге күш жұмсаған жөн. Рухани-адамгершілік құндылықтар мен жалпыұлттық мұраттарды насихаттап, жастар санасына сіңіре білу керек. Оң бағытты ақпараттық өнімдерді (телебағдарламалар, шоулар, фильмдер, жарнамалар мен роликтер, т.б.) көптеп шығару қолға алынуы тиіс. Жоғарыда аталған шаралар тек жастардың бойында саналы саяси мәдениетті қалыптастырып қана қоймай, сонымен бірге қоғамдағы әлеуметтік-саяси және мәдени-адамгершілік жүйесін, құндылықтарды құрметтеуге, төзімділік, бірлік және келісім идеяларын нығайта түсуге де өз жәрдемін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сколько граждан в РК являются мусульманами? [Электрон.ресурс] - 2010 – URL: http://www.diapazon.kz/kazakhstan/kaz-othernews/33516-skolko-grazhdan-v-rk-javljajutsja-musulmanami.html (09.09.2018).

2. Опрос: У американцев и россиян есть общие интересы. [Электрон.ресурс] - 2018 – URL: https://www.golos-ameriki.ru/a/poll-us-russia/4211305.html (дата обращения: 12.02.2018).

3. Васильев И.В. Условия и пути политической социализации личности: диссертационная работа / И.В.Васильев. – Санкт-Петербург, 1998.- 18 с.

4. Джамангулов К.Э. Политическая культура нового поколения казахстанцев // Вестник НАН РК. Сер. Филос. – 2011. – Т.1. №6. – С.22-29.

5. Қазақстанда ДАИШ лаңкестік тобының бірқатар мүшесі құрықталды, [Электрон.ресурс] – 2018 – URL: http://parstoday.com/kk/news/kazakhstan-i35367 (дата обращения: 07.03.2018).

6. Н.Әбдіғаниұлы. Сауалнама: жастардың дінге деген көзқарасы қандай? [Электрон.ресурс] – 2016 – URL: https://abai.kz/post/44689 (дата обращения: 20.07.2016).

REFERENCES

1. Skolko grazhdan v RK yavlyayutsya musulmanami? [How many citizens in Kazakhstan are Muslims?] - 2010 – Available at: http://www.diapazon.kz/kazakhstan/kaz-othernews/33516-skolko-grazhdan-v-rk-javljajutsja-musulmanami.html [in Russian]. (accessed 09.09.2018).

2. Opros: U amerikantsev i rossiyan est obshchie interesy. [Survey: Americans and Russians have common interests.] - 2018 – Available at: https://www.golos-ameriki.ru/a/poll-us-russia/4211305.html [in Russian]. (accessed 12.02.2018).

3. Vasilyev I.V. Usloviya i puti politicheskoy sotsializatsii lichnosti: dissertatsionnaya rabota [Conditions and ways of political personality socialization: dissertation paper] (St. Petersburg, 1998).

4. Dzhamangulov K.E. Politicheskaya kultura novogo pokoleniya kazakhstantsev [Political culture of the new generation of Kazakhstan], Vestnik NAN RK [Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan]. **6**, 22-29 (2011).

5. Kazakstanda DAISh lankestik tobynyn birkatar mushesi kuryktaldy [A number of members of the IS terrorist group were detained in Kazakhstan] – Available at: http://parstoday.com/kk/news/kazakhstan-i35367 (accessed 07.03.2018).

УДК 338.5 **МРНТИ 06.52.01**

S.YDYRYS [1], S.BAİMAGANBETOV[2]
[1]Prof. Dr. Ahmet Yesevi Üniversitesi
[2]PhD, Ahmet Yesevi Üniversitesi, *e-mail: sabit.baymaganbetov@ayu.edu.kz*

PETROL FİYATLARINDAKİ DEĞİŞİMLERİN GIDA FİYATLARI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: KAZAKİSTAN ÖRNEĞİ

Son 10 yılda petrol fiyatlanda iki şok meydana gelmiştir. Bu durum gelir kaynağı petrole dayalı olan Kazakistan ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Kazakistan'ın ekonomik yapısı ve mevcut ihracat kapasitesinin analizi, ekonomik değişkenler üzerinde en etkili dışsal faktörün petrol fiyatları olduğunu göstermektedir Petrol fiyatlarındaki ani düşüşler Kazakistan'ın gıda fıyalarına da yansıyarak yıllık enflasyon oranını arttırmıştır. Bu çalışmada Brent tipi ham petrol fiyatlarının Kazakistan gıda fiyatları üzerindeki etkileri 2002-2018 dönemleri arasındaki aylık zaman serilerinin yardımıile incelenmiştir. Yapsıal kırılma altında klasik birim kök testleri güvenilir sonuç vermemektedir. Bu bakımdan Zivot-Andrews (1992) birim kök testinin yardımı ile sınama yapuılmıştır. Gıda fiyatları ADF testine göre I(0) iken, Zivot-Andrews (1992) testine göre I(1) olduğu ispatlanmıştır. Sonraki adımlarda ise değişkenler arasında nedensellik sınaması yapılmıştır. Sınama sonucuna göre petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasında cift yönlü nedenselik mevcuttur. Değişkenler arasındaki kısa dönem etkisi VAR yönteminin yardımı ile araştırılmıltır. Sonuç olarak, ham petrol fiyatlarının gıda fiyatları üzerinde dolaylı bir etkisi bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, petrol fiyatları, gıda fiyatları, Yapsal kırılmalı birim kök testi.

С.Ыдырыс, С.Баймаганбетов
Мұнай бағасындағы ауытқулардың Қазақстанның азық-түлік бағасына әсері

Соңғы он жылда мұнай бағасына екі шок (күрт өзгерістер) әсер еткен болатын, бұл болса Қазақстан экономикасы үшін ауыр тиді. Қазақстанның экономикасын зерттей келе Қазақстанның экономикалық көрсеткіштеріне әсер етуші ең маңызды сыртқы фактор – бұл мұнай бағасы болып табылады. Мұнай бағасындағы ауытқулар өз кезегінде азық-түлік бағасына шығындық инфляция ретінде әсер ете отырып инфляцияның өсуіне себеп болады. Осы мақалада Брент маркалы мұнай бағасындағы өзгерістердің азық-түлік бағасына әсері 2002-2018 жылдары арасындағы айлық мәліметтері қолданыла отырып, зерттелді. Дағдарыс немесе басқа шоктардың әсерінен экономикада құрылымдық өзгерістер орын алады. Осы өзгерістерді есепке алған Zivot-Andrews бірлік түбір тесті пайдаланылды. Екінші болып айнымалылар арасында себеп салдар тестінің көмегімен талдау жасалынды. Талдау нәтижесінде екі айнымалы арасында қос бағытты себеп-салдар бар екені анықталды. Ең соңғы болып VAR (Векторлық авторегрессия) әдісі арқылы талдау жасалынды. Талдау нәтижесінде мұнай бағасының азық түлік бағасына тікелей емес жанамалы түрде әсер ететіні анықталды.

Кілт сөздері: Қазақстан, мұнай бағасы, азық-түлік бағасы, жасанды кесу блогының түбірлік сынағы.

С.Ыдырыс, С.Баймаганбетов

Влияние цен на нефть на цены на продовольствие в Казахстане

За последнее десятилетие на цены на нефть повлияли два шока что является серьезным ударом по экономике Казахстана. Важнейшим внешним фактором, влияющим на экономические показатели Казахстана, является цена на нефть. Колебания цен на нефть, в свою очередь привело к росту инфляции. В данной статье изучается влияние изменений цен на нефть марки Brent на цены продовольственных товаров. А также изучалось проблема с использованием ежемесячных данных за период с 2002 по 2018 год. Из-за кризиса или других потрясений могут произойти структурные изменения в экономике, и для того что бы получить точные результаты был использован тест на единичный коренной Зивот-Эндрюса, который учитывал эти изменения. Во вторых был исползован тест на причинность. Самый последний метод который использовался в исследовании это VAR (векторная авторегрессия). Анализ показал, что цены на нефть оказали косвенные влияние на цены на продукты питания.

Ключевые слова: Казахстан, цены на нефть, цены на продукты питания, тест на еденичный корень под структурным перерывом.

S.Ydyrys, S.Baimaganbetov

Assessing the effect of oil price on food prices: the case of kazakhstan

There have been two shocks in oil price over the last 10 years. This situation has a negative impact on the Kazakh economy, which is based on oil. Analysis of Kazakhstan's economic structure and current export capacity shows that the most effective external factor on economic variables is oil prices. Sudden drop in oil prices reflected on Kazakhstan's food prices and increased annual inflation rates. In this study, effects of Brent crude oil prices on Kazakh food prices were examined with the help of the monthly time series between 2002 and 2017. Classical unit root tests under structural break do not produce reliable results. In this regard, Zivot-Andrews (1992) has been tested with the help of unit root test. Food prices have been proven to be I (1) according to the Zivot-Andrews (1992) test, while I (0) is according to the ADF test. In subsequent steps, the causality test of the variables was performed. According to the test, there is a double-chance causality between oil prices and food prices. The short-term effect of the variables is investigated with the help of the VAR method. As a result, crude oil prices have an indirect impact on food prices.

Keywords: Kazakhstan, oil prices, food prices, test under structural break.

Son on yılda dünyada gıda ve ham petrol fiyatlarındaki değişmeler ülkelerin sosyo-ekonomik gelişimini ve istikrarını önemli ölçüde etkileye başlamıştır. Bunlardan, en yaygın tartışma konusu olanı, tarımsal emtia ve gıda fiyatlarındaki artışlardır. Özellikle 2008 yılı krizden sonra Merkez Bankalarının (MB) genişlemeci para politikaları izlemeleri, emtia piyasalarının artan şekilde finansal sisteme entegre olması ve bazı gelişmekte olan ülkelerin artan temel girdi talepleri, gıda ve emtia fiyatlarının artmasında önemli katkıda bulunmuştur.

Literatürde uluslararası piyasalarda ticareti yapılan emtia grubu içerisinde yer alan gıda ürünlerinin fiyatları 2009 yılından sonra, özellikle 2008 yılı finansal kriz sonrasında keskin bir şekilde artmaya başlamıştır.

Ayrıca gıda fiyatlarındaki artışa enerji fiyatlarındaki artışlar ile bu artışla ilişkilendirilen gübre ve kimyasal ürünlerin fiyatlarındaki artışlar da önemli katkı sağlamaktadır.

Gübre ve kimyasal ürünlerin üretim süreçlerinde ağırlıklı olarak enerji kullanılarak üretilmesi, gıda ürünlerinin üretim maliyetlerini artırmakta ve sonuçta artan maliyetler gıda fiyatlarına dolaylı olarak yansımaktadır

Petrol fiyatla gıda fiyatları üzerinde ne kadar etkilidir. Bu soru bir çok bilim adamlarının ilgisini çekebilmektedir. Nedeni ise, günümüzde gıda fiyatları özellikle tarım ve hayvancılık ürünleri petrol fiyatlarından önemli derecede etkilenmektedir. Son araştırmalara göre tarım ve hayvancılık sektöründe kulanılmakta olan gübre kimyasal ürünler ve araç masrafları söz konusu ürünün maliyetini arttırmaktadır. Petrol fiyatlanda meydana gelen artış dolaylı olarak gıda fiyatlarının da artmasına zemin oluşturmaktadır.

Petrol fiyatlarında meydana gelen değişimler gıda fiyatlarında artışa neden olması iki mekanizma ile açıklanmaktadır: Birinci mekanizma, girdi maliyetlerinde artışla ve ikinci mekanizma ise biyoyakıtlar gibi alternatif enerji kaynakları için girdi olarak kullanılan tarımsal ürünlere yönelik talep artışıyla açıklanmaktadır.

Olson ve diğerleri (2014) çalışmasında petrol fiyatlarındaki artışın gıda fiyatları üzerinde etkisinin artması gıda ürünlerinin borsada satılmaya başlandığına bağlamaktadır. Diğer yazarlar ise petrol fiyatlarının gıda fiyatları üzerinde etkili olması borsada finansal araç olarak kullanılması ile bağlıdır.

Avaos F (2014) çalışmasında yapısal kırılmalı testler yardımıyla petrol fiyatları gıda fiyatları üzerinde etkili mi sorusuna cevap aramıştır. Modelde petrol fiyatı ve gıda fiyatları (mısır ve buğday) yer almaktadır. Sonuç olarak gıda fiyatları ile petrol fiyatları arasında uzun dönem ilişkisini bulmuşlar.

Yenikaya ve diğerleri (2015) çalışmasında Petrol Fiyatlarinin Enflasyona Geciskenligi Degisti mi konu başlıklı makale yayınlamıştır. Bu çalışmada Petrol fiyatlarında meydana gelen değişikliklerin Türkiye'de enflasyon üzerindeki etkileri Genişletilmiş Philips Eğrisi Yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Sonuç ise Türkiye'de üretim sürecinde yaşanan değişiklikler ve petrol fiyatlarındaki hızlı yükseliş, petrol fiyatı geçişkenliğinin artmasının önemli nedenleri arasında sayılabilir.

Abdlaziz, R.A. ve diğerleri (2016) çalışmasında Petrol fiyatları, GSYH, gıda fiyatları ve reel döviz kuru değişkenlerini modele katarak petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasındaki ilişkiyi Doğrusal Olmayan ARDL Analizi ile test etmiştir. Petrol fiyatları ile reel döviz kurunun uzun dönemde gıda fiyatların arttırıcı bir etkiye sahip olduğu gözükmektedir.

Lucotte, Y. (2016) çalışmasında ise Petrol fiyatları ve gıda fiyatları (buğday, et, pirinç, mısır, süt ürünleri fiyatı) arasındaki ilişkiyi test etmiştir. Sonuçlara göre, Petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasında 2008 sonrası dönemde uzun dönem ilişki mevcuttur.

Altıntaş, H. (2016) "Petrol fiyatlarinin gıda fiyatlarına asimetrik etkisi: Türkiye için NARDL modeli uygulamasi" başlıklı çalışmasında Gıda fiyatları, petrol fiyatları, enerji fiyatları ve reel gelir gibi değişkenleri modele katarak inceleme yapmıştır. Ampirik sonuçlar petrol fiyatlarından gıda fiyatlarına anlamlı asimetrik aktarımın mevcut olduğunu göstermiştir. Petrol fiyatlarının uzun dönemde gıda fiyatları üzerine hem pozitif hem de negatif değişmelerine ilişkin katsayıların anlamlı olduğu görülmüştür.

Petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasındaki ilişkiyi araştıran bilim adamları en çok zaman serisi analizlerimden VAR ve ARDL byöntemlerini tercih etmektedir. Uzun dönem ilikisini araştıran bilim adamları ise VECM modeline başvurmaktadır. Son yıllarda ise oynaklılığı hesaplaya bilmek için ARCH modellerini tecih etmektedir. Buna rağmen Huange ve diğerleri (2015) çalışmasında petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasında doğrusal olmayan davranışlar gösterdiğini öne sürmektedir.

Petrol Fiyatların Etkileyen Temel Faktörler

Petrol fiyatlarını etkileyen faktörleri iki grupta toplamak mümkündür. Bunlar sırasıyla yapısal ve ikincil faktörlerdir. Yapısal faktörler uzun dönemde etkili iken, ikincil faktörlerin etkisi kısa dönemde gözlemlenmektedir (Tsoskounoglou, Ayerides ve Tritopoulou, 2008).

Yapısal faktör olarak bilinen arz-talep dengesinin etkisi uzun dönemde rastlanmaktadır. Kısa dönemde ise, jeopolitik riskler, finansal spekülasyonlar, krizler, doğal felaketler ve ABD dolarının değeri etkili olabilmektedir. Buna ek olarak, kısa dönemde etkisini gösteren faktörlerin kalıcı olmadığını, sadece anlık etki yarattığını söyleyebiliriz (Solak, 2012).

Petrol fiyatların etkileyen temel faktörler aşağıda verilmektedir:

- Dünya petrol talebi
- Mevcut üretim kapasitesi;
- Dünya kanıtlanmış petrol rezervleri;
- Dünya ekonomisinin büyüme hızı;
- Döviz kuru;
- Petrol sektörüne yapılan yatırımlar;
- Finansal spekülasyonlar;
- Jeopolitik riskler (Tsoskounoglou ve diğerleri, 2008)

Arz Etkisi

20. yüzyılın ilk çeyreğinde petrol üreticisi olarak 10 ülke kayıtlara geçmiştir. Bunlar sırasıyla, ABD, Rusya, Doğu Hindistan, Romanya, Avusturya-Macaristan, Japonya, Kanada, Almanya ve Peru'dur. Toplam üretimin yarısı bu ülkelerin içinde yer alan ABD ve Rusya tarafından yapılmaktadır (Ziysin ve Sergeyev, 2008).

Günümüzde ise, petrol üretiminin önemli kısmı birkaç ülke tarafından yapılmaktadır. BP (2016) verilerine göre, toplam petrol üretiminin %13,8'ini ABD, % 13,2'ini Suudi Arabistan, %12,4'ünü Rusya Federasyonu, %4,9'ini Kanada ve %4,8'ini Çin karşılamaktadır.

Tablo 1 - Ülkelere Göre Dünya Ham Petrol Üretimi.

2017 yılı Dünya petrol üretimi			
Sıra	**Ülke**	**Üretim miktarı (milyon varil/gün)**	**Dünyadaki payı (%)**
1	ABD	13,1	14,1
2	Suudi Arabistan	11,9	12,9
3	Rusya Federasyonu	11,3	12,2
4	Kanada	4,8	5,2
5	Çin Halk Cumhuriyeti	3,8	4,2
6	Irak	4,5	4,9
7	İran İslam Cumhuriyeti	4,9	5,4
8	Birleşik Arap Emirlikleri	3,9	4,2
9	Kuveyt	3,01	3,3
10	Venezuela	2,1	2,3
11	Brezilya	2,7	3,0
12	Meksika	2,2	2,4
13	Nijerya	1,9	2,1
14	Norveç	1,9	2,1
15	Angola	1,6	1,8
Toplam			80,2

Kaynak: BP, 2018 verilerinden derlenmiştir

Petrol üreticilerini OPEC üyesi ve diğerleri olmak üzere iki grup altında incelemek mümkündür. BP (2018) verilerine göre, OPEC üyesi ülkeler dünya petrol üretiminin %39,9 gerçekleştirmektedir. Bu grubu oluşturan ülkeler sırasıyla; Angola, Cezayir, Ekvator İran İslam Cumhuriyeti, Irak, Kuveyt, Libya, Nijerya, Katar, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri'dir.

Talep Etkisi

Petrol ürünlerine olan talep yıl geçtikçe artmasına rağmen, toplam enerji tüketiminde petrolün payının azalması beklenmektedir. Dünya tüketimindeki petrol ve petrol ürünlerinin payının azalması, temiz enerji olarak bilinen doğalgaz ve yenilenebilir enerjinin toplam tüketimdeki payının artmasından kaynaklanmaktadır. Dünyadaki tüm ülkeler petrol kaynaklarına sahip olup olmamasına rağmen, petrol ve türevlerinin tüketicileri olabilmektedir. Böylece, dünyadaki tüm ülkeler küresel petrol talebini oluşturan kitle haline gelmektedir. Bu fikirden yola çıkarak petrol talebini oluşturan ülkeleri OECD ve diğerleri olmak üzere iki grup altında inceleyebiliriz (Aydın, 2014: 77).

Tablo 2 - Bölgelere Göre Petrol Talebi (Milyon varil/gün)

Bölgeler	2016	2017	2016-2017 değişim (%)	Dünyadaki payı (%)
Kuzey Amerika	24,06	24,2	-0,6	24,7
Orta ve Güney Amerika	6,8	6,7	-0,2	6,9
Avrupa	14,7	14,98	1,9	15,3
Orta Doğu	9,16	9,29	1,4	4,4
Afrika	3,95	4,05	2,5	4,1
Asya ve Okyanusya	33,6	34,57	3	35,2
Toplam	96,49	98,18	1,8	100
Bunların içindeki:				
OECD	46,55	47,03	1	47,9
OECD dışındakiler	49,94	98,18	2,4	52,1
Eski SSCB	4,24	4,28	1,,4	4,4

Kaynak: BP, 2016 verilerinden derlenmiştir.

Tablo 2'ye göre, 2017 yılı dünyada 98,18 milyon varil/gün petrol tüketilmiştir. BP (2018) verilerine göre, petrol talebini 2016 yılına göre %1,8 artığını görülmektedir. Yukarıdaki çizelgeye göre, bölgeler kapsamında en çok talebi oluşturan Çin ve Hindistan'ın da içinde bulunduğu Asya-Pasifik bölgesi olup, bu bölgenin günlük petrol tüketimi 35,2 milyon varil ile dünya tüketiminin %35,2'sine karşılık gelmektedir. İkinci sırada ise ABD'nin de içinde bulunduğu Kuzey Amerika Bölgesi gelmektedir. Bu bölgede günlük tüketim yaklaşık 24,2 milyon varil olup dünya tüketimin %24,7'üne karşılık gelmektedir. Avrupa bölgesi ise, günlük 14,98 milyon varil tüketimle toplam tüketimin %15,3'üne sahiptir. Orta Doğu bölgesi günlük 9,2 milyon varil ile dünya tüketiminin %9,5'ine sahiptir. Güney ve Orta Amerika bölgesi ise günlük 6,8 milyon varil ile dünya tüketiminin %6,9'una sahiptir. Son sırada yer alan Afrika bölgesi günlük 4,04 milyon varil tüketerek dünya tüketiminin %4,1'sini oluşturmaktadır.

OECD ülkeleri 47,03 milyon varil/gün tüketerek küresel petrol talebinin %47,9 oluştururken, OECD dışındaki ülkeler grubu 51,15 milyon varil/gün tüketerek küresel petrol talebinin %52,1'ine sahiptir.

Jeopolitik

Jeopolitik terimi ilk yıllarda askeri terim olarak ortaya çıkmıştır. Günümüzde ise coğrafi alandaki etkileşimleri ve bunlardan kaynaklanan güç mücadelesi anlamına gelmektedir. Jeopolitik

teorisinin asıl amacı ülkenin jeostratejisini oluşturmaktır (Khanna, 2011). Enerji jeopolitiği, enerji kaynaklarının bulunduğu bölgeleri kapsamakla birlikte, enerji ile ilgili arz-talep ilişkisi başta olmak üzere, söz konusu enerji kaynaklarının ulaşımını, boru hatların bulunduğu bölgeleri ve bölge çevresindeki tüm coğrafi unsurları kapsamaktadır (Demir, 2010).

19. asırda meydana gelen sanayi devrimi petrolü stratejik önem taşıyan hammadde haline getirmiştir. Petrolü elde eden ülke stratejik önem kazanmakta olup, dünya devleri söz konusu hammaddenin üretimini, boru hatlarını kontrol altında tutabilmek için enerji güvenliği altında stratejiler oluşturmaya başlamıştır. Böylece, petrol yatakları bulunan bölgeler stratejik önem kazanarak, petrol kaynakların elde etmek için küresel rekabet başlatılmıştır (Karadağ, 1991).

Enerji kaynakları tüm dünyada eşit miktarda bulunmamaktadır. Enerji jeopolitiği açısından önemli bölge olarak sayılabilmesi için, söz konusu bölgenin enerji ihtiyacını küresel düzeyde karşılayabilecek kabiliyete sahip olması gerekir. Son dönemde teknolojilerinin gelişmesi nedeniyle yeni petrol sahaları keşfedilmektedir, bu durum ülkelerin uyguladığı enerji jeopolitiğinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğine bir işaret olarak nitelendirilebilir. Böylece, enerji jeopolitiği fosil kaynaklarının bulunduğu bölge ve fosil yakıtlarının taşınmasında kullanılan geçici bölgeler ile birlikte, ilgili enerji kaynaklarının talep eden bölgeleri de kapsamaktadır (Sevim, 2012).

Petrol ihracatçısı ülkelerde meydana gelen siyasi belirsizlikler başta olmak üzere, savaş durumu ve terörist faaliyetleri jeopolitik sebep olarak değerlendirsek, bu sebepler, petrolün dünya piyasasına ulaşımını engelleyebilmektedir ve bu durum spekülatif hareketlere zemin hazırlayarak petrol fiyatlarındaki oynaklığa yol açmaktadır. Jeopolitik risklerin artması, sigorta maliyetlerini de arttırarak, petrol fiyatlarına yansımaktadır, böylece jeopolitik riskler petrol fiyatındaki belirsizliğe yol açarak kısa ve orta vadede etkisini göstermektedir. Jeopolitik riskler aynı zamanda söz konusu bölgeye yatırımın azalmasına da neden olabilmektedir. Yatırım yapılmayan bölgelerin maliyeti diğer bölgelere göre fazla olabilmektedir. Çünkü yatırım ile birlikte yeni teknolojiler de gelişmektedir ve bu durum maliyetin azalmasını sağlayabilmektedir (Tsoskounoglou ve diğerleri, 2008).

Gıda fiyatların etkileyen temel faktörler ise aşağıda yer almaktadır:

- Nüfüs artışı ve şehirleşme
- Tüketimdeki artış
- Petrol fiyatları
- Stoklar
- Döviz kuru dalgalanmaları
- Yerel politikalar

Yöntem

Zivot ve Andrews (1992) Testi

Zivot ve Andrews (1992) makalelerinde, Perron (1989)'nu dışsallık varsayımını eleştirmişlerdir. Perron çalışmasını Nelson ve Plosser (1982) çalışmasına dayandırmıştır ve bu amaçla N&P (1982)'nin kullanmış olduğu veri setini analizinde kullanmıştır. Perron (1989) analizinde serilerin trend fonksiyonun tek bir zaman kırılmasına izin verildiği takdirde, N&P (1982) tarafından incelenen serilerin çoğunda birim kök boş hipotezini reddetmişlerdir. Perron (1989) çalışmasında büyük buhranı (1929) ve petrol şokunu (1973) dışsal kırılma zamanları olarak ele alınmıştır. Yani, kırılma zamanı önsel olarak bilinmektedir. Zivot ve Andrews (1992) çalışmalarının çıkış noktasını bu dışsallık varsayımı oluşturmuştur. ZA (1992), Perron yaklaşımında kırılma noktasının seçimi önceki gözlemlere dayandığından, Perron metodolojisinde ön testlerle ilgili problemlerin ortaya çıkacağını ileri sürmüşlerdir. ZA geliştirdikleri test yönteminin veri kaybını önlediğini ve bu nedenle Perron testinden daha uygun bir yöntem

olduğunu savunmuşlardır.

Zivot ve Andrew geliştirdikleri test prosedürü ile, Perron yaklaşımı ile %5 anlamlılık düzeyinde birim kök boş hipotezinin reddedildiği on seriden dördünde birim kök boş hipotezini reddedememişlerdir. Yani birim kök hipotezi karşısında daha kesin olmayan sonuçlara ulaşmışlardır.

Zivot ve Andrews (1992), Perron (1989)'dan farklı olarak kırılma noktasını dışsal olarak değil, içsel olarak modele katmıştır. Perron yaklaşımında kırılma noktası önceden bilinmekte ise, ZA Perron'dan farklı olarak kırılma noktasını tahmin ederek bulabilmektedir. Kırılma noktasının tahmininde veriler bağımlı bir algoritma şeklinde kullanmaktadır. Böylece ZA (1992), Perron (1989)'un bilinen bir zamanda yapısal kırılma üzerine koşullu birim kök testini, koşulsuz bir birim kök testine dönüştürmüştür.

ZA (1992), kırılma noktasının tahmin edilmesinde en fazla ağırlığı trend durağan alternatif hipoteze vermek olduğunu ifade etmişlerdir.

ZA (1992) üç model için yokluk hipotezleri aşağıdaki gibidir;

$$y_t = \mu + y_{t-1} + e_t$$

Burada boş hipotez altında y_t serisinde dışsal bir yapısal kırılmanın olmadığı birim kök sürecini ifade etmektedir. Alternatif hipotez ise y_t serisinin trend fonksiyonunda zamanın bilinmeyen bir noktasında meydana gelen tek zamanlı bir kırılma ile trend durağan bir sürece sahip olduğunu ifade eder.

Zivot ve Andrews (1992) çalışmalarında, Perron(1989) tarafından izlenen ADF test prosedürünü izlemişlerdir. Boş hipotezi test etmek için, aşağıda verilen regresyon denklemlerini kullanmışlardır.

$$y_t = \hat{\mu}^A + \hat{\theta}^A DU_t(\hat{\gamma}) + \hat{b}^A t + \hat{a}^A y_{t-1} + \sum_{j=1}^{k} \hat{c}_j \Delta\hat{y}_{t-j} + \hat{e}_t$$

$$y_t = \hat{\mu}^B + \hat{\theta}^B t + \hat{\gamma}^B DT^*(\hat{\gamma}) + \hat{a}^B y_{t-1} + \sum_{j=1}^{k} \hat{c}_i^B \Delta\hat{y}_{t-j} + \hat{e}_t$$

$$y_t = \hat{\mu}^C + \hat{\theta}^C DU(\hat{\gamma}) + \hat{b}^C t + \hat{\gamma}^B DT_t^*(\hat{\gamma})\hat{d}^B + \hat{a}^C y_{t-1} + \sum_{i=1}^{k} \hat{c}_i^C \Delta\hat{y}_{t-i} + \hat{e}_t$$

$$DU_t = \begin{cases} 1, & eğer\ t > T\gamma \\ 0, & d.d \end{cases}$$

Başka bir ifade ile, $a = 1$ için, t istatistiğini küçültücü eden değer kırılma noktası olarak seçilir. Yani $a = 1$ yokluk hipotezinin testi için geliştirilen t istatistiği, mümkün kırılma noktaları arasında en küçük değerdir.

Burada $\widehat{\gamma_{inf}^i}$ model i için küçültücü böyle bir değeri gösterdiğini varsayalım

$$t_{\widehat{a^i}} = \left|\widehat{\gamma_{inf}^i}\right| = \inf_{\gamma \in \Lambda} t_{\widehat{a^i}}(\gamma) \qquad i = A, B, C$$

Sol kuyruk testinin verilen bir boyutu için $\inf_{\gamma \in \Lambda} t_{\widehat{a^i}}(\gamma)$ kritik değerleri, Perron tarafından sabit bir kırılma kesri değeri (γ), ile elde edilen kritik değerlerden mutlak değer olarak daha geniştir (daha negatiftir). Zivot ve Andrews (1992) kritik değerleri Model (A) için, %5 anlam düzeyinde Perron'nun kritik değerlerinden %24 ve %1 anlam düzeyinde ise %23 daha geniştir (mutlak değer olarak). Benzer durum, Model (B) ve Model (C) için de geçerlidir. Ayrıca

gecikme sayısı "k"yı belirlemek için c_j katsayısının istatistiksel anlamlılığına bakılmalıdır.

ZA testinin uygulamasında ilk olarak Model (C) tahmin edilir. DU ve DT kukla değişkenlerine ait parametrelerin anlamlılığına göre uygun model seçilir. Her iki kukla değişkeni de anlamlı bulunursa, Model (C), sadece DU değişkeni anlamlı bulunursa, Model (A), sadece DT anlamlı bulunursa, Model (B) tahmin edilir. Hangi modelin daha uygun olduğu konusunda fikir birliği olmamakla beraber uygulamada genellikle Model (A) ve Model (C) tercih edilmektedir. (N.,Ç., Yavuz, 2006)

Karar aşamasında

$$\inf_{\gamma \in \Lambda} t_{\widehat{a}^{\gamma}}(\gamma) < k_{\inf,a}$$

İse, birim kök boş hipotezi reddedilir. Böylece serinin zamanın bilinmeyen bir noktasında oluşan olasılıklı bir yapısal kırılmayla trend durağan bir sürece sahip olduğu söylenebilir. (Hesaplanan t istatistiğinin, mutlak değer olarak, Zivot ve Andrews kritik değerlerinden büyük olması durumunda birim kök boş hipotezi reddedilir).

Zivot ve Andrews (1992) test yaklaşımı iki yönü ile Perron (1989)'nın elde ettiği sonuçlardan farklıdır. Öncelikle Perron yaklaşımında dışsal olarak varsayılan kırılma zamanı, Zivot ve Andrews yaklaşımında (3.10) ile verilen denkleme göre tahmin edilir.

Diğer bir farklılık ise, ZA yaklaşımı boş hipotez altında yapısal kırılmayı dışlamaktadır. Bundan dolayı, Model (A) ve Model (B)'de yer alan $D(T_B)$ kukla değişkeni ZA yaklaşımında verilen regresyon denklemlerinde yer almaz.

İçsel kırılmalı ZA testi tüm örneklemi kullanır ve olası kırılma tarihlerinin her biri için farklı bir kukla değişkeni tanımlamaktadır. ZA minimum t istatistiğinin kendi kritik asimptotik teorisi ve kritik değerleri vardır. ZA kritik değerler Perron (1989) tarafından önerilenlerden daha negatif olduğu için birim kök boş hipotezini reddetmede başarısız kalmaktadır (Byrne ve Perman, 2006).

Standart VAR modeli bir grup ekonomik değişken arasındakiilişkini inceleme konusubda iyibir yöntemdir. Buna rağmen VAR yönteminin ekonomik altyapısı yoktur ve bundan dolayı bir sürü eleştiriye neden olmaktadır. Bunun anmlamı VAR yöntemiile elde edilen bulgular iktisadi teoriye uygun sonuçlar vermeyebilir.

Bu sebeplarden dolayı VAR modeline kısıtlamalar ekleyerek modeli baştan yazalım:

$$y_t = b_{10} - b_{12}z_t + \gamma_{11}y_{t-1} + \gamma_{12}z_{t-1} + \in y_t$$
$$z_t = b_{20} - b_{22}y_t + \gamma_{21}y_{t-1} + \gamma_{22}z_{t-1} + \in y_t \qquad (2.55)$$

Eşitliği VAR modelinin yapısal biçimde gösterilişidir. (2.55) denklemini indirgenmiş forma dönüştürebilmek için

$$y_t + b_{12}z_t = b_{10} + \gamma_{11}y_{t-1} + \gamma_{12}z_{t-1} + \in y_t$$
$$b_{21}\,y_t + z_t = b_{20} + \gamma_{21}y_{t-1} + \gamma_{22}z_{t-1} + \in y_t \qquad (2.56)$$

Eşitlikleri elde edilmiştir. Bu modeli indirgrenmiş biçim katsayıları ile ifade ettiğimizde,

$$y_t = b_{10} + \gamma_{11}y_{t-1} + b_{12}(b_{20} + b_{21}y_t) + \gamma_{12}z_{t-1} + \in y_t$$
$$z_t = b_{20} + b_{21}(b_{10} + \gamma_{11}y_{t-1} + b_{12}z_{t-1} + \in y_t) + \gamma_{22}z_{t-1} + \in y_{zt}$$
$$y_t = a_{10} + a_{11}y_{t-1} + a_{12}z_{t-1} + e_{1t}$$
$$z_t = a_{20} + a_{21}y_{t-1} + a_{22}z_{t-1} + e_{2t} \qquad (2.57)$$

Yukarıda yer alan sonuca ulaşılır. Bu eşitliklerden elde edilecek e_{1t} ve e_{2t}, bağımlı değişkenlerin bir dönem sonrasına ilişkin tahmin hatalarıdır. VAR modelin kullanarak tahmin yapmak istediğinde, tahmin hataları bileşenleri önemli değildir. Daha ayrıntılı açıklama istersek amaç sadece ileriye yönelik tahmin yapmak ise

$$\begin{bmatrix} e_{1t} \\ e_{2t} \end{bmatrix} = {}^{1}/_{(1 - b_{12}b_{21})} \begin{bmatrix} 1 & -b_{12} \\ -b_{21} & 1 \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \in_{yt} \\ \in_{zt} \end{bmatrix}$$

Veri seti

Çalişmada 2003:01-2017:12 dönemine ait aylık veriler yer almaktadır. Veriler Kazakiatan Merkes bankası vari tabanı ve EİA veri tabanlarından elde edilmiştir. Değişkenlerden gıda fiyatları Kazakistan için 2010=100 bazda ve mevsimsel etkiden arındırılarak modele eklenmiştir, Son olarak petrol fiyatı ise ABD dollar bazında mevsimsel stkiden arındırılmıştır.

Birim kök testleri

Bu çalışmada iki çeşit birim kök testi sonuçları ele alınmıştır. Bunlar sırasıyla Genişletilmiş Dickey Fuller birim kök testi ve yapısal kırılmalar altında geliştirilen Zivot ve Andrews (1992) Testidir.

Tablo 3-Birim kök testi sonuçları.

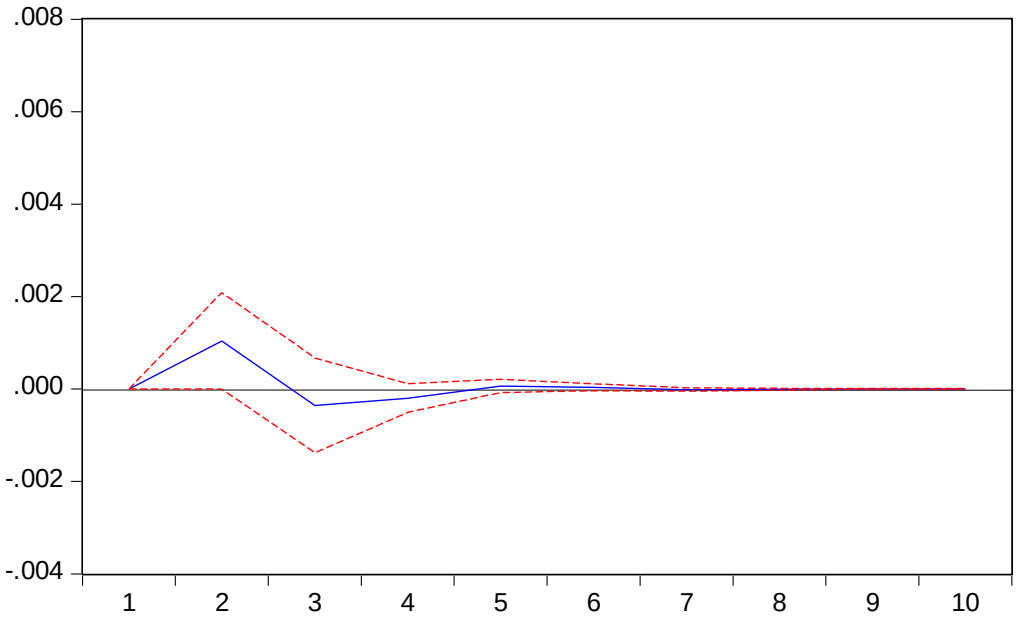
Değişkenler	**ADF test**		**Zivot-Andrews test**	
Gıda fiyatları	İstatistik	Olasılık değeri	İstatistik	Olasılık değeri
Sabit terimli	-5.471	0.000	-6.097	0.165
Trendli ve sabit terimli	-5.472	0.001	-5.552	0.4132
Sabit terimsiz	0.0367	0.6923	-7.723	0.731

Yukarıdaki tablo 3'de yer aldığı gibi gıda fiyatları normal ADF birik kök testi sonucunda durağan olarak gözükmektedir. Buna rağmen ZA birim kök testi ise durağan olmadığına işaret etmektedir. ADF testinde durağan ZA testindi birinci sıra fark ile durağan olmasının temel nedeni 2007 yılında meydana gelen kırılmadan kaynaklanmaktadır.

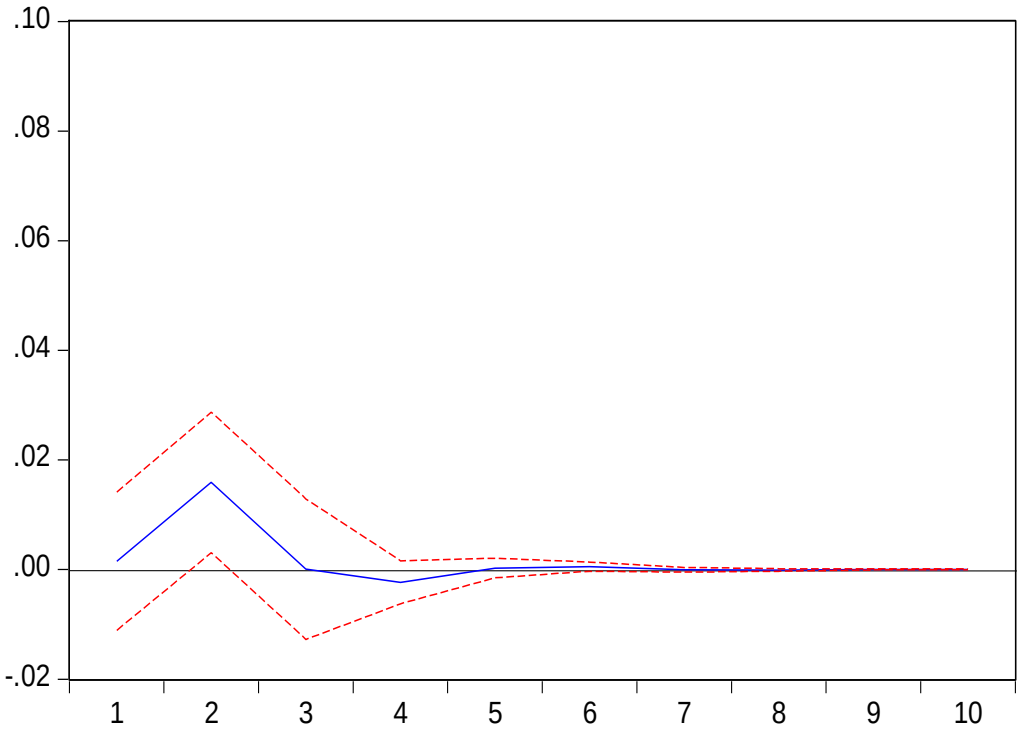
Tablo 4-Birim kök testi sonuçları.

Değişkenler	**ADF test**		**Birinci sıra fark**	
Petrol fiyatları	İstatistik	Olasılık değeri	İstatistik	Olasılık değeri
Sabit terimli	-1.222	0.662	-1.222	0.662
Trendli ve sabit terimli	-2.688	0.244	-2.688	0.244
Sabit terimsiz	-0.042	0.666	-0.042	0.666

Yukarıda yer alan tablo 4'e göre petrol fiyatları değeişkeninin bütünleşme sırası I(1)'dir. Diğer bir ifade ile petrol fiyatları değişkeni düzeyde birim kök içermektedir ve birincisıra farkı alındığında durağanlaştığı görülmeltedir.

Şekil 1 - Gıda fiyatlarının petrol fiyatlarına tepkisi.

Şekil 2 - Petrol fiyatlarının gıda fiyatlarına tepkisi

Yukarıda yer alan Şekil 1'i inceleyecek olursak petrol fiyatlarında meydana gelen bir şoka gıda fiyatlarının tepkisi yer almaktadır. Yukarıdaki şekil 1'de gözüktüğü gibi ilk iki dönemde petrol fiyaları ile gıda fiyatları arasında anlamlı pozitif ilişki mevcuttur. Bu petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasında pozitif yönlü ilişkinin olduğuna işaret etmektedir. Sonuç olara petrol fiyatları ile gıda fiyatları aynı yönde hareket edeceğini görmekteyiz. Diğer bir ifade ile eğer petrol fiyatları artış

gösterirse gıda fiyatları da artacaktır. Sonraki dönemlerde ilişki anlamsız hale gelmektedir ve petrol fiyatlarında meydana gelen şokun etkisi dört ay süreceğini bildirtmek gerekir.

Tablo 5-Varyans Ayrıştırma Sonuçları.

Dönem	S.E	Gıda Fiyatları	Petrol fiyatları
1	0.006207	100.0000	0.000000
2	0.007613	98.03829	1.961714
3	0.007972	96.52257	3.477430
4	0.008035	95.89424	4.105764
5	0.008042	95.73957	4.260426
6	0.008044	95.72125	4.278749
7	0.008045	95.72207	4.277926
8	0.008045	95.72214	4.277857
9	0.008045	95.72166	4.278336
10	0.008046	95.72140	4.278601

Yukarıda yer alan Tablo 5'i inceleyecek olursak, birinci dönemde gıda fiyatları değişkeninin varyansının yüzde %100'ü değişkenin kendi tarafından açıklanmaktadır. Bu oran gıda fiyatları değişkeninin dışsal olduğunu göstermektedir. Dönem sayısı arttıkça açıklama oranı da düşer ve 4. dönemden itibaren sabitleşmektedir. Böylece, 4. dönemden itibaren gıda fiyatları değişkeninin %4 petrol fiyatları tarafından açıklanmaktadır.

SONUÇ

Petrol, başta ulaşım ve enerji sektörü olmak üzere, çeşitli alanlarda kullanılması nedeniyle stratejik önem taşıyan bir hammaddedir. Bu bakımdan, petrol fiyatlarında meydana gelen değişimler hem petrol ihracatçısı hem de petrol ithalatçısı ülkelerinin büyüme, döviz kuru ve enflasyon gibi makroekonomik göstergeleri üzerinde etkili olabilmektedir. Bu etkiler ülkelerin petrolü elde etme şekline (petrol ihracatçısı veya petrol ithalatçısı) ve söz konusu ülkelerin gelişim seviyesine göre farklılık gösterebilmektedir.

Petrol fiyatlarında meydana gelen değişimler gıda fiyatlarında artışa neden olması iki mekanizma ile açıklanmaktadır: Birinci mekanizma, girdi maliyetlerinde artışla ve ikinci mekanizma ise biyoyakıtlar gibi alternatif enerji kaynakları için girdi olarak kullanılan tarımsal ürünlere yönelik talep artışıyla açıklanmaktadır.

Petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasındaki ilişkiyi araştıran bilim adamları en çok zaman serisi analizlerimden VAR ve ARDL byöntemlerini tercih etmektedir. Uzun dönem ilikisini araştıran bilim adamları ise VECM modeline başvurmaktadır. Son yıllarda ise oynaklılığı hesaplaya bilmek için ARCH modellerini tecih etmektedir. Buna rağmen Huange ve diğerleri (2015) çalışmasında petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasında doğrusal olamayan davranışlar gösterdiğini öne sürmektedir.

Petrol fiyatlarını etkileyen faktörleri iki grupta toplamak mümkündür. Bunlar sırasıyla yapısal ve ikincil faktörlerdir. Yapısal faktörler uzun dönemde etkili iken, ikincil faktörlerin etkisi kısa dönemde gözlemlenmektedir. Yapısal faktör olarak bilinen arz-talep dengesinin etkisi uzun dönemde rastlanmaktadır. Kısa dönemde ise, jeopolitik riskler, finansal spekülasyonlar, krizler, doğal felaketler ve ABD dolarının değeri etkili olabilmektedir. Buna ek olarak, kısa dönemde etkisini gösteren faktörlerin kalıcı olmadığını, sadece anlık etki yarattığını söyleyebiliriz.

Petrol fiyatlarında meydana gelen şoka gıda fiyatlarının tepkisi yer almaktadır. Bu çizelgeden gözüktüğü gibi ilk iki dönemde petrol fiyaları ile gıda fiyatları arasında anlamlı pozitifilişki mevcuttur. Bu petrol fiyatları ile gıda fiyatları arasında pozitif yönlü ilişkinin olduğuna işaret etmektedir. Sonuç olara petrol fiyatları ile gıda fiyatları aynı yönde hareket edeceğini görmekteyiz. Diğer bir ifade ile eğer petrol fiyatları artış gösterirsegıda fiyatları da artacaktır. Sonraki dönemlerde ilişki anlamsız hale gelmektedir ve petrol fiyatlarında meydana gelen şokun etkisi dört ay süreceğini bildirtmek gerekir.

KAYNAKLAR

1.Altıntaş, H. (2016). Petrol fiyatlarinin gida fiyatlarina asimetrik etkisi: Türkiye için nardl modeli uygulamasi. Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 14(4), 1-24.

2.Avalos, F. (2014). Do oil prices drive food prices? The tale of a structural break. Journal of International Money and Finance, 42, 253-271

3.Aydın L. (2014). Enerji Ekonomisi ve Politikaları, Seçkin Yayıncılık

4.Jones, P. M., & Olson, E. (2013). The time-varying correlation between uncertainty, output, and inflation: Evidence from a DCC-GARCH model. Economics Letters, 118(1), 33-37.

5.Karadağ, R., 1991; Petrol Fırtınası, Divan Yayınları, İstanbul, 378 s

6.Khanna, P. (2011). "Yeni dünya düzeni, yeni yükselen güçler 21. yüzyılda dünyayı nasıl belirliyor". Çev: Elif Nihan Akbaş, Pegasus Yayınları, İstanbul.

7.Lucotte, Y. (2016). Co-movements between crude oil and food prices: A post-commodity boom perspective. Economics Letters, 147, 142-147.

8.Sevim, C. (2012). "Küresel Enerji Jeopolitiği ve Enerji Güvenliği". Journal of Yaşar University, 7(26), 4378-4391.

9.Solak, A. O. (2012). "Petrol Fiyatlarını Belirleyici Faktörler". Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 4(2).

10.Tsoskounoglou, M., Ayerides, G., & Tritopoulou, E. (2008). The end of cheap oil: Current status and prospects. Energy Policy, 36(10), 3797-3806.

11.Yanıkkaya, H., Kaya, H., & Akgul, D. (2015). Petrol Fiyatlarinin Enflasyona Geciskenligi Degisti mi?. Central Bank Review, 15(3), 75-88.

12.Zivot, E., & Andrews, D. W. K. (2002). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. Journal of business & economic statistics, 20(1), 25-44.

13.Ziysin, L.V. ve Sergeyev V.V. (2008) Netradisyonniye I vozobnovlyaemiye istochniki energii. İzdatelstvo Politicheskogo Universiteta. Sanky Peterburg

ӘОЖ (УДК) 330.1 **МҒТАР 16.01.07**

Б.С.МЫРЗАЛИЕВ, Л.Т.ТАЙЖАНОВ
[1]э.ғ.д., профессор, Ахмет Ясауи университеті
[2]PhD, Ахмет Ясауи университеті, (Түркістан қ., Қазақстан)
e-mail: tayzhanov1988@mail.ru

ШАҒЫН ЖӘНЕ МОНОҚАЛАЛАРДЫ БАСҚАРУДЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада кіші және монобейінді қалаларды басқарудың ғылыми-теориялық негіздерінің жетілдіру проблемалары зерттелген, атап айтқанда Қазақстандағы және шетелдегі кіші және монобейінді қалаларды дамытудың негізгі бағыттары анықталған; қалалардың қоныстану типіне байланысты және олардың дамуын басқару деңгейіне қатысты жіктеме жасалған; кіші және монобейінді қалалардың стратегиялық жоспарлауының әдістемелік және әдістік аспектілері зерттелген; монобейінді қалалар жергілікті құрылым ретінде және оларға ерекше басқарушылықты қажет ететіндігі айқындаған; монобейінді елді мекендердің негізгі даму проблемалары талданған; кіші және моноқалаларды әлеуметтік-экономикалық дамыту бағдарламасының негізі мен реттілігі осы бағадарламаны жасап шығарудағы және оны іске асырудағы басты құрал ретінде анықталған; жергілікті мақсатты бағдарламалардың іске асырылуының мониторингін жүргізудің алгоритмі жасалынған және қалақұраушы кәсіпорынды қайта құрылымдау жағдайында монобейінді қалалардың даму стратегиясын жүзеге асырумен жергілікті кәсіпорындардың басқару тиімділігін бағалауға әдістемелік ұсыныстар ұсынылған.

Қазіргі уақытта халықтың ірі қалаларға шоғырлануы мен оған жаппай көшуі, кіші және бір салалы қалаларда экономикалық-әлеуметтік проблемалары зерттелген. Оның үстіне экономикалық дағдарыс ірі қалаларға қарағанда бір салалы қалаларда, оның жалғыз саласы, яғни қалақұрушы кәсіпорындарға байланысты болғандықтан, осы кәсіпорындардың тауарына сұраныстың жоғары тәуелділігі өз әсерін тигізуі қарастырыған. Сонымен қатар мақалада кіші және бір салалы қалалардың қалыптасуындағы әлеуметтік-экономикалық жағдайлары мен даму проблемалары, тереңдетілген ғылыми-теориялық негіздермен түсіндірілген және олардың әлеуметтік-экономикалық дамуының жетілдіру жолдары зерттелген.

Кілт сөздері: моноқала, қала құраушы кәсіпорын, монобейінді қала, мониндустриалды қала, моно-маманданған завод-қала.

Б.С.Мырзалиев, Л.Т.Тайжанов

Научные основы управления малых и моногородов

В статье исследованы проблемы совершенствования научно-теоретических основ управления малых и монопрофильных городов, в частности определены приоритетные направления развития экономики малых и монопрофильных городов в Казахстане и за рубежом; определены типы городских поселений и проведены классификация с позиций управления их развитием; исследованы методологические и методические аспекты стратегического планирования в малых и монопрофильных городах; идентифицированы монопрофильные города как типа муниципального образования, требующего особого подхода к управлению им; анализированы основные проблемы развития монопрофильных

городских поселений; определены сущность и порядок разработки программ социально-экономического развития малых и монопрофильных городах как основного инструмента реализации стратегии; разработаны алгоритм проведения мониторинга реализации местных целевых программ, методические рекомендации по оценке эффективности управления местными предприятиями и реализации стратегии развития монопрофильного городского поселения в условиях реструктуризации градообразующего предприятия.

В настоящее время перенаселение больших городов и массовое миграция людей от малых к большим городам создает социально-экономическую проблему в монопрофильных городах. Кроме того, экономический кризис имеет большое негативное влияние на моно-индустриальные города по сравнению с большими городами. Болшинство моногородов зависят от градообразующих предприятий, которые определяют основную функциянальность города. К дополнению, в статье рассмотрены социально-экономические проблемы становления малых и монопрофильных городов; исследованы и обоснованы научно-теоретические основы совершенствования управлением социально-экономическим развитием городов.

Ключевые слова: моногорода, градообразующее предприятие, моноспецилизированные города, моно индустриальные города, моноспецилизированные города-заводы.

B.S.Myrzaliyev, L.T.Tayzhanov

The scientific basis of management of small and single-industry towns

In the articles were studied the problems of improving the scientific and theoretical principles of management of small and single-industry towns, in particular identified priority areas for economic development of small and single-industry towns in Kazakhstan and in abroad; defined types of urban settlements and the classification of positions with the management of their development; investigated methodological and methodical aspects of strategic planning in small and single-industry towns; identified as a type of company towns of the municipality, requiring a special approach to management; analyzed the main problems of single-industry towns; defined the nature and procedure of development of socio-economic development of small and single-industry towns as the main instrument of the strategy; developed an algorithm for monitoring the implementation of local targeted programs, guidelines for evaluating the effectiveness of management of local enterprises and the development strategy of single-industry urban settlement in a restructuring of city-forming enterprise.

At present, over-population of big cities and the mass migration of people from small to big cities creates a socio-economic problem in single-industry towns. In addition, the economic crisis has a great negative impact on the mono-industrial cities compared to big cities. The majority of single-industry towns depend on main company that define the basic function of city. Also the article discussed the socio-economic problems of formation of small and single-industry towns; We investigated and substantiated scientific and theoretical basis for improvement of socio-economic development of cities.

Keywords: monotowns, city forming enterprise, specialized monotowns, mono industrial cities, specialized mono-city factories.

Қала - өндірістік, ғылыми, шаруашылық-ұйымдастырушылық, басқарушылық, мәдени, көліктік және басқа да (ауыл шаруашылығынан басқа) атқарымдары бар өте үлкен елді мекен.

Жалпы қазіргі таңда әлем үлкен қалалардың пайда болуына алаңдауда. Ғалымдар бұл үрдісті урбанизация деп атайды. Ежелгі грек философы Аристотель қала тұрғындарының бір алаңда жиналып, бір-бірімен танысып, ой-пікірлерімен және шешімдерімен бөліспеуі үшін әрбір қаланың тұрғынын 10 мың адаммен шектеуді ұсынған.

Үлкен қалаларды орталықсыздандыру идеясын алғашқы болып ағылшын ғалымы Эбенезер Говард (1850-1928жж.) өзінің «Қалалар - болашақтың бағы» атты ғылыми еңбегінде ұсынған. Осындай қалаларға үлкен қалалардағы тұрғындар, яғни, тұрғын үйдің шарттарынан сығылған, ластанған ауа-райы мен шудан құтылғысы келетін тұрғындар қоныстанады деп ойластырған.

Утопиялық социализмнің өкілі Т.Мор (1478-1535) «Мемлекеттің жақсы орналасуы туралы» атты кітабында қала мен ауылдың арасындағы айырмашылықты жойып, ол жердегі тұрғындарды тепе-теңдікте қоныстандыру идеясын ұсынған. Коммунистік утопияны құрушы Т.Кампанелла (1568-1639) «Күн қала» еңбегінде ойдағыдай қала тұжырымдамасын ұсынып, ол жерде жекеменшік болмайды және жалпы еңбек басқарады деп қарастырған. Қоныстандырудың одан кейінгі мәселелері бойынша Ж.Ж.Руссо (1712-1778 ж.ж.), социалист-утопистер Р.Оуэн (1771-1858 ж.ж.), Ш.Фурье (1772-1837 ж.ж.), Э.Кобе (1778-1855 ж.ж.) және т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Әлемде қала тұрғындарының үлесі аса жылдамдықпен өсуде. Тек 1990 жылы АҚШ тұрғындарының 75% қала типті елді мекендерде қоныстанған, ал бұл көрсеткіш 1800 жылы небәрі 6% құраған болатын. Мұндай қарқынды урбанизация өндірістік революциямен тығыз байланысты, сондай-ақ техникалық прогрестің де үлкен әсері болды [1].

1943 жылы американдық ғалым Чонси Д. Гаррис АҚШ-тың алғашқы 1940 жылғы санақ бойынша 25 мың тұрғыннан асатын 377 қаланың классификациясын әзірлеген [2, б.86-99]. Біршеше жылдан кейін де ол, бұрынғы Кеңестер Одағында қалалық елді мекендерінді жіктеуде осы әдісті қолданған болатын [3, б.107-121].

Кеңестер Одағы кезінде қала тұрғындарының саны артты. 1917 жылы қала тұрғындарының саны жалпы ел тұрғындарының 18%-ын құрады, 1959 ж. – 48%, 1970 ж. – 56%, КСРО-ның құлау кезеңінде – 66%. Жалпы КСРО-да (20 мың тұрғыннан кем) шағын қалалар басым болды: жалпы қалалар құрамындағы олардың үлесі 50% шамасында [4]. Қазіргі таңда Ресейдің қалаларында тұрғындар саны 73%, ал Европада қала халқы 90%-ды, жалпы әлемде 50% құрайды. БҰҰ-ның болжамы бойынша «қала» түсінігінің ұлттық шекті мәні 2025 жылға қарай, жалпы әлемдегі тұрғындардың 61%-ын (5065 млн. адам) құрайтын болады деген болжам бар [5].

Әлемдегі әлеуметтік-экономикалық ахуал, көп мемлекеттердің нарықтық экономикасы урбанизация үрдісін жаңа белеске шығарды. Мысалы, қала тұрғындары Германияда – 90%, Швецияда – 83%, Аргентинада – 83%, Уругвайда – 82%, Австралияда – 75%, АҚШ-та – 80%, Жапонияда – 76% құрады.

Қазіргі таңда әлемде 20 алып агломерациялар мен мегаполис-қалалар бар, ал 1900 жылы осы сияқты қалалар Лондон мен Нью-Йоркта ғана болған. Мысал ретіндегі мегаполистер: Бостон-Вашингтон 40 мың адам, Лос-Анджелесте (17 млн.), АҚШ: Сан-Францискода (8 млн.), Мексика: Мехикода (24 млн.) Бразилия: Сан-Паулуда (23 млн.). Европада маңызды агломерациялар құрылды: ФРГ-де Рейн-Рурск (11 млн.); Ресейде: Москва (10 млн.); Нидерландта Рандстад Холланд (7 млн.); Жапонияда Токиода (60 млн.), Үндістанда Калькутта (16 млн.) және Мумбай (15 млн.); Қытай: Шанхай (14 млн.).

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде, әсіресе, экономикасы дамыған елдерде, қала халқының саны жалпы халық санының 85-90% құрайды. БҰҰ-ның болжамына сүйенсек, 2020 жылдарға қарай қала тұрғындары жалпы тұрғындардың 55%, ал 2050 жылы жер шарының 85% қала тұрғындары құрайтын болады деп күтілуде.

Кеңес заманындағы әдебиеттерде заманауи қалаларды өзін-өзі басқаратын елді мекен ретінде қарастырып, тұрғындарының саны шартты көрсеткіштерден жоғары болса (мысалы, Францияда – 2 мың, Түркияда – 10 мың, Ганада – 5 мың, Кенияда – 2 мың, Тунисте – 1 мың адам) [6].

Жеке мемлекеттерде (Италия, Чили, Гватемала) қала анықтамасы тағы да көбірек айқындалады. Өлшем сапасына тұрғындардың тығыздығы, құрылыстың қарқындылығы, ауылшаруашылығы саласынан тыс қызметтермен тұрғындардың айналысуы. «Қала» ұғымының түсіндірмесінің көп қырлылы ғына қарамастан, олардың кез келгенінің ішінде тұрғындардың сандық көрсеткіші басты көрсеткіш ретінде қарастырылады.

БҰҰ-ның басылымдарында қалалардың мәліметтерін салыстыру мақсатында агломерациялар алынады, егер олардың тұрғындарының сандық көрсеткіші 20 мыңнан кем болмаса [6, 12 б.]. Швецияда егер де тұрғындардың саны 200 мың тұрғынды құраса, ондай елді мекен қала болып саналады, ал Жапонияда – 50 мың тұрғынды құрайды [5, б.12].

Қалатану әдебиеттерінде «шағын» немесе «моно» қаланың сандық өлшемін анықтау сұрақтары әлі күнге дейін нақтыланбаған. 1960 жылдардағы Ф.М.Листенгурт, И.М.Смоляр және В.Г.Давидовичтің еңбектерінде 20 мың тұрғыннан аспайтын қалаларды шағын қалалардың қатарына жатқызды. Одан кейінгі жылдары Б.С.Хорев қаланың сандық көрсеткішін 50 мың адамға дейін ұлғайтқан, бірақ 20 мың тұрғыны бар қалаларды ерекше дамытудың қажеттілігін мойындаған.

ТМД бойынша қала мәртебесі бойынша, елдімекен тұрғындарының санының ең төменгі шегін анықтау тетіктері әзірленбеген, осы себептерге байланысты белгілі бір дәрежеде халық шаруашылық және аймақтық заңдылықтар бойынша көрсетілген категориядағы қалалардың ара жігін анықтауда қиындықтар туындауда. Мысалы Ресейде қала халқының ең төменгі сандық көрсеткіші 12 мың адам, ал Украина, Өзбекстан, Молдова, Қырғызстан мен Тәжікстанда - 10 мың адам, Қазақстанда, Латвияда, Арменияда, Түркіменстанда және Эстонияда - 8 мың адам, ал Белоруссияда - 6 мың адам, Грузияда, Азербайжанда - 5 мың адам, Литвада сандық көрсеткіш анықталмаған. Көптеген посткеңестік тәуелсіз мемлекеттерде заңнамада көрсетілген көрсеткіштерден төмен халқы бар қалалар бар.

Кеңестік кезең әдебиеттерінде заманауи қаланы ең алдымен жергілікті өзін-өзі басқаратын, тұрғындар саны шартты түрде бір көлемнен артық болған (мысалы, Францияда - 2 мың, Түркияда – 10 мың, Ганада – 5 мың, Кенияда – 2 мың, Тунисте – 1 мың адам) елдімекен ретінде анықталады. Жекелеген елдерде (Италия, Чнемесе, Гватемала) қала анықтамасы мейлінше нақтыланған. Оның критерийлері ретінде, сондай-ақ, тұрғындардың жазықтығы, құрылыстардың тығыздығы, тұрғындардың ауыл шаруашылығы қызметімен айналыспайтындығы алынады. «Қала» ұғымының сан түрлі анықтамаларына (дефинициялары на) қарамастан, олардың кез келгені тұрғындар санының сандық көрсетікішімен қатысады. БҰҰ-ның жарияланымдарында қала ретіндегі мәліметтерді салыстыру мақсатында, егер олардың кемінде 20 мың тұрғыны болса агломерация ескеріледі. Швецияда кемінде 200 мың, Жапонияда 50 мың тұрғыны бар елдімекен қала болып саналады.

Қазақстандағы қалалардың көпшілігі орта және шағын қалалар әміршілдік экономикада пайда болған, себебі сол кезеңде тың жерлерді игеру мен өндірістерді дамыту аса қарқынмен қолға алынған болатын.

Қазақстан қалаларының тобын болашақта дамытудың экономикалық тиімділігін бағалау, қалалардың көлеміне сәйкес материалдық өндірістердің өндірістік емес салаға жіберетін шығындарының көлемін аудандық және жергілікті жерлердің шарттарымен салыстыра отырып жүргізіледі. Біздің елімізде жүргізіліп жатқан зерттеулер көрсеткіштерінде өндіріс саласында еңбек өнімділігі мен қор қайтарымы, сондай-ақ қала салушы және пайдалану шығындары елді мекендердің аумағына қарай әр-түрлі болып өзгереді. Шетелдік зерттеулерде соның ішінде Ресейде өндірістік жоғары экономикалық тиімділік ірі экономикалық орталықтардың еншісінде деп санайды. Бұл ерекшеліктер У.Алонсо еңбектерінде көрсетілген [7]. Швейцарияның мысалында француз экономисі Г.Видмардың формуласы бойынша ұлттық табыс (y) және қала халқының саны (x) : $y = 498{,}91\ log\ x \times 230{,}97$ арасында сызықтық тәуелділік бар.

Г. Видмардың мәліметі бойынша, 200 мың тұрғыны бар қалада әрбір жан басына шаққанда өнім өндірісі 23 %, ал 400 мың тұрғыны бар қалада бұл көрсеткіш 29%-ын құрайды. Бұл көрсеткіштер 20 мың халқы бар қаладан артық. Осы мәселе экономикалық мәселелерді зерттеулер жапондық ғылыми-зерттеу орталығында терең зерттелген [8].

Кесте 1 - Бір салалы қалаларды дамыту институттарын қалыптастыру жөніндегі шет елдердің тәжірибесі.

Бір салалы қалалар	**Экономиканың қала жасаушы салалары**	**Даму институтын қалыптастыру**	**Даму институттарын қалыптастыруға мемлекеттің қатысуы**
Пулман (АҚШ)	Машина құрылысы	Туризм орталығы	АҚШ Жоғарғы сотының Пулманды Чикаго қаласын жасау құрамына енгізу туралы қабылдаған шешімі; Тұрғындардың белсенді әлеуметтік ұстанымы арқасында мемлекеттің қала, штат, ел көлеміндегі Пулманның тарихи объекті күзетін мойындауы.
Хаддерствилд (Ұлыбритания)	Машина құрылысы текстиль өнеркәсібі	Инновациялық -іскерлік орталығы	Huddersfield Pride территориясын дамыту жөніндегі агенттікті құру; Мемлекеттік, жекен меншіктік, коммерциялық емес ұйымдар альянсын құру: Marketing Huddersfield Partnership және медиа-орталық ассоциациялары; Мемлекеттің әлеуметтік, мәдени жобаларды ынталандыру үшін гранттар жүйесін енгізуі .
Эмшер-Парк (Германия)	Көмір шығару, болат өндірісі	Инновациялық орталық («жаңа өнеркәсіп аймағының болашақ шеберханасы»)	Экономиканың экология, медицина секілді салаларын дамытуды ынталандыру; энергияның баламалы көздерін қолдану; еңбекке қамтудың жаңа заманауи түрлерін (компанияның және ғылыми зертхананың жаңа оқытататын бағдарламалары) қалыптастыру; IBA территориясын дамыту жөніндегі агенттікті құру; Кіші және орта бизнесаті дамыту.
Солтвиль (АҚШ)	Химия өнеркәсібі	Туристік және іскерлік орталығы	АҚШ-тың қоршаған ортаны қорғау жөніндегі Агенттігі қабылдаған қаланың экологиялық жағдайын жақсарту жөніндегі шаралары; Кіші (көбінесе отбасылық) бизнестің белсенді дамуы: жеңілдіктер мен артықшылықтардың үлкен жиынын енгізу; кеңес беру арқылы қолдау және т.с.с.
Хелмонд (Голландия)	Текстиль өнеркәсібі металл өңдеу	Технологиялық орталық	Қаланы қайта өрлету жөніндегі барлық шығынды мемлекеттің және ЕО-тың қаржыландыруы; Инвестициялау үшін жеңілдік жағдайлары есебінен экономиканың құрылымдық қайта құрылуы. Нәтижесінде қалаға технологиялық жаңалықтарды кеңінен пайдалануға, әлемдік нарықта белсене әрекет етуге бағдарланған отандық және шетелдік компаниялар (мысалы, «Вольво» фирмасының автомобиль зауыты құрылды) тартылды; Мемлекеттік кадрларды даярлауы; Ерекше мәртебе («қайта қоныстанған қала») алу және жаңа тұрғын үй құрылысы (жыл сайын 1000 үйге дейін салынды).

Кесте 1- жалғасы.

Бір салалы қалалар	**Экономиканың қала жасаушы салалары**	**Даму институтын қалыптастыру**	**Даму институттарын қалыптастыруға мемлекеттің қатысуы**
Питтсбург (АҚШ)	Қара металлургия	Инновациялық-сервистік орталық	Жоғары технологиялар (робот техникасы, атом технологиясы және т.с.с.), денсаулық сақтау (биотехнологияларды кіріктіріп) салаларын, қаржы және қызмет көрсету сфераларын дамыту; Ірі компания штаб-пәтерлерін, сондай-ақ олардың өкілдік-терін үлкен мөлшерде тарту; 20 университет пен колледж, сондай-ақ көптеген кітапхана, оның ішінде елдегі бар ең ірісі негізінде ықпал ету; Нәтижесінде қала жас мамандар үшін мейлінше тартымды, сондай-ақ оқытушылар құрамының ең жоғары деңгейдегі жалақысы бар АҚШ-тың ең таза қалалары рейтингісіне енді.
Бирмингем (АҚШ)	Қара металлургия	Инновациялық-сервистік орталық	Қала экономикасын медициналық зерттеулерге, банкі ісіне және қызмет көрсету сферасын дамытуға бағдарлау; Нәтижесінде Бирмингем 1989 жылы АҚШ-тағы өмір сүру үшін ең қолайлы қала ретінде мойындалды.
Эллиот-Лейк (Канада)	Уран рудасын шығару	«Зейнеткерлік Меккесі»	Мақсатты аудиториясы зейнеткерлер болып табылатын муниципалдық коммерциялық емес тұрғын үй корпорациясын құру; Елдің барлық зейнет жасындағы адамдарын тартуға бағытталған арнайы Зейнеткерлік тұрғын үй бағдарламасы көмегімен арзан тұрғын үй беру; Қоғамды дамыту жөніндегі Арнайы қордың көмегімен кіші және орта бизнесті микронесиелеу.

Шетелдік дамыған елдерде әлеуметтік дағдарыстарды жеңудің және басқарудың теориялық тәсілдері мен практикалық құралдарының тұтас жүйесі жасалған. Сонымен бірге әрбір елде бір салалы территорияларды дамыту институттарын қалыптастыруға негізделген, экономиканы әртараптандыруға, инновациялық технологияларды жасауға, тұрғындардың өмір сапасын жақсартуға, сыртқы ортаның тәуекелдерін азайтуға бағытталған экономиканы қайта құрылымдаудың өз жолдары іске асырылған.

Бір салалы аумақтарды дамыту институттарын қалыптастыру жөніндегі шетелдік тәжірибеге шолу 1-кестеде келтірілген.

Қалалардың өсуі мен дамуы мәселелерімен айналысатын ғалымдардың ғылыми еңбектерінде аталмыш процестің дамуының экономикалық негіздері ашылады, ғылыми-техникалық революция жағдайындағы оның негізгі тенденциялары айқындалады.

Бірақ, қазақстандық мамандардың пікірінше, елді мекендерді қалаға айналдыру үшін, тек бір қатарлы емес шаруашылық құрылымы және адамдар арасында интенсивті түрде қарым-қатынаста халықтық әлеует болуы тиіс, тұрғындардың бастапқы саны 20-25 мың адамды құрауы қажет.

Белсенді халықтың пайызының міндетті түрде еңбектің индустриалды түрімен айналысуы міндетті емес. Бұл жерде сол немесе басқа шағын қалалар өндірістерінің экономикалық және аймақтық шарттарына басты назар аудару керек. Мысалы, бір белгіленген шектеуде өндірістік, көлікті-өндірістік, «аграрлық» қалаларды бір деңгейде қарастыруға болмайды. Егер көліктік және агроөндірістік бағытты қалаларға қарағанда, еңбекке белсенді халық еңбектің индустриалды түрімен айналысса, заңды түрде таза индустриалды шағын қалаларда орын алады.

Қазіргі таңда Қазақстанда 27 елді мекен моноқала мәртебесін алған. Олардың көпшілігі дағдарыстан кейін зардап шекті. Жалпы алғанда осы сияқты қалаларда Қазақстанда 1,53 млн. тұрғын мекендейді немесе еліміздің жалпы қала халқының 16,8%-ын құрайды. Олардың ішінде 16 қала белгіленген аудандардың әкімшілік орталықтары, 11 қала аудан орталықтары болып саналмайды [9].

Шағын және бір салалы қалалардағы тұрғындардың өмір сүру шарттары және өндірісті құру процесі қоғамдық еңбек бөлінісі (ауыл, аудан, облыс, республика) деңгейінде белгіленген аймақтарда белгілі жүйеде олардың шарттарының орындалуы, жалпы халық шаруашылық кешендерінде орындалады. Бұл функциялар өндірістің қала құраушы немесе қала құраушы базасын құруда экономикалық мамандану түрінде болады.

Қалақұраушы база ережеге сәйкес, бірнеше (кейде жалғыз) кәсіпорынның іріленуінен тұрады, бұлар өндірістің тиесілі аумақтарда негізгі құрал-жабдықтарын шоғырландырады, осы себепті еңбекке жарамды тұрғындарды өздеріне тартады. Қала құраушы базаның дамуын кешенді түрде қамтамасыз ету үшін кәсіпорын қорының қамтамасыз етілуіне сәйкес мамандану мазмұны бойынша қаланы жеке жүйе ретінде дамытады.

Жергілікті өндірістерге қызмет ететін шағын кәсіпорындар қалаға қызмет етуші саланы ғана құрайды, бұлар экономикалық және еңбек ресурсының әлеуеті қала құраушы кәсіпорындармен салыстырғанда шағын болады, сондықтан да қала аумағындағы әлеуметтік дамуға аса әсері жоқ.

Сөйтіп, қалалардың категориясын қарастырғанда қала өндірістік қатынастардың ерекше түрі, қоғамдық еңбек бөлінісі жүйесінде осы қалалардың функционалдық мамандануы ортаға шығады. Шағын қалалар аясындағы аз ғана шағын кәсіпорындар тұрғындарды жұмыспен қамтуда, қызмет беруде монополист ретінде әрекет етеді, сонымен қатар оның әлеуметтік құрылымын «шектелген», тарылған түрде алдын ала анықтайды. Ең бастысы осы кәсіпорындардың қорларының есебінен әлеуметтік дамуға, әлеуметтік-инфрақұрылымның қосалқы жүйесін құруға мүмкіндік береді. Сондықтан да шағын және бір салалы қалалардың өмірлік іс-әрекеттері, басқа үлкен қалаларға қарағанда, қалақұраушы базаның атқарымдылығына тәуелді болады.

Бір салалы қала - бұл қалалар еңбекке жарамды тұрғындардың негізгі бөлігі қала құраушы бір немесе бірнеше кәсіпорындарда жұмыс жасайды. Жалпы алғанда, қалада өтетін барлық іс-шаралар барлық экономикалық, әлеуметтік үрдістерді анықтайды. Қазақстан Республикасында моноқалалар мәртебесін анықтайтын нормативтік құжаттарды әзірлеушілер қазіргі моноқалалар классификациясын келесі түрде анықтаған: шикізат секторындағы бір немесе бірнеше қалақұраушы кәсіпорындардың болуы қазақстандық тәжірибеде қалақұраушы кәсіпорындардың біреу немесе бірнеше өнеркәсіптік өндірістің көлемі жалпы қала өндірісінің 20%-ын құрайды, ал қаракұраушы кәсіпорындарда қала тұрғындарының 20%-ы жұмыс жасайды [9].

Қаланың бір салаға мамандануы сыртқы ортаның өзгерістеріне әлсіздік танытады. Қазақстандағы бір салалы қалаларды ұзақ мерзімді стратегиялық дамытуға негізделген мәселелер қазіргі уақытта басқарудың теориясы мен тәжірибесінде өзінің деңгейінде әлі де толық орындалмай келеді. Бұл қалаларды дамыту стратегиясын әзірлеу мен іске асырудағы әдіс пен әдістемелік негіздерін дайындаудың құндылығын арттырады.

Шағын және бір салалы қалалардың дамуы мен экономикалық қызметтерін зерттеу мәселелерінде ғалымдар әр түрлі уақытта басқа түрлі зерттеулер жүргізген.

Қазақстанда шағын қалаларды дамытудың ғылыми-теориялық әдістемелік және тұжырымдамалық мәселелерін зерттеу жоқтың қасы. Қазақстандық ғалым-экономистер Б.Жүнісов және Н.Балқияевтың ғылыми еңбектерінде шағын қалаларды дамытудың жеке

экономикалық мәселелері қарастырылған және еліміздегі бір салалы қалаларды зерттеу мүлдем болмаған.

Сонымен қатар, қазақстандық тәжірибеде «шағын қала» және «моноқалаларға» ғылыми-теориялық және әдістемелік түсініктеме әлі қалыптаспаған.

Бірақ көптеген зерттеулер мен әзірлемелерде бір салалы қалалардың (әсіресе ұзақ мерзімдерде) тұрмыстық өмірдің экономикалық базасында орын алған келеңсіз жағдайлардың алдын алуға немесе әсерін азайтуға болатын мәселелердің нұсқалары анықталмаған.

Осы түрдегі қалалардың ұзақ мерзімдегі дамуын болжау толықтыру және жаңа тетіктерді жетілдіру мәселерінде жағдайларды жинақтап, талдап қорыту маңызды мақсат болып табылады.

2017 жылдың аяғында Қазақстанның 84 қаласында 9,7 млн. (53%), ауылды жерлерде – 8,6 млн. адам (47%). 1926 жылы Қазақстанда қала типтес елді мекендер мен қалалардың саны 44, ал 2017 жылы 325-ті құрады. Ғалымдардың болжамына сүйенсек, елімізде 2050 жылға қарай қала халқының жалпы тұрғындардың 70 пайызын құрайды.

Қазақстан халқының саны 2018 жылғы 1 қыркүйекте 18,3 млн. адамды құраса, қала тұрғындарының саны бойынша еліміздегі көшбасшы қала Алматы (1806,8 мың. адам), одан кейін қала халқының саны бойынша еліміздің бас қаласы - Астана қаласы. Елімізде Астана қаласынан кейін Шымкент қаласы 2018 жылы миллиондық мегаполиске айналды

Қазіргі таңда қалалар тарихи тұрғыдан жаңалық пен иновация орталықтары, ол жерлерде негізгі өндірістік, интелектуалды және ғылыми әлеует шоғырланған. Сондай-ақ қалалар технологиялық дамуға, инновацияға негізгі сұранысты жасайды және олар қанағаттандырады.

Өткен ғасырдың 60-80 жылдары шағын және орта қалалардың мәселелері мемлекеттік деңгейде бірнеше рет қаралған, үкіметтің бірнеше қаулылары әзірленген. Бірақ олардың көпшілігі іске асырылмады, себебі оларды сауықтыратын мақсатты бағдарлама жоқ болды. Бұл жерде орталықтандырылған және дотациялық тетіктерге басты басымдылық берілді, ал қалалар қатыстырылмай жергілікті құзырлы органдар мен қалалардың қабілеттілігі есепке алынбай, қаржыландырудың тежеу жүйесі қалыптастырылды. Осы себептер орта және шағын қалалардың депрессиялық жағдайда ұшырауына әкеліп соқты.

Орталық басқару жүйесінен бас тарту шарттарында, экономикалық реформалар кезеңінде өздерінің мүмкіндіктері мен ресурстарының базасының негізінде шағын және орта қалалардың өздерінше дамуын қайта қалпына келтірудегі мәселелерді шешуде жаңа тетіктерді табу қажет.

Қазақстан Үкіметі тарапынан шағын қалаларды қолдауда аймақтық және қалалық басқару органдары шағын қалаларда жобаларға инвестиция салатын кәсіпорындарға субсидиялар түрінде займдар және салықтан жеңілдіктер қарастыруы қажет. Қалада түскен пайданың көбісі бір саты жоғары тұрған бюджетке құйылып, көп қалалар қызметтерін дотациялық шарттарда жалғастырады.

Біздің ойымызша, шағын қалаларды депрессиялық жағдайынан шығару үшін орталықтандырылған және аймақтық үкімет органдары іске асыратын экономикалық жан-жақты қолдау табатын инновациялық жүйелерді құрайтын мақсатты кешенді бағдарламалар әзірленуі керек. Мұндай құжаттарды дайындауға қызығушылық танытатын барлық жақтар қатысуы тиіс: үкімет, аймақтарда орналасқан өндірістер мен кәсіпкерлер, кәсіпорын басшылары, ғылыми ұйымдар мен университеттер.

Шетелдік тәжірибе көрсеткеніндей, бір салалы қалаларды дамыту институттарын қалыптастыру тұтас бірқатар әлеуметтік бағыттағы мемлекеттік іс-шаралардың кешенімен қатар жүреді. Олардың арасынан мыналарды бөліп қарауға болады:

-бір салалы қалаларда тұрғындарды кәсіптік қайта оқыту, мамандықтар тізімі кеңейлу және тұтас алғанда тұрғындардың білім алу және ғылыми әлеуеті арттыру;

-тұрғындарға әлеуметтік көмек көрсету – ұзақ ақы төленетін демалыстарын, жеңілдіктер (мысалы, тұрғын үй алуы үшін несиелерді жеңілдікпен беру) енгізу;

-жұмыстан босаған қызметкерлерді жұмысқа орналастыру үшін жаңа жұмыс орындарын ашуға ықпал ету;

-уақытша жұмысқа орналастыру үшін қоғамдық жұмыстар ұйымдастыру;

- зейнетақыға мерзімінен бұрын шығу мүмкіндіктерін қарастыру;

-мемлекеттік қаражаттар, жергілікті бюджеттер, кәсіпкерлер қаржысы және қоғамдық қорлар есебінен шағын бизнесті дамытуды қолдау;

-болашағы жоқ бір салалы қалалардан тұрғындардың басқа жаққа қоныс аударуына экономикалық қызығушылық тудыру женіе ықпал жасау;

-ескіні жетілдіру және жаңа инфрақұрылымдар (логистиканы, коммуникацияларды дамыту, тұрғын үй орамдарының жаңа құрылысы және оны қайта ұйымдастыру және т.с.) жасау.

-бір салалы қалалардың экологиялық жағдайын өнеркәсіптік қызметтің нәтижесінде айналымнан шығып кеткен жерлердің топырақ құнарлылығын қайта қалпына келтіру.

Мұндай шаралар айтарлықтай дәрежеде аумақты (бірінші кезекте, әлеуметтік және инфрақұрылымдық) одан ары қарай жаңғыртуға көмектеседі.

Бірқатар елдерде тіпті осындай тектегі арнайы бағдарламалар да бар. Мысалы, Францияның тұрғын үй және коммуналдық құрылыс Министрлігі «Тұрғын үй құрылысына көмектесу» бағдарламасын жасады. Мұнда мемлекет бөлген қаражат есебінен қаланың орталық аудандарында орналасқан ескі тұрғын үйлерді қайта жарақтандырып, жаңа құрылыстар жүзеге асыру келісілген. Мұндай қолдау, біріншіден, неғұрлым сапалы жұмысшы күшін тартуға, екіншіден, кәсіпорын жабылып қалған кезде қызметкерлер дамыған көлік инфрақұрылымы есебінен жақын орналасқан қалаларда жұмыс істеуге мүмкіндіктер алады.

Қорыта келе, индустриалды революция кезеңінде барлық елдерде, соның ішінде Қазақстанда да мономаманданған қалалық өнеркәсіптік мекендері пайда болды. Бір профилді (моносалалы, мономаманданған) қала дегеніміз экономика құрылымында бір ғана сала, әдетте географиялық жағдаймен немесе тарихи шарттарда қалыптасады. Бір салалы қалалар келесі нышандар бойынша сараланады: бір салада әртүрлі бір немесе бірнеше кәсіпорындардың болуы. Қаладағы басқа кәсіпорындар тұрғындардың сұранысын немесе ішкі қажеттілігін қамтамасыз етеді; қала бюджеті бір немесе бірнеше кәсіпорындардың қызметінің кірісіне тәуелді; қала тұрғындарының жұмыспен қамтылу саласының төменгі деңгейде әртараптандырылуы; басқа да үлкен қалалардан алшақ орналасуы немесе сыртқы ортамен байланысты қамтамасыз ететін инфрақұрылымының нашар дамуы сияқты факторлар моноқалалардың әлеуметтік-экономикалық деңгейін анықтайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. О`Салливан «Экономика города»./Пер. с англ. – М.:ИНФРА-М, 2002. - 706с.

2. Chauncy Harris D. A functional classification of cities. – In: The United States. Geographical Review. New York, 1943, p. 86-99.

3. Chauncy Harris D. The cities of the Soviet Union, United States Review. New York, 1945, 1975, p. 107-121.

4. Хореев Б.С. Проблемы городов (урбанизация и единая система расселения в СССР) – М.: Изд. «Мысль», 1975. - 428 с.

5. Морозова Т.Г., Иванова Н.В., Комов В.Э., Соркина Т.Ф., Тупчиенко В.А. Городское хозяйство: Учебное пособие. – М.: Вузовский учебник: - ИНФРА-М, 010. - 361с.

6. Искаков У.М. Города Казахстана: проблемы социально-экономического развития – Алматы: «Наука», 1985. – 160с.

7. Annals W. Location, Primacy and Reiofal Economic DeVeLopment. – In: Annals of the second Inter-American Cnngress on Regional Planning, 1966,153p.14.

8. Токио через двадцать лет. М.: Прогресс, 1972, С.34.

9. «Об утверждении Программы развития моногородов на 2012-2020 годы». Постановление Правительства Республики Қазақстан от 25 мая 2012 года № 683.

REFERENCES

1. O`Sallivan «Ekonomika goroda» ./ Per. s angl. - M.: INFRA-M, 2002. - 706s.

2. Chauncy Harris D. A functional classification of cities. – In: The United States. Geographical Review. New York, 1943, p. 86-99.

3. Chauncy Harris D. Goroda Sovetskogo Soyuza, obzor Soyedinennykh Shtatov. N'yu-York, 1945, 1975, r. 107-121.

4. Khoreyev B.S. Problemy gorodov (urbanizatsiya i yedinaya sistema rasseleniya v SSSR) - M .: Izd. «Mysl'», 1975. - 428 s.

5. Morozova T.G., Ivanova N.V., Komov V.E., Sorkina T.F., Tupchiyenko V.A. Gorodskoye khozyaystvo: Uchebnoye posobiye. - M .: Vuzovskiy uchebnik: - INFRA-M, 010. - 361s.

6. Iskakov U.M. Goroda Kazakhstana: problemy sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya - Almaty: «Nauka», 1985. - 160s.

7. Annals W. Location, Primacy and Reiofal Economic DeVeLopment. – In: Annals of the second Inter-American Cnngress on Regional Planning, 1966,153p.14.

8. Tokio cherez dvadtsat' let. M .: Progress, 1972, S.34.

9. «Ob utverzhdenii Programmy razvitiya monogorodov na 2012-2020 gody». Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 25 maya 2012 goda № 683.S.34.

9. «Ob utverzhdenii Programmy razvitiya monogorodov na 2012-2020 gody». Postanovleniye Pravitel'stva Respubliki Kazakhstan ot 25 maya 2012 goda № 683.

ӘОЖ 332. 1 **ҒТАМР 64.01.11**

Ұ.Р.МАХАНБЕТОВА
э.ғ.к., доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи университеті
(Түркістан Қазақстан) *e-mail: mahan_ulmeken@mail.ru*

АЙМАҚТЫҢ ТАМАҚ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ

Мақалада аймақтағы тамақ өнеркәсібінің инновациялық дамуы, инновациялық қызметтің экономикалық механизімдерінің мәні анықталған. Сонымен қатар, инновациялық іс-әрекеттер, олардың экономикалық даму механизімдері, инновациялық үрдісті қарқындатудың ұйымдастыру-экономикалық механизм тетіктері, тамақ саласында инновациялық қызметті дамытудың экономикалық механизмдері қарастырылған.

Кілт сөздері: аймақтық экономика, тамақ өнеркәсібі, инновациялық экономика, аймақтың тамақ өнеркәсібінің инновациялық іс-әрекеті, инновациялық қызмет, инновациялық өнімдер.

Ұ.Р.Маханбетова

Экономические механизмы инновационного развития легковой пищевой промышленности

В статье описывается инновационное развитие пищевой промышленности региона, экономические механизмы инновационной деятельности. Рассмотрены инновационная деятельность, механизмы их экономического развития, механизмы организационно-экономического механизма интенсификации инновационного процесса, экономические механизмы развития инновационной деятельности в пищевой промышленности.

Ключевые слова: региональная экономика, пищевая промышленность, инновационная экономика, инновационная деятельность пищевой промышленности в регионе, инновационная деятельность, инновационные продукты.

U.R.Mahanbetova

Economic mechanisms of innovative development of luck food industry

The article describes the innovative development of the food industry in the region, the economic mechanisms of innovation. The innovation activity, the mechanisms of their economic development, the mechanisms of the organizational and economic mechanism of the intensification of the innovation process, the economic mechanisms for the development of innovation in the food industry are considered.

Keywords: regional economy, food industry, innovative economy, innovative activity of the food industry in the region, innovative activity, innovative products.

Қазіргі экономикалық әлемде инновациялар ұйымдардың әлеуметтік және экономикалық даму басымдықтарын анықтайтын басты факторларының бірі болып табылады.

«Инновациялық және сервистік секторларды дамытуға ерекше көңіл бөлген жөн» -деп келтіреді ел басшысы өзінің жолдауындағы алтыншы бағытта. Еліміздің жаһандық әлемдегі орны мен рөлі келешекте нақ осыларға байланысты болады [1].

Бүгінгі күні отандық және әлемдік нарықтардағы бәсекелестік негізін жаңа білім құрайтын өнімге байланысты. Егер өткен кезеңдерде ұйымдардың дамуы мен жетістігі көбінесе табиғи ресурстарға қол жеткізу болса, ал қазіргі уақытта олар ғылымды, жаңалық енгізуді және білікті мамандардың болуын қажет етеді.

Қазіргі уақытта инновацияларды жүзеге асыру бойынша барлық жауапкершілік жеке шаруашылық субъектілердің басшыларына жүктелді. Бірақ бүгінгі жағдайда инновациялық жобаларды дұрыс таңдап және бағалап қана қоймай, сонымен қатар оларды табысты түрде жүзеге асыру ұйымдардың сол салада көшбасшы орында болуына көмектеседі және одан ары өсуіне тұрақты негізді қамтамасыз етеді.

Инновациялық менеджмент – компания басқармасының жоғарғы деңгейде жүзеге асырылатын стратегиялық басқарудың бағыттарының бірі. Оның мақсаты болып кәсіпорынның ғылыми-техникалық және өндірістік қызметтерінің келесі салаларда негізгі бағыттарын анықтау табылады: жаңа өнім өндіру және енгізу (инновациялық қызмет); өндірілген өнімді модернизациялау және жетілдіру; дәстүрлі өнім түрінің өндірісін одан ары дамыту; ескірген өнім өндірісін тоқтату.

Тамақ саласында инновациялық қызметті дамытудың экономикалық механизмі келесілерді қосады:

- ҒЗТКЖ-дың әлеуеті, кәсіпорындардың өндірістік әлеуеті, ішкі және сыртқы факторлар, жаңалықтарға тұтынушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, қойылған мақсатқа қол жеткізудің шараларын, бағдарламаларын, жобаларын жасауға бағытталған инновацияларды стратегиялық басқару;

- соңғы мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған құралдар, ережелер, ақпараттар мен үдерістердің жиынтығынан тұратын инновацияны жоспарлау;

- инновациялық кәсіпкерлік қызметті қолдау және ынталандыру;

- қаржы ресурстарының түсу көздерінің көптүрлілігін, қаржы құралдарын салудың қағидаларын, инвестицияны пайдалану мен оның өтелімділігін бақылау механизмі және инновациялық жобалардың тиімділігін бағалаудан тұратын инновациялық үдерістерді қаржыландыру жүйесі;

- инновациялық тәуекелдерді сақтандыру, жаңалықты құрушы және игеруші кәсіпорындарды салықтық реттеу;

- жаңа өткізу нарықтарын игеру мен кәсіпорындардың бәсекелік қабілеттілігін қолдауға бағытталған стратегиялық және тактикалық инновациялық маркетинг;

- инновациялық өнімдер мен қызметтерге баға белгілеу.

Агроөнеркәсіп кешенінің тамақ өнеркәсібіндегі инновациялық басқарудың негізгі мақсаты жаңа өнімдер жасап, оларды өндіріске ендіру болып табылады. Бұл тамақ өнеркәсібі өндірісін мамандандыру жөнінде көптеген міндеттерді нақтылауды, тамақ өнеркәсібі өндірісінде әртүрлі қызметтердің тамақ өнеркәсібі өндірісінің тепе-теңдігін сақтауда, технология, ұйымдастыру, басқару және инновациялық басқару саласында мамандар даярлауда көптеген міндеттерді нақтылауды қажет ететін үдеріс. АӨК-нің тамақ өнеркәсібінде инновациялық үдерістің экономикалық механизмін келесі суреттен көруге болады (сурет-1) [2].

Ескерту: Материалдар негізінде автор құрастырған.

Сурет1 – АӨК-нің тамақ өнеркәсібі саласындағы инновациялық қызметтің экономикалық механизмінің негізгі бағыттары.

Халықаралық стандартарға сәйкес инновация тәжірибелік қызметте немесе әлеуметтік қызмет көрсетулерге деген жаңа көзқараста жаңа немесе жетілдірілген технологиялық үрдіс түрінде қолданылатын, сонымен қатар нарыққа еңгізілген жаңа немесе жетілдірілген өнім түрінде көрсетілген инновациялық қызметтің соңғы нәтижесі ретінде анықталады.

Инновациялық қызмет технологиялық сферада көбінесе өнеркәсіптік кәсіпорындарда, сонымен қатар шағын бизнес ұйымдарында жүзеге асырылады. Жаңалықтардың негізгі өндеушілері болып Қазақстанның ғылыми-техникалық сферасының ұйымдары табылады – олар салалық ғылыми-зерттеу және конструкторлық ұйымдар, академиялық ғылыми ұйымдар мен оқу орындары, сонымен қатар өнеркәсіптік және шағын кәсіпорындар. Инновациялық қызметті қарастыру кезінде зерттеудің кең тараған субъектісі болып өнеркәсіптік кәсіпорындар табылады, себебі өнеркәсіп құрастырылып отырған технологиялық инновациялардың негізгі тұтынушысы болады.

Қазақстанда қазіргі инновациялық үдерістің екінші белсенді қатысушысы – бұл шағын инновациялық кәсіпорындар.

Инновациялық қызмет – бұл бәсекеге қабілетті тауарлар мен қызмет көрсетулерде тұтынушылық сұранысын қанағаттандыратын жаңа өнімді алу мақсатында жаппай өндірісте ғылыми-инновациялық және зияткерлік әлуетті тәжірибеде пайдалану. Бұл қызметтің маңызды мінездемесі болып инновациялық белсенділік табылады. Инновациялық белсенділік – бұл жаңалықтарға деген басқарудың мақсатқа бағытталған құрылымдары мен әдістері арқылы кәсіпорын персоналының жоғары сезімталдығын мақсатқа бағытталған қолдауы. Инновациялық

қызмет жаңалықтарды құру қарқынының жеделдетуімен сипатталады, ол экономикада құрылымдық өзгерістердің тереңдеуі мен кеңейуін, нарық көлемінің ұлғайуын және де қолда бар немесе пайда болатын қажеттіліктерді қанағаттандыруын ынталандырады.

Қазіргі уақытта кәсіпорынның инновациялық қызметінің тиімділігі ең алдымен ғылыми өндеулердің инновациялық сферасында қолданып жүзеге асырылатын инвестициялаудың, несиелендірудің, салық салудың дұрыс жүесінің болуымен анықталады.

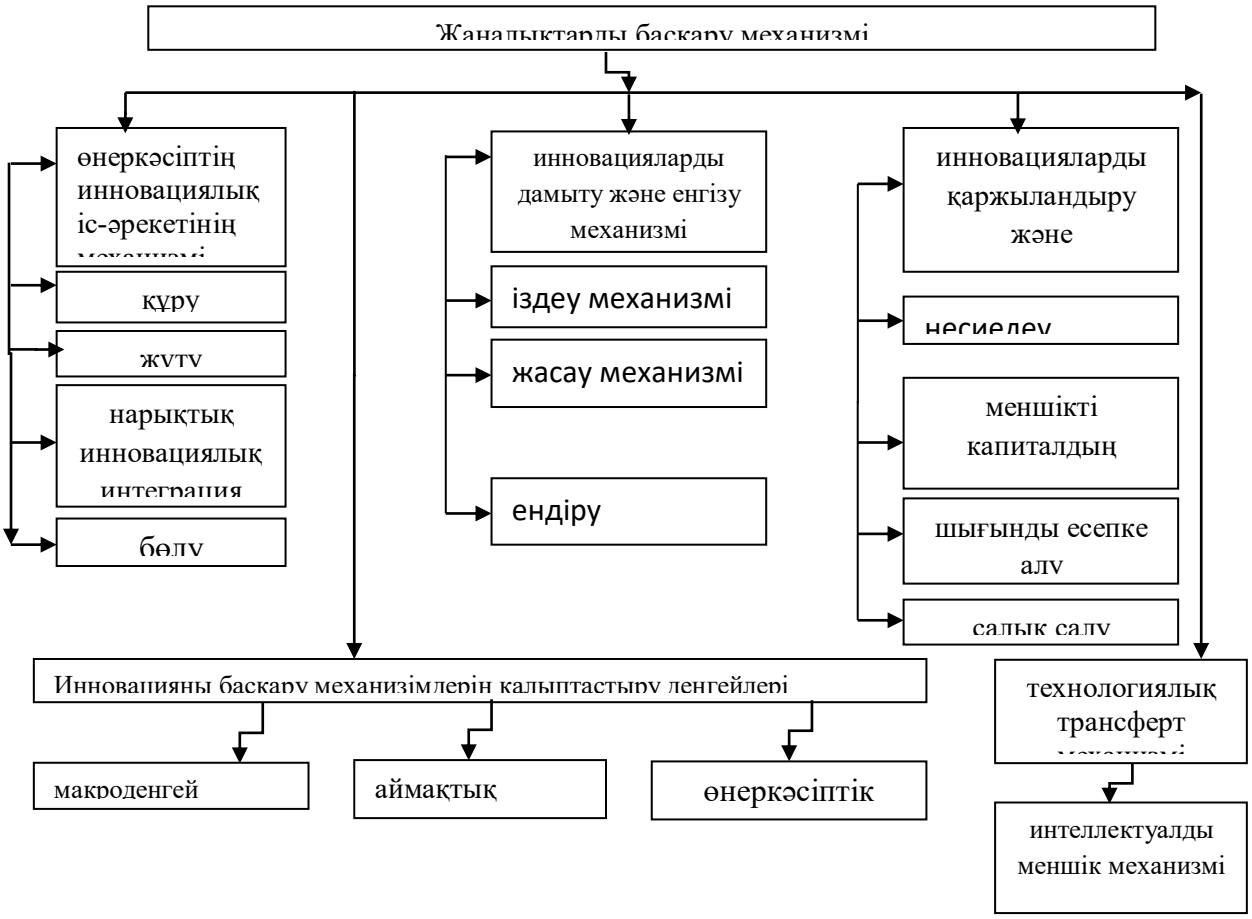
Инновациялық қызмет инновациялық үдерістердің дамуының қажетті шарты, және де бұл саланы басқару инновациялық менеджердің міндеттерінің бірі болып табылады.

Тамақ өнеркәсібінің кәсіпорындарында инновациялық үдерістерді басқаруды жетілдіру мақсатында басшылардың нақты белгіленген мақсаттары бойынша іс-әрекеттерінің жүйеленген бағдарламасы қажет, себебі бұл инновациялық үдерістердің басқару механизмін құруға мүмкіндік береді.

Өнеркәсіптің инновациялық даму механизімін қалыптастыруда инновацияны кәсіпорынға ендіруде инновацияның авторлары, сыртқы инновациялық белсенді субьектілер мен жоғары оқу орындарының кәсіпорынның бөлімшелерінің қарымқатынасы инновациялық үдеріс барысында тікелей қатысады.

Инновациялық дамытудың механизмі үш негізгі денгейде болады: макроденгейде, аймақтық денгейде, өнеркәсіп денгейде. инновацияны басқару жүйесінің механизмі келесі топтармен: инновациялық іс-әрекетті ұйымдастыру механизмі; ынталандыру және қаржыландыру механизмі жасау және ендіру механизмі; технологиялық трансферт механизмі; интелектуальді жекеменшік механизмі (Сурет 2).

Сурет 2- Инновациялық басқару механизмдерінің жүйесі.

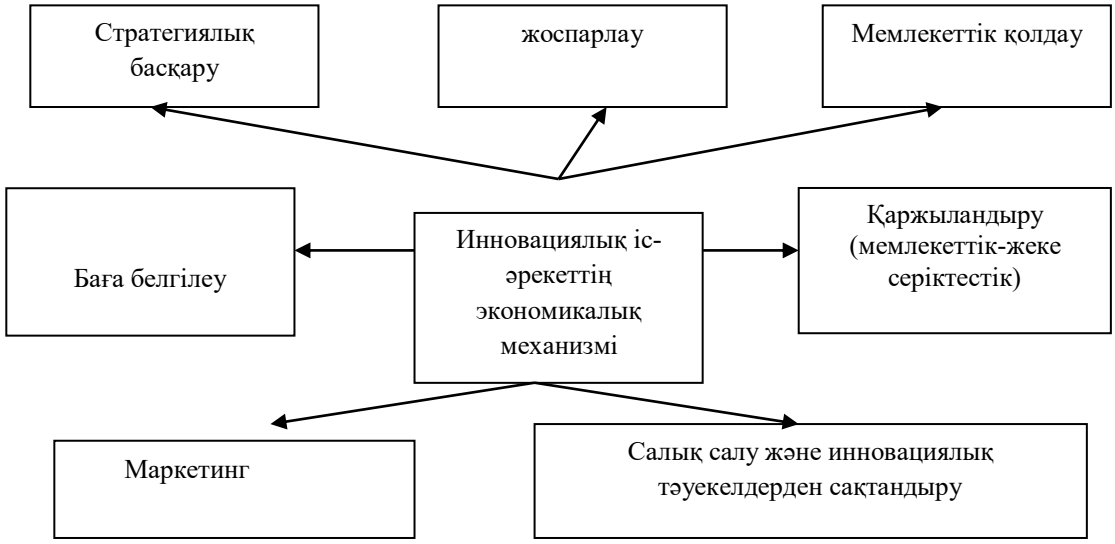

Ескерту-Материалдар негізінде автор құрастырған

Бұл әдіс қарастырылып отырған механизімді жүйелі сипаттауға және тұжырымдама жасауға мүмкіншілік береді және көрсетілген топтарда жаңа механизімдердің пайда болуына мүмкіншілік береді.

Инновациялық іс-әрекетті басқару механизмі жоғары денгейлі күрделілікпен ерекшеленеді. Ол уақыты және кеңістігі бойынша өнеркәсіп кәсіпорындарының сыртына шығуы мүмкін. Сондықтан өнеркәсіптің инновациялық жүйесі мәселені тұжырымдамалық шешудің фазасын ғана емес, сонымен бірге, іргелі және ізденуші ғылыми зерттеулердің нәтижелеріне негізделген идеядан дайын өнімді құруға дейінгі толық инновациялық цикл құру қажет.

Инновацияның кешенді сипатын атап көрсетуде инновациялық іс әрекеттің дамуы өнеркәсіп денгейінде келесі механизімдермен жүргізіледі: жасау және ендіру; қаржыландыру; технологиялық трансферт; интелектуалды меншікті қорғау. Инновациялық іс-әрекеттің экономикалық механизімінің құрлымы ұсынылған (Сурет 3).

Ескерту- Материалдар негізінде автор құрастырған.

Сурет 3-Инновациялық іс-әрекеттің экономикалық механизімінің құрлымы.

Инновациялық дамудың макроденгейдегі шаралары келесілер:

1. мемлекеттің ғылыми әлеуетін дамыту үшін қажет: ірі инновациялық жобаларды іске асыру; гранттық негізде ғылыми жобаларды қаржыландыру; жеке секторлармен ғылыми жобаларды қаржыландыру; тәуелсіз ғылыми-техникалық сараптама; ғылыми ұйымдар құрлымын ұйымдастыруды өзгерту, қолданбалы ғылыммен айналысу.

2. Инновациялық кәсіпкерлікті дамыту қажет:

а) жекеменшік түрлеріне және қаржы түрлеріне қарамастан барлық субьектілерге артықшылық жағдайда салық жүйесін жетілдіру;

б) аймақтық жаңа технологиялар және мамандандырылған ғылым мен білімге бағытталған, кластерлік стратегия жасау;

в) инновациялық іс-әрекетте мәліметтерге қол жетімді ақпараттар жүйесін дамыту;

г) инновациялық іс-әрекеттің қызмет нарығын дамыту – қаржы және құқықтық консалтинг, патенттік қорғау және т.б.;

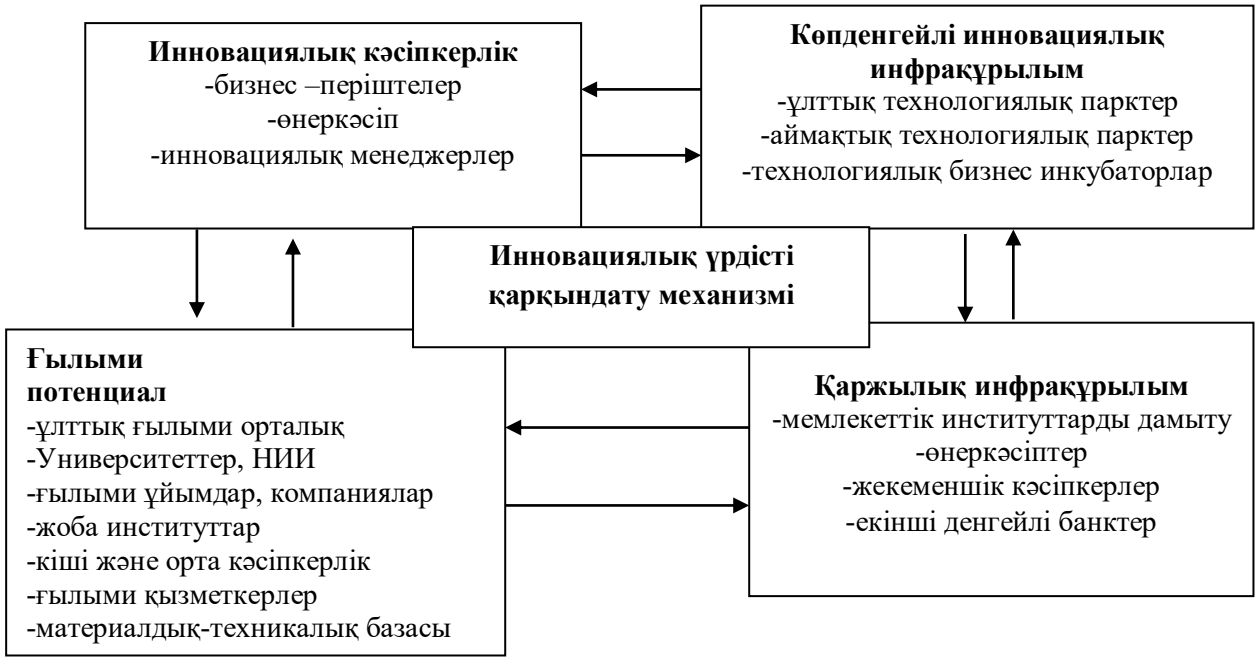
д) шетел инвесторлармен біріккен инновациялық өнеркәсіп құруды жетілдіру;

е) мемлекет пен жеке бизнес арасында бизнес-ассоциацияны құруға ықпалдық жасау;

ж) стандартталған өнім және сертификатталған технологиялық процестер мен өнімдер және қызметтер жүйесін құру.

3. Көпдеңгейлі инновациялық инфрақұрылымды дамыту.

4. Қаржылық инфрақұрылымды дамыту.

Ескерту: Материалдар негізінде автор құрастырған

Сурет 4- Инновациялық үрдісті қарқындатудың ұйымдастыру-экономикалық механизм тетіктері.

Инновациялық дамудың экономикалық-ұйымдастыру механизмі суретте келтірілген. Инновациялық әлуетінің даму үдерісінде маңызды рөлді инновациялық дамыту бөлімі ойнау қажет. Бұл бөлімнің құрылымына арнайы статусы, сәйкес келетін ұйымдастырушылық құрылымы мен арнайы дайындалған персоналы бар және нақты функциялары анықталған бөлімшелер кіру керек. Шын мәнінде бұл кәсіпорын инновациялық қызметті кешенді жоспарлау және координациялық орган ретінде болуы қажет, оның басты мақсаты саланың инновациялық әлуетін ұлғайту ретінде, сонымен қатар нарыққа инновациялық өнімнің шығуы ретінде қамтамасыз ететін инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру болып табылуы қажет.

Инновациялық қызметтің дамуы оның өнеркәсіптік өндірістің инновациялық даму талаптарына жауап беретін жоғары мамандандырылған кәсіби кадрлармен қамтамасыз етілуімен тікелей байланысты.

Ұйымдастырушылық жоспарда, кәсіпорын деңгейлерін басқару жүйесін жаңалау механизмінен кейін, ұйымдастырушылық жоспарда бірінші кезекте жаңаны қажеттілік ретінде қабылдауға мүмкіндік беретін басқару құрылымының ерекше ұйымдастырушылық звеносын – инновациялық бөлімшесін құру қажет.

Инновациялық бөлімшенің жұмысы инновациялар туралы ақпараттарды жинақтау және біріктіру, стратегиялық бағдарламалар мен басымды шешімдер құру, жаңашылдық-

тарды жоспарлау, өндірістік үдерістердің жаңашылдықтарға бейімделу және т.б. сияқты бағыттарды қамту қажет.

Инновациялық қызметтің дамуы – жоғары табыс деңгейін табудың негізгі жолдарының бірі. Инновациялық қызмет жалпы кәсіпорынның оңтайлы имиджин қалыптастырады және ынталандырады, оның барлық шаруашылық-экономикалық көрсеткіштерін жоғарылатады.

Инновациялардың дамуын нашарлататын кері үдерістерді қысқарту үшін кәсіпорында инновациялық саясатты реформалау қажет. Инновациялық саясатты реформалау - өндеулерді ынталандыруға, техника, өндіріс пен персонал сферасында инновациялық қызметтің үдерістерін басқаруға, реформалауға және бақылауға байланысты шаралар кешені деп түсіндіруге болады.

Инновациялық саясат реттелген қызметтің заңнамалық базасын; инновациялық персоналды ынталандыру жүйесін; ғылыми инфрақұрылым құруды көздейтін экономикалық саясаттың алғы шарттарына негізделуі қажет. Қолайлы инновациялық климатты құру үшін келесі шаралар қажет: инновациялық қызметтің даму концепциясын әзірлеу; инновациялық қызметтің нормативті-құқықтық негізін қалыптастыру; ақпараттардың бірыңғай және қол жетімді инновациялық банкісі түрінде ақпаратпен қамтамасыз ету; инновациялық қызмет үшін білімді дамыту және кадрларды дайындау[3].

Өзіндік инновациялық бөлімшені құру ішкіфирмалық кәсіпкерліктің әлемдік тәжірибесіне сәйкес келеді. Инновациялық қызметтің мұндай ұйымдастыру әдісінің ерекшелігі болып ғылыми-зерттеу ізденісті соңғы өндірістің мүмкіндігіне және соңғы тұтынушының мұқтаждығына жақындастыру, жоғары мамандандырылған ғылыми кадрлардың назарын аудару және коммерциялық құпияны сақтауда сенімді болуы табылады.

Инновациялық бөлімшенің жұмысына жаңалықты еңгізуге, жеке жауапкершілікке, өндірістік-шаруашылық қызметті талдауға, инновациялық шараларды ұйымдастыруға мүмкіндігі бар қызметкерлерді тарту қажет. Инновациялық бөлімшенің қызметіне жауапты қызметкер кәсіпорында белсенділігі мен билігі жоғары тұлға болуы қажет.

Кәсіпорынның инновациялық қызметінің көрсеткіштер құрылымы өзіне кадрлық әлуетті, инновацияға жұмсалатын шығындар мен инновациялық қызметті қаржылық қамтамасыз етуді, инновациялық өнім мен қызмет көрсетулерді өндіру түрінде инновациялық қызметтің нәтижелерін қосады.

Тамақ өнеркәсібінің кәсіпорындарындағы инновациялық қызметті жетілдіру бойынша келесі негізгі шараларды ұсынамыз: инновациялық технологияларды ендіру бойынша жоба жасау қызметін орындайтын инновациялық дамыту бөлімін құру; заманауи менеджменттің элементтерін ендіру қажет, ұйымдастыру менеджментінің саласында штатқа мамандарды енгізу, инновациялық қызметке персонал мотивациясының жаңа жүйесін құру.

Барлық елдерде тамақ кластерлерін құрудың экономикалық мақсаттылығы ауыл шаруашылық өндірісінің өнеркәсіппен салыстырғанда техникалық артта қалғандығымен, оның спецификасымен, әлеуметтік мәнділігімен, өнімнің бәсекелік қабілеттілігін арттыру қажеттілігімен және басқа да факторлармен шартталған. Кластерлер өнімнің бәсекелік қабілеттілігіне үш бағытта ықпал ете алады: біріншіден, олар кәсіпорындар мен салалардың өнімділігін жоғарылатуға ықпал етеді, екіншіден, ынталандырады, үшіншіден, инновацияны қолдаушы жаңа бизнесті қалыптастыруды оңайлатады.

Ескерту - Материалдар негізінде автор құрастырған
Сурет 5-Өнеркәсіпті инновациялық дамыту механизмдері.

Соныменнен, инновациялық үрдістерді реттеу және өндірісті, бақылау, техника-экономикалық, ұымдастырылған және басқа да элементтердің қарымқатынас жиынтығын инновациялық даму механизімі дейміз. Өнеркәсіпті инновациялық дамытудың құрамдас элементі ретінде анықталды: еңбек, капитал, ақпаратпен қамтамассыз ету, қаржылық және құқықтық қамтамассыз ету. Тамақ өнеркәсібін инновациялық дамыту механизмі сурет 5-де ұсынылған.

Шетелдік зерттеушілермен ұлттық экономика салаларында жоғары бәсекелі кластерлерді қалыптастыратын болса, қосымша бәсекелік артықшылықтарға қол жеткізуге болатындығы дәлелденген. Кластер түсінігіне қатысты екі жағдай бар. Біріншісі, тар мағынада кластерді қосылған құн тізбегі шеңберінде тығыз байланысқан фирмаларды біріктіретін өндірістік желі ретінде анықтайды. Екінші тәсіл – әлдеқайда кең және кластерге ғылыми-зерттеу институттарын, университеттерді, фирмаларды, тұтынушыларды және т.б. қосады. Бұл түрде кластер қатысушылардың территориялық жақындығымен және өнеркәсіптік-технологиялық бағдармен шектеулі толыққанды инновациялық жүйе болып табылады.

Нарықтық экономика жағдайында аймақтың агроөнеркәсіп кешенінің тамақ өнеркәсібіндегі өндірісті ұйымдастыру мен басқару үдерістерімен қатар, инновациялық қызметті жүргізуде де жақсартылған әдістер мен жүйелерді қолдану қажет. Кәсіпорынның стратегиялық жоспары ағымдағы өндірісті терең талдауға және ішкі резервтерді анықтап, оларды ғылым сыйымды технологиялардың қазіргі заманғы жетістіктерін ендіру арқылы мейлінше ұтымды пайдалану бағдарламарын жасауға негізделу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР

1.Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018.

2.Маханбетова Ұ.Р.,Ханафия Б. //Оңтүстік Қазақстан облысының тамақ өнеркәсібінің даму ерекшелігі. «Молодой ученый» №5.1(191.1)

3. Иманбекова Б. Қоғамдағы инновациялық саясат // Саясат. – 2005. - №5. – 34-39 бб.

4.Назарбаев Н.Ә. «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауы – 2017 - 20 б. http://www.akorda.kz/

5. Большой экономический словарь [Текст]/ авт. и сост. А.Б. Борисов.-изд. 2-е, перераб. и доп.- М: Книжный мир, 2005.- 860 с.

6. Мырзалиев Б.С. Кәсіпорынның инновациялық қызметі.Оқу құралы. -Алматы, 2014. -334 бет.

УДК 611.13:616.135 **ГРНТИ 76.29.30**

М.Д.ДАУЛЕТОВА
к.м.н., и.о.доцента, университет Ахмеда Ясави, *e-mail: Dauletova7070@mail.ru*
(Туркестан, Казахстан)

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КОМПЛЕКСНОГО ЛЕЧЕНИЯ АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТЕНЗИИ

Целью работы явилось изучение эффективности комплексного лечения (медикаментозное лечение и Су Джок, фитотерапия) у больных артериальной гипертензией. Были обследованы и проведено комплексное лечение 43 больным артериальной гипертензией III ст. Средний возраст обследованных составил (53±2) года. Вторичные гипертензии были исключены в ходе обследования. В обследование допонительно входило изучение вегетативного статуса пациентов. Наблюдение за больными проводилось в течение 2-х месяцев. Курс Су Джок акупунктуры проводился ежедневно. В зависимости от особенностей проявления заболевания лечение проводилось на физическом или эмоциональном уровнях. Регулярно проводился контроль систолического и диастолического артериального давления (САД, ДАД), частоты сердечных сокращений (ЧСС), индекса Кердо. При применении немикаментозных методов лечения артериальной гипертензии выявлены положительные показатели.

Ключевые слова: артериальная гипертензия, медикаментозное лечение, Су Джок, фитотерапия.

М.Д.Дәулетова
Артериялық гипертензияны кешенді емдеуді оқыту әдістері

Артериялық гипертензиямен науқастарды кешенді (медикаментозды және су джок, фитотерапия) емдеу жұмыс мақсаты ретінде алынды. Артериялық гипертензияның III дәрежесімен 43 науқас тексерілді және оларға кешенді ем жүргізілді. Тексерілген науқастардың орта жасы 53±2 жасты құрады. Тексеру барысында екіншілікті гипертензиялар жоққа шығарылды. Сонымен қатар, қосымша науқастардың вегетативті жағдайы зерттелді. Науқастарды бақылау 2 ай көлемінде жүргізілді. Су Джок акупунктурасы күнделікті жасалды. Аурудың көрінісіне қарай ем физикалық немесе эмоционалды деңгейлерде өткізілді. Жүйелі түрде систолалық және диастолалық қысымы, жүректің жиырылу жиілігі, Кердо индексі тексеріліп отырды. Артериялық гипертензияны кешенді емдеуде тиімді нәтижелер анықталды.

Кілт сөздері: артериялық гипертензия, медикаментозды емдеу, Су Джок, фитотерапия.

M.D.Dauletova
Methods of teaching complex treatment of arterial hypertension

The aim of the work was to study the effectiveness of complex treatment (drug treatment and su Jok, herbal medicine) in patients with hypertension. The complex treatment of 43 patients with arterial hypertension III art. the Average age of the examined patients was (53 ± 2) years. Secondary hypertension was excluded during the examination. The examination additionally included the study of vegetative status of patients. Patients were monitored for 2 months. The

course of su Jok acupuncture is carried out daily. Depending on the characteristics of the disease, treatment was carried out on a physical or emotional level. Regular monitoring of systolic and diastolic blood pressure (SBP, DBP), heart rate (heart rate), Kerdo index. When using non-drug methods of treatment of hypertension, positive indicators were revealed.

Keywords: hypertension, drug treatment, su Jok, herbal medicine.

Проблема артериальной гипертензии (АГ) была изучена Американской ассоциацией сердца и дана характеристика: «Сегодня одной из самых трудных и неотложных медицинских загадок является высокое артериальное давление - «молчаливый и таинственный убийца».

Приблизительно у 50% пациентов обнаруживается наследственная предрасположенность к эссенциальной артериальной гипертензии, обусловленная мутацией в генах ангиотензиногена, рецепторов ангиотензина II, ангиотензинпревращающего фермента (АПФ), ренина, альдостеронсинтетазы, β-субъединицы амилоридчувствительных натриевых каналов почечного эпителия и т.д. Артериальная гипертензия является основным фактором, ведущим к осложнениям сердечной деятельности, поэтому является национальной причиной смерти [1].

Всегда нужно учитывать, что с возрастом и у здоровых людей происходит незначительное повышение артериального давления. Эссенциальной артериальной гипертонией страдают около 30% всего взрослого населения. С возрастом распространенность артериальной гипертензии расширяется и достигает 50-65% у лиц пенсионного возраста [2].

Актуальность изучения проблемы артериальной гипертонии связана с ее распространенностью. В развитых странах артериальная гипертензия и ее опасные осложнения являются основными причинами смертности взрослого населения [3].

По результатам работы некоторых отечественных исследователей, распространенность артериальной гипертонии среди населения младшего возраста встречается от 2,4 до 18% случаях, а по результатам иностранных авторов - от 0,76 до 33%. Причины первичной артериальной гипертонии до сих пор полностью неизучены, но факторы способствующие ее развитию достаточно известны. При АГ применение нетрадиционных методов лечения является альтернативным способом фармакологическому лечению. Из немедикаментозных методов лечения обязательными являются: строгое соблюдение диеты, снижение массы тела при необходимости, также успешно применяются Су Джок и лечение народными средствами (фитотерапия). Лечение лекарственными травами способствует снижении тонуса сосудодвигательного центра, нормализации функции эндокринной системы, симпатической нервной системы, что приводит к снижению уровня артериального давления. В современной медицине доступно огромное количество различных методов лечения, среди которых, большой интерес вызывает Су Джок терапия. Данный метод лечения артериальной гипертонии является простым, эффективным и доступным. Освоив главные принципы Су Джок, можно быстро нормализовать артериальное давление. Преимущество Су Джок терапии состоит в его фундаментальной методической проработке, высокой эффективности и доступности в освоении. Фитотерапия в Европе имеет свои исторические достоинства, их часто используют в Великобритании, Франции, Германии и т.д. В Европе производство лекарственных препаратов из трав имеет четкую законодательную регламентацию, предусматривающую получение качественных стандартизованных продуктов со стабильным содержанием активных ингредиентов в фитопрепарате. Применение растений с гипотензивными эффектами является дополнительным методом лечения артериальной гипертонии и по данным исследователей доказана рациональность лечения. Сборы

антигипертензивных лекарственных растений оказывают успокаивающее, спазмолитическое и мочегонное действия. Коме этого в составе сборов имеются растения, снижающие уровень холестерина, протромбина и обладающие антиоксидантным действием. С этой целью часто эффективно используют специальные фармацевтические фитосборы [4]. В клинической практике при лечении артеральной гипертензии применение комплексных методов встречается редко.

В связи с этим целью нашей работы явилось изучение эффективности комплексного лечения (медикаментозное, Су Джок, фитотерапия) у больных артериальной гипертензией.

Материал и методы исследования

Проведено обследование 43 больным артериальной гипертонией III ст. Средний возраст пациентов составил 53±2 года (из них мужчин -73,5%, женщин- 26,5%). Вторичные артериальные гипертензии были сразу исключены в процессе обследования. В контрольную плацебо-группу входило 12 человек. При обследовании больных в комплексное обследование пациентов входило дополнтельно изучение индекса Кердо, т.е. вегетативного статуса больных. 1 курс лечения Су Джок включал десять сеансов. Продолжительность одной процедуры около 30 мин. Для лечебного воздействия применялись околоногтевые области, зоны соответствия кистей. Перед каждой процедурой и после нее осуществлялись контрольные измерения артериального давления (систолического и диастолического артериального давления), частоты сердечных сокращений, индекса Кердо. Эффективность Су Джок лечения, применения фитосборов оценивалась по процентильному изменению среднединамического артериального давления. Результат лечения считался «отличным» при снижении данного показателя на 20% и более, хорошим - при снижении среднединамического давления на 10-19%, удовлетворительным - при снижении на 10% и менее. Наблюдение за больными проводилось в течение 2-х месяцев.

Результаты исследования

С целью выбора соответствующих комплексных методов лечения была проведена оценка деятельности вегетативной нервной системы (ВНС). При проведении оценки деятельности ВНС у 63% больных артериальной гипертонией выявлено преобладание возбуждающих влияний, т.е. показатель индекса Кердо больше нуля, а у 37% выявлено преобладание тормозных функций - показатель индекса Кердо меньше нуля. Лекарственные фитосборы использвали 17 пациентов с артериальной гипертонией. В составе сбора из лекарственных трав были плоды боярышника, трава бессмертника, трава пустырника, листья мяты, цветки календулы, трава тысячелистника. Пациенты применяли сборы в следущем порядке: 3 столовые ложки смеси залить 500 мл кипятка, настоять в течении б-8 ч. На следующий день принимали весь настой 3 раза в день за 30 мин до еды. Фитотерапия была эффективна на «отлично» у 46%, «хорошо» - у 36% и «удовлетворительно» у 18% пациентов артериальной гипертонией. Антигипертензивный эффект был стойким начиная со второго - третьего сеансов Су Джок метода лечения. В контрольной плацебо-группе объективных сдвигов не отмечалось, наблюдалось незначительное улучшение субъективных симптомов. Использование Су Джок лечения дал отличное снижение уровня среднединамического артериального давления у 29%, а у 71% пациентов - хорошее. По данным исследователей (В.И. Молодан и др.) при лечении 87 пациентов с "мягкой" формой гипертонической болезни, проведения инструментального, лабораторного и клинического обследования до и

после лечения, делается вывод об эффективности Су Джок терапии как в достижении допустимых цифр артериального давления, так и в удержании их на этом уровне, что объясняется способностью Су Джок лечения корректировать гемодинамические нарушения, регулировать симпатоадреналовую систему за счет снижения прессорных влияний ренин-ангиотензин-альдостероновой системы и роста депрессорного потенциала системы эйкозаноидов.

Выводы: Использование комплексного лечения артериальной гипертонии выявлены: применение фитотерапии дал «отличный» результат - у 46% пациентов, «хороший» - у 36%, «удовлетворительный» - у 18% больных артериальной гипертонией. Су Джок терапия дала снижение среднединамического артериального давления у 29% на «отлично», у 71% на «хорошо».

ЛИТЕРАТУРА

1. Шулутко Б.И., Макаренко С.В. Стандарты диагностики и лечения внутренних болезней // 3-е изд. СПб.: «Элби-СПБ», 2005, 152 с.

2. Loscalzo J. et al. Harrison's principles of internal medicine // McGraw-Hill Medical, 2008, -ISBN 0-07-147691-1.

3. Rahmouni K. et al. Obesity-associated hypertension: new insights into mechanisms // Hypertension 2005, Vol.45(1): 9–14.

4. Свищенко Е.П., Мищенко Л.А. Фитотерапия артериальной гипертензии с позиций доказательной медицины // К.: МОРИОН 2009, 112 с.

REFERENCES

1. Shulutko B.I., Makarenko S.V. Standarty diagnostiki i lecheniya vnutrennikh bolezney // 3-ye izd. SPb.: «Elbi-SPB», 2005, 152 s

2. Loscalzo J. et al. Harrison's principles of internal medicine // McGraw-Hill Medical, 2008, -ISBN 0-07-147691-1.

3. Rahmouni K. et al. Obesity-associated hypertension: new insights into mechanisms // Hypertension 2005, Vol.45(1): 9–14.

4. Svishchenko Ye.P., Mishchenko L.A. Fitoterapiya arterial'noy gipertenzii s pozitsiy dokazatel'noy meditsiny // K.: MORION 2009, 112 s.

ӘОЖ 618.14-006.36-089.87 **ҒТАМР 76.29.48**

Э.Н.АЛИЕВА[1], И.С.САРКУЛОВА[1]
[1]Ахмет Ясауи университеті, Жоғары медициналық білімнен
кейінгі білім беру институты,
(Шымкент қ. Қазақстан.)e-mail:agshmy@mail.ru

ЖАТЫР АРТЕРИЯЛАРЫНЫҢ ЭМБОЛИЗАЦИЯСЫ

Жатырдың миомасы хирургиялық араласуды қажет ететін әйел жыныс мүшелерінің ісіктері арасында бірінші орынды иеленетін қатерсіз ісік болып табылады. Аурудың жоғары таралуы себебінен және дәрігерлерге емдеудің жеткіліксіз әдістеріне байланысты жатыр миомасын емдеудің жаңа тиімді әдістерін іздеу өте өзекті мәселе. Олардың бірі - жатыр артерияларының эмболизациясы, ол гистерэктомиядның баламасы ретінде қарастырылады.

Кілт сөздері: жатырдың миомасы, ісік, гистерэктомия, эмболизация.

Э.Н.Алиева, И.С.Саркулова
Эмболизация маточных артерий

Миома матки – доброкачественная опухоль, которая занимает одно из первых мест среди опухолей женских половых органов требующих оперативных вмешательств. Высокая распространенность заболевания с не удовлетворяющими клиницистов методами лечения делают поиски новых эффективных методов лечения миом матки весьма актуальными. Одним, из которых является эмболизация маточных артерий, которая является альтернативой гистерэктомии.

Ключевые слова: миома матки, опухоль, гистерэктомия, мболизация.

E.N.Aliyeva, I.S.Sarqulova
Embolization of uterine arteries

Hysteromyoma is a benign tumor that occupies one of the first places among tumors of female genital organs requiring surgical interventions. The high prevalence of the disease with clinician's methods that do not satisfy clinicians make the search for new effective methods for treating hysteromyomas very relevant. One, of which is uterine artery embolization which is an alternative to hysterectomy.

Keywords: hysteromyoma, tumor, hysterectomy, embolization.

Бұл ауру 30 жастан асқан әйелдердің 15-17%-ында және пременопаузалы жастағы 30-35% әйелдерде кездеседі [1, 2, 3].

Жатыр лейомиомасына гистерэктомия жасау қауіпсіз және әсерлі ота болып табылады, бірақ, жатырды алғаннан кейін гомеостаз бұзылысы ісіктің дамуына байланысты болмаса да кей жағдайларда нашарлап ұзақ реабилитация жасауды қажет етеді [1,3,5,6].

Миомэктомия – бала туу функциясын сақтауға мүмкіндік беретін ота, бірақ көптеген асқынулармен бірге жүреді, алайда науқастардың 25-30%-ында рецидив беруі және миомэктомиядан кейін жабыспалы ауру процесі қайталанып күрделі араласуларды қажет етеді, бұл хирургиялық араласулардың көлемінің өсуіне көрсеткіш болып табылады [5].

Гонадолиберин аналогтарымен консервативті ем жүргізу айтарлықтай жақсы нәтиже берген жоқ, бірақ ем 6 айға ғана созылады. Науқастарда айтарлықтай кері әсер болады: гипоэстрогенді статус және остеопороз, жыныстық дисфункция және эмоционалдық тұрақсыздық болады [6,7].

Көптеген басылымдарда жатыр миомасының емінде жатыр артериясының эмболизациясы (ЖАЭ) альтернативті және ағзаны сақтайтын әдіс екендігін жазады [5,7].

ЖАЭ миоматозды түйіндерді әр түрлі оқшаулау кезінде. Лейомиоманың көлемі қуыққа әсер етіп, зәр шығару жиілігін арттыра отырып косметикалық мәселелер тудыруы мүмкін, және де миоманың субмукозды орналасуы және жатыр қуысының деформациялануы бедеуліктің және қан кетудің себебі болуы мүмкін [1,7,8].

Қазіргі таңда операцияның жақсы жасалуына қарамастан 20-25% науқастарда не үшін сәтсіз клиникалық нәтижелердің болғанын айтатын жарияланымдар аз [12,16,17].

ToorS.S et al (2008) ЖАЭ-нан кейін сәтсіз клиникалық нәтижелерді талдау кезінде келесі қорытындылар жасалды: жатырдың барлық көлеміне емес, тек басым түйінге көңіл бөлінді (бір ғана миома аз кездеседі) [15]. ЖАЭ-нің ең аз әсері зерттеушілердің ойынша, шырышасты және интрамуральды миомаға қарағанда субсерозді миомада көрініс берген, бұл жатырдың қанайналым ерекшелігіне және миоманың қанайналым торының өсу мүмкіндігі миомаға жақын ағзаларға байланысты [12,13,14,15].

Дегенмен, басқа перспективалы зерттеулер ЖАЭ-ні қолдану процедурадан соң 3 айдан кейін жатырдың көлемін 37%-ға және субсерозды миоманы 33%-ға кішірейтеді деп көрсеткен [14].

Naguıb N.N.N et al.(2010) жүргізілген зерттеулерден кейін мынадай тұжырымға келді, миоманың орналасуы көлемінің өзгеруіне маңызды рөл атқарады, ал ісіктің бастапқы көлемі екінші рөл атқарады, сондай-ақ, одан әрі көптеген миомаларда шырышасты түйіндерді орналасуын зерттеу керек [13].

Әйелдердің үлкен фиброзды ісіктерінде H.J.et al. жатыр артериясының эмболизациясынан кейін әсерлі және қауіпсіз анализ, үлкен және кіші миомаларда ЖАЭ-ден кейін ауыр асқыну қаупі жоғары қаупі болмайтынын салыстырып анықтады. Авторлар ЖАЭ-нің жақсы нәтиже бергенін яғни ісік көлемі негізгі фактор емес екендігін атап өтті [10].

ЖАЭ және аденомиоз. 50% әйелдерде аденомиоз және миома бірге жүреді және ұқсас клиникалық көрініс [2,3,2,14] береді. Оң нәтижелерге сүйене отырып, көптеген ғылыми басылымдар аденомиозды жатыр миомасы секілді жеке ауру ретінде қарастырып ЖАЭ-ны терапиялық тұрғыда қолдануды атап кетті. [6,7,9,13].

Lohle P.N. et al. (2007) анализдік зерттеулер кезінде ЖАЭ-ны жүргізгеннен кейін 16 айдан соң қан кетулердің болуы және ауырсыну симптомдары азайғандығы байқалады және де ісік көлемінің азайғандығын, жатыр қабырғасының қалыңдығы 77,1–44,8%-ға кішірейгенін көрсетті[12].

Bratby et al. (2009) миома мен аденомиоз екеуінде ЖАЭ-нан кейін 1 жылдан соң науқастардың 79%-ында, ал 3 жылдан соң 82,4%-ында меноррагия симптомының азайғанын байқаған [9]. Бірақ басқа авторлар өздерінің басылымдарында қысқа мерзімдегі әртүрлі әсерлі процедуралардың көрсетілімдерінде, авторлардың айтуынша эмболизаторлардың қолданылуы және миоматозды торлардың және аденомиозды ошақтардың қоректенетін тамырлардың диаметріне байланысты деп есептейді [10,13,14].

ЖАЭ-ның дұрыс жағын және елеулі жанама әсерлерін ескере отырып, аденомиозды емдеуде алғашқы әдіс ретінде эмболизацияны анықтау үшін жеткілікті деректер жоқ [11,15,17].

ЖАЭ және жыныстық функция. Әйелдер гистерэктомияның жыныстық функцияға кері әсер етуінен қорқуына байланысты ЖАЭ-ны қолдайды. Helenkamp W.J.et al. (2007)

зерттеулерде, ЖАЭ-дан кейін 6 айдан соң жыныстық дискомфорттың төмендегенін және жыныстық қанағаттанудың және науқастың дене бітімі контурының жақсаруын анықтаған. ЖАЭ-дан кейін 3 айдан соң психологиялық тұрақтылық пен жыныстық функция айтарлықтай жақсарған [17].

ЖАЭ және өмір сүру сапасы. Өмір сүру сапасы – белгілі бір аурумен немесе оның емделуімен байланысты физикалық, психологиялық және әлеуметтік аспектілерді қамтитын тұжырымдама [5,6,13,14]. Көптеген зерттеу анализдерінде жатыр миомасымен ауыратын әйелдер өздерінің өмір сапасын бұл аурудан төмен санайтынын анықтаған [13,14,15,16].

Зерттеу барысында ЖАЭ және Barclay L. (2008) гистерэктомиядан кейін 24 ай өткен соң, пациенттердің психикалық және физикалық жағдайын, екі топтағы пациенттердің өмір сүру сапасының айырмашылығын байқады.ЖАЭ-ны альтернативті гистерэктомияға қарағанда анағұрлым жақсы екеніне көз жеткізді [8].

Smıth W.J. et al. (2004) зерттеулерде ЖАЭ-ның қысқа және орта мерзімді әсерлерін бағалауда, симптомдардың ауырлық дәрежесін және денсаулыққа байланысты өмір сүру сапасының айтарлықтай жақсарғанын анықтады [14].

Van der Kooıj S.M.et al. (2011) қысқа және орта мерзімдегі нәтижелерді жариялау кезінде (5 жылға дейін), ЖАЭ-дан соң кеш мерзімдегі әсері қысқа мерзімдегідей өмір сүру сапасына оң әсерін тигізгенін айтты [16]. ЕММҮ зерттеулерінде ЖАЭ және гистерэктомиядан кейін өмір сүру сапасын салыстыра отырып, өмір сүру сапасы алғашқы айларда және 5 жылға дейін жақсарған, Бұл топтар арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Бірақ науқастардың арасында гистерэктомиядан кейін 2-і жылмен салыстырғанда науқастардың денсаулығының айтарлықтай нашарлағанын анықтаған [16].

ЖАЭ және репродуктивті функция. Шетел авторларының ойынша, бедеуліктен зардап шегетіндердің 5%-дан 10%-ға дейінгілерінде жатыр миомасы диагностикаланады және 2,5%-ында субфебрильді қалыпты анықтайтын анатомиялық және физиологиялық фактор болуы мүмкін [6,7]. Себебі миоманың әсерінен периодты жүктіліктің тоқтауы және бедеуліктің болу себебі анықталынбайды [11,13]. Салыстырмалы түрде ЖАЭ-дан лапароскопиялық миомэктомияны салыстырғанда жүктіліктің айтарлықтай жоғары дәрежеде ерте босануы және ұрықтың дұрыс орналаспауы анықталған. Бірақ зерттеушілер аталған асқынулардың миоманың әсерлік факторларынан емес, ЖАЭ процедурасының қолдануынан болатынына күмән келтірді[7,16].

Әдебиеттерді талқылағанда ЖАЭ-ны қолданған науқастардың репродуктивтілігінің төмендегені анықталып, 37% қалыпты гистероскопиялық көрініс байқалған. Диагностикаланған әйелдерде миоматозды жіпшелердің әсерінен жатыр қуысының деформациясы 28%, жатырішілік немесе цервикальді өсінді 14%, жатыр қуысы мен миома жіпшесінің арасындағы байланыс 10% анықталған [14,16]. Жатыр миомасының симптоматикалық емінде ЖАЭ-ны пайдаланған 555 науқаста жүктіліктің болуы мен оның аяқталуын зерттеген, басқа зеттеулерде 24 жүктіліктің 23-і жоспарланбаған, ал 23-і экстракорпоральды ұрықтанумен болғанын көрсетті. Аталған 24 жүктіліктің 18-і босанумен, ал 4-еуі жоспарсыз абортпен аяқталды. Ал 18 босанудың 3-еуі плацентаның аномальды бекуімен, 2 науқаста баланың дұрыс орналаспауы, ал біреуінде плацентаның толық өскені анықталған. Авторлардың пайымдауы бойынша, ЖАЭ-дан кейінгі асқынулар эндометридегі перфузияның төмендеуі плацентаның аномалиялық орналасуына алып келетін патологиялық асқынулармен байланыстырады [15].

Басқа зерттеулер нәтижесі бойынша ЖАЭ-ны қолданған әйелдердің 59,5%-да жүктілік болған, оның ішінде 88,6% жүктіліктің 84,6%-ы тірі туумен, ал 10,3%-ы жоспарлы абортпен аяқталған. ЖАЭ-дан кейінгі жүктіліктің болуы орта есеппен 10,8 айды құрады. Авторлардың ойынша, зерттеуге алынған жас әйелдердің (89,7% 40 жастан төмен) үлкен

пайызы жақсы нәтижеге қол жеткізген [11]. Сонымен көптеген авторлардың айтуынша ЖАЭ-ның фертильдікке әсері әлі де осы тақырыпқа жеткіліксіз мағлұматтың болмауы әсерінен түсініксіз күйде қалып отыр [3,5,6,10,12].

Тромботикалық асқыну қауіптері және профилактикасы. Гинекологиялық отаны басынан өткізген әйелдердің тромботикалық асқыну профилактикасының терең вена тромбозының пайда болу жиілігі 17%-дан 40%-ға дейінгі жиілікті құрайды [2,6,7,12,13]. ЖАЭ-дан кейінгі қан ұюының бұзылысының болмауы деу қиын, эмболизация үрдісі әдетте қан ұюының аздаған өзгерістерінен преэмболизациялық кезеңмен салыстырғанда 30% орташа сатысына алып келеді[2,6,7]. Отадан кейін веноздық тромбоздың профилактикасында аяқтардан қанның тасымалдануына алып келетін көптеген физикалық, механикалық заттар және фармакологиялық заттар әсер етеді. Бұл оталық емнен кейінгі ерте активациясы. Эластикалық компрессия және аяқтардың үзіліссіз компрессиясы нефракциондық гепариннің немесе төмен молекулалық гепариннің қарсы көрсеткішсіз тромбопрофилактикасы болып табылады.[9,11,15,16].

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Алиева А.А Непосредственные результаты эмболизации маточных артерий в лечении миомы матки: автореф. дис.. канд. мед.наук / А.А. Алиева. - М., 2005.

2. Аллахвердиев С.А. Прогнозирование и профилактика тромботических осложнений у больных миомой матки после эмболизации маточных артерий и гистерэктомии : дис. ... канд. мед.наук / С.А.Аллахвердиев.- М., 2008.- 24

3. Бреусенко В.ГНекоторые дискуссионные вопросы эмболизации маточных артерий при миоме матки / В.Г.Бреусенко, С.А.Капранов, И.А.Краснова //Акушерство и гинекология. 2006. – No3. –. 26-30.

4. Бурак А.Т. Оптимизация лечения гиперпластических процессов эндометрия у женщин в перименопаузальном периоде: автореф. дисс...канд. мед. Наук / А.Т.Бурак. - М., 2004.

5. Вихляева Е.М.Руководство по диагностике и лечению больных лейомиомой матки / Е.М. Вихляева // М: МЕДпресс-инф орм, 2004. - 400.

6. Кавтеладзе З.А. Эмболизация маточных артерий при фибромиоме матки / З.А. Кавтеладзе, С.А.Дроздов, К.В.Былов //Международный журнал и нтервенционнойкардиоангиологии. 2005; 7: 55

7. Капранов С.А. Варианты кровоснабжения миомы матки при эмболизации маточных артерий / С.А.Капранов, Б.Ю.Бобров, И.А. Краснова // Второй Российский съезд интервенционных крдиоангиологов, -Москва, март 2005г., Международный журнал интервенционной кардиологии. – 2005. – No7. –55.

8. Barclay L.Uterine Artery Embolization a Good Alternative to Hysterectomy for Fibroids ./L. Barclay // Radiology.- 2008.- Vol.246.-823-832

9. Bratby M.J. Uterine artery embolisation for symptomatic adenomyosis—mid -term results/ M.J.Bratby, W.J. Walker //Eur J Radiol. – 2009.- 70.-128–132.

10. Choi H. J.Is Uterine Artery Embolization for Patients with Large Myomas Safe and Effective? A Retrospective Comparative Study in 323 Patients./ H. J.Choi, G. S.Jeon, M. D.Kim [et al.] //Journal of Vascular and Interventional Radiology. -2013.-Vol. 24.- Issue 6 .- P. 772-778

11. HehenkampW.J.Sexuality and body image after uterine artery embolization and hysterectomy in the treatment of uterine fibroids: a randomized comparison./W.J. ehenkamp, N.A. Volkers, W. Bartholomeus [et al.]// CardiovascIntervent Radiol.- 2007.-Vol.30.-866 -875

12. Lohle P.N. Uterine artery embolization for symptomatic adenomyosis with or without uterine leiomyomas with the use of calibrated tris-acryl gelatin microspheres: midterm clinical and MR imaging follow-up./ P.N.Lohle, VriesJ.De, C.A.Klazen, [et al.] // J VascIntervRadiol.- 2007.-18.-835–841

13. Naguib N. N.N.Leiomyoma Volume Changes at ollow-up after Uterine Artery Embolization: Correlation with the Initial Leiomyoma Volume and Location./N.N.N.Naguib, E.Mbalisike, N.E.A. Nour-Eldin [et al.] // Journal of ascular and Interventional Radiology. -2010. -Vol. 21.- Issue 4.- 490-495

14. Smith W.J. Patient satisfaction and disease specific quality of life after uterine artery embolization. /W.J. Smith, E.Upton, E.J. Shuster [et al.]// American Journal of bstetrics and Gynecology.-2004.-Vol.190.-1697-e706.

15. Toor S. S. Clinical Failure after Uterine Artery Embolization: Evaluation of Patient and MR Imaging Characteristics./ S. S.Toor, K. T.Tan, M. E. Simons [et al.] // Journal of Vascular and Interventional Radiology. –2008.-Vol. 19.-Issue 5.- 662-667.

16. van der KooijS.M.Uterine artery embolization versus surgery in the treatment of symptomatic fibroids: a systematic review and metaanalysis./ S.M.van der Kooij, S. Bipat, W.J.K. Hehenkamp [et al.] // American Journal of Obstetrics & Gynecology.- 2011.-103.-.e112-e15

17. Voogt M.J.Sexual functioning and psychological well-being after uterine artery embolization in women with symptomatic uterine fibroids /M.J. Voogt, J. De Vries, W. Fonteijn [et al.] //. FertilSteril.-2008.-8.

ӘОЖ 616-006: 618.19-002 **МҒТАР 76.29.49**

Е.А.ИБАДУЛЛАЕВ[1], А.А.ТУЛЕГЕНОВА[2]
[1]м.ғ.к., аға оқытушы, Ахмет Ясауи университеті (Қазақстан, Түркістан қ.)
[2]ассистент, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы
(Қазақстан, Шымкент қ.) e-mail:yergali.ibadullaev@ayu.edu.kz

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕРДІҢ СҮТ БЕЗІ ІСІГІН АНЫҚТАУДА МАММОГРАФИЯЛЫҚ ТЕКСЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ

2015-2017 жылдар аралығында 154103 әйелге (2015 ж.-50271; 2016 ж.-50271;2017 ж.-53561) маммографиялық тексеру жүргізілген. Жалпы скринингтен өткен әйелдердің ішінде фиброзды-кистозды мастопатия 95605 (62,04%) әйелде, қатерсіз кисталар 1525 (0,99%) әйелде, липомалар 832 (0,54%) әйелде, фиброаденомалар 416 (0,27%) әйелде, сүт безінің обыры 404 (0,26%) әйелде анықталды. Сүт безі обыры анықталған 404 әйелдің 276-ын I саты, 128-ін II саты құрады. Бұл 50–60 жас аралығындағы әйелдерді маммографиялық зерттеу нәтижесінде сүт безі қатерлі ісігін ерте сатыда табу мүмкіншілігінің жақсарғанын көрсетеді. Профилактикалық маммографияны енгізгеннен кейін сүт безі обырын кеш сатыда анықтау пайызы соңғы жылдары 24,5%-ға дейін төмендеді және сүт безі обырын ерте диагностикалау көрсеткіші 65,4-тен 84% -ға дейін жақсарды.

Кілт сөздері: маммография, сүт безі қатерлі ісігі, скрининг, онкологиялық аурулар.

Е.А.Ибадуллаев, А.А.Тулегенова

Значение маммографического исследования в диагностике опухолей молочной железы у женщин Южного региона

В период за 2015-2017 год маммографическое обследование было проведено 154103 женщинам по области (2015 г.-50271; 2016 г.-50271; 2017 г.-53561). Фиброзно-кистозная мастопатия из всех женщин, прошедших скрининг, выявилась у 95605 женщин (62,04%), доброкачественная киста – у 1525 женщин (0,99%), липома – у 832 женщин (0,54%), фиброаденома – у 416 женщин (0,27%), рак молочной железы – у 404 женщин (0,26%). У 276 из 404 женщин с раком молочной железы выявился рак молочной железы I степени, а у 128 - II степени. Маммографическое исследование молочной железы у женщин 50-60 лет дает возможность обнаружить рак молочной железы на ранних стадиях. После внедрения профилактической маммографии в практику за последние несколько лет показатель обнаружения рака молочной железы на запущенных стадиях снизился до 24,5%, а показатель диагностирования на ранних стадиях увеличился с 65,4% до 84%.

Ключевые слова: маммография, рак молочной железы, скрининг, онкологические заболевания.

E.Ibadullaev, A.Tulegenova

The importance of mammographic examination in the detection of breast tumors in women of the southern region

During the period 2015-2017 the mammography examination was conducted to 154103 women in the region (2015-50271; 2016-50271; 2017-53561). Fibrous-cystic mastopathy from all screened women was detected in 95605 (62.04%) women, benign cyst in 1525 women (0.99%),

lipoma in 832 women (0.54%), fibroadenoma in 416 women (0.27%), breast cancer - in 404 women (0.26%). From the 404 women who had breast cancer, 276 of them revealed I stage breast cancer, and in 128 of them - the II stage. Mammographic research of the mammary gland in women 50-60 years, makes it possible to uncover breast cancer in the early stages. After the introduction of prophylactic mammography into practice, in the last years, the rate of breast cancer in the late stages has decreased to 24.5%, and the rate of diagnosis in the early stages has increased from 65.4% to 84%.

Keywords: mammography, breast cancer, screening, oncological diseases.

Сүт безі обыры әйелдерде кең тараған онкологиялық аурулардың қатарына жатады және бүкіл әлемде әйелдер өлімінің басты себептерінің бірі болып табылады (жыл сайын 500 мыңнан астам). Көбінесе диагноз патология дамуының соңғы сатыларында қойылады. Соңғы жылдары Қазақстанда сүт безі обыры онкологиялық аурулар арасында бірінші орында тұр. Аурушаңдықтың шыңы 40-45 жасқа келеді, яғни қазір сүт безі обырының күрт жасаруы байқалады. Өйткені Қазақстанда әйелдердің инволюциялық өзгерістері 35 жастан басталады [1, 2, 3].

Осы ерекшеліктерді есепке ала отырып, ҚР Денсаулық сақтау министрінің 25.12.2017 жылғы №995 «Профилактикалық медициналық қарап-тексерулерге жататын адамдардың нысаналы топтарын, сондай-ақ осы қарап-тексерулерді өткізудің қағидалары мен кезеңділігін белгілеу туралы» бұйрығы негізінде сүт безінің обырын ерте анықтауға арналған профилактикалық медициналық (скринингтік) қарап-тексеру сүт безі обыры бойынша диспансерлік есепте тұрмайтын 40-70 жастағы әйелдерді қамтиды. Скринингке әйелдерді жоспарлаған кезде бізге Қазақстан халқының менталитетін, инсоляцияны, тамақтану ерекшеліктерін және басқа да қауіп факторларын ескеру қажет. Еліміздегі сүт безі қатерлі ісігі бойынша жағдайды ерте диагностикалау және маммологиялық қызметті жетілдіру арқылы ғана өзгертуге болады.

Қазақстанда маммографиялық скрининг 2008 жылдан бастап 50, 52, 54, 56, 58 және 60 жастағы әйелдер арасында енгізілді. 2011 жылдан бастап Қазақ онкология және радиология ғылыми-зерттеу институтының Еуропалық онкология мектебімен ынтымақтастығы арқасында скрининг еуропалық стандарттарға қойылатын талаптарға сай болды. Әйелдер емхана жағдайында клиникалық тексеру, ультрадыбыстық тексеру жүргізілетінін білуі керек. Ал патология табылған жағдайда диагностикалық пункция тағайындалады [4,5,6].

Бүкіл әлемде маммография - сүт безін тексерудің "алтын стандарты", және бұл маңызды, ол динамикада маммограммаларда сүт безінің бейнелеріне объективті салыстырмалы талдау жүргізуге мүмкіндік береді.

Маммография кез келген клиникалық тексеруден екі жыл бұрын обырдың ерте түрін анықтауға мүмкіндік береді. Дегенмен, 40 жасқа дейінгі әйелдерге екі жылда бір рет, қажет болған жағдайда УДЗ, ал 40 жастан кейін екі жылда бір рет скринингтік маммографиядан өту қажет. Сүт бездеріндегі 0,3 см-ден басталатын ісік ошақтарын және бастапқы патологиялық процестің жанама белгілерін анықтауда маммография ең тиімді әдіс [7].

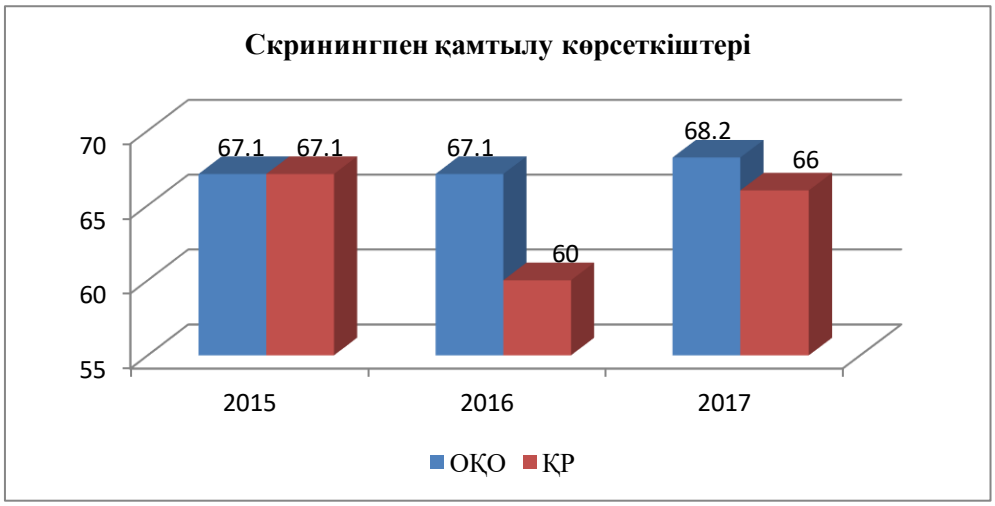
Зерттеудің мақсаты: Сүт бездерінің ісікалды және ісік патологияларын ерте диагностикалауда маммографиялық скрининг мүмкіндіктерін зерттеу болып табылды. Бұл ретте 50-ден 60 жасқа дейінгі әйелдер скринингке шақырылды.

Материалдар мен әдістер: 2015-2017 жылдар аралығындағы 154103 маммографиялық зерттеулерге талдау жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері: Оңтүстік Қазақстан облысында 20-дан аса маммографиялық қондырғы жұмыс істеді. 2015-2017 жылдар аралығында 154103 жоспарланды (2015 ж.-50271; 2016 ж.-50271; 2017 ж. - 53561), барлығы (100%) маммографиялық зерттеуден өткізілді (кесте №1). BI-RADS жіктеуі бойынша маммограммалардың нәтижелерін (М0, М1, М2, М3, М4, М5, М6а, М6б) аудандық, қалалық емханалардың дәрігер-рентгенологтарымен – бірінші оқу және облыстық онкологиялық диспансердің маммография кабинетінің рентгенолог-дәрігерлерімен екінші оқу жүргізілді. Жоспарланған 154103 әйелдің 59670 М1 сау болған, яғни 38,72% құрады. 94433 (кесте №2) әйелде әр түрлі деңгейдегі патологиялық өзгерістер табылған, ол 61,28% құрады. 94433 маммографиялық зерттеулердің ішінде келесі патологиялық үдерістер: М2 – 57081 (60,4%), М3 – 35148 (37,2%), М4 – 1786 (1,8%), М5 – 14 (0,01%), М6а – 279 (0,28%), М6б – 125 (0,11%) табылды.

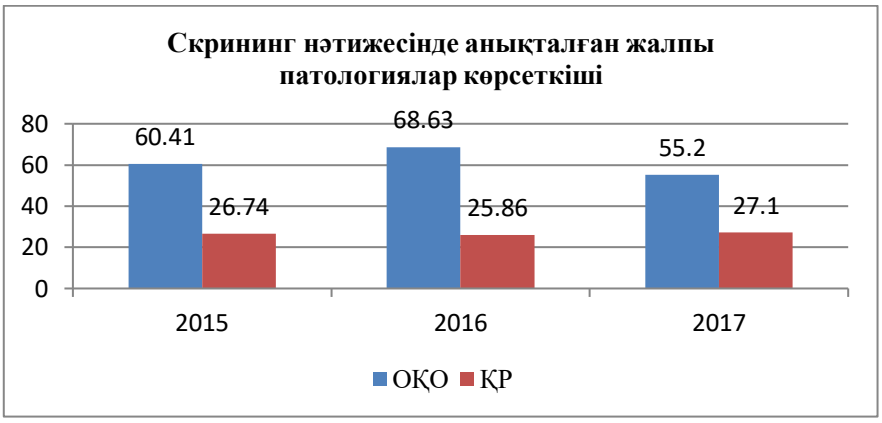
	ОҚО		ҚР	
		%		%
2015ж.	50271	67,1	408824	67,1
2016ж.	50271	67,1	395400	60,0
2017ж.	53561	68,2	420560	66,0
Барлығы	154103	67,5	1224784	64,4

Кесте 1-ОҚО, ҚР бойынша қатысу көрсеткіштері (скринингпен қамту).

	ОҚО		ҚР	
	Патология саны	%	Патология саны	%
2015 ж.	30368	60,41	109319	26,74
2016 ж.	34500	68,63	102250	25,86
2017 ж.	29565	55,2	113971	27,1
Барлығы	94433	61,4	325540	26,6

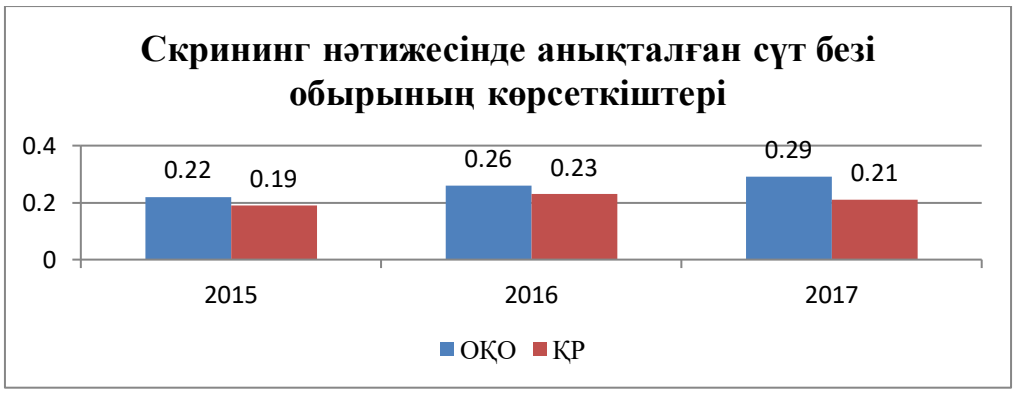
Кесте 2 - Скрининг нәтижелері. Жалпы патологиялар.

Жалпы скринингтен өткен әйелдердің ішінде фиброзды-кистозды мастопатия 95605 (62,04%) әйелде, қатерсіз кисталар 1525 (0,99%) әйелде, липомалар 832 (0,54%) әйелде, фиброаденомалар 416 (0,27%) әйелде, сүт безінің обыры 404 (0,26%) (кесте №3) әйелде анықталды. Фиброзды-кистозды мастопатия, қатерсіз кисталар, липомалар бар әйелдер жергілікті жерде аймақтық маммолог дәрігерлермен диспансерлік есепке алынып, сауықтандыру жұмыстары жүргізілуде. Фиброаденомалар, сүт безінің обыры бар әйелдер облыстық онкологиялық диспансер жағдайында ем алуда. Сүт безі обыры анықталған 404 әйелдің 276-ын I саты, 128-ін II саты құрады. Бұл 50 – 60 жас аралығындағы әйелдерді маммографиялық зерттеу нәтижесінде сүт безі қатерлі ісігін ерте сатыда табу мүкіншілігінің жақсарғанын көрсетеді.

	ОҚО		ҚР	
	Сүт безі обыры	**%**	**Сүт безі обыры**	**%**
2015	113	0,22	765	0,19
2016	133	0,26	900	0,23
2017	158	0,29	886	0,21
Барлығы	404	0,26	2551	0,21

Кесте 3 - Скрининг нәтижелері. Сүт безі обыры

Қорытынды

Профилактикалық маммографияны енгізгеннен кейін сүт безі обырын кеш сатыда анықтау пайызы соңғы жылдары 24,5% - ға дейін төмендеді және сүт безі обырын ерте диагностикалау көрсеткіші 65,4-тен 84%-ға дейін жақсарды. Қазіргі уақытта сүт безі обырымен күрес жолында екіншілік профилактиканың рөлі жоғары, яғни сүт безі ісіктерін қолданыстағы емдеу әдістерімен емделуі мүмкін кезеңде анықтау. Маммографиялық скринингсіз емдеу мекемелері, техникалық жарақтандыру және зерттеу әдіснамасы сүт безі обырын ерте сатыда анықтауды қамтамасыз ете алмайды.

Қазіргі заманғы маммографиялық скринингті енгізу 2008 жылдан бастап сүт безі обырының асқыну пайызын айтарлықтай төмендетті. Алайда, облыстағы маммограф аппараттар, әсіресе ауыл тұрғындарын толыққанды тексеру үшін әлі де жеткіліксіз. Сүт безі обырын ерте диагностикалауды одан әрі жақсарту үшін:

1. Бағдарламаны тиімді қаржыландыру;
2. Кадрлармен қамтамасыз ету;
3. Қалалық емханаларды қазіргі заманғы маммографиялық жабдықтармен жеткілікті қамтамасыз ету және ерте диагностикалаудың мақсаттылығын насихаттау қажет.

Осылайша, сүт безі обыры скринингінің заманауи технологиясы және толық тексеру клиникалық, маммографиялық және цитологиялық зерттеу әдістерін кешенді қолдану тәжірибесінде табысты іске асырылуда.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Сейдинов Ш.М., Жүнісов М.С., Ибадуллаев Е.А. Маммологиядан оқу құралдар жинағы. – Түркістан: «Тұран», 2017. - 213 бет.
2. Әбисатов Х.Ә., Есенқұлов Ә.Е. Мамология I-II том. – Алматы: «Ғылым», 2007. - 430 бет.
3. Есенқұлов Ә.Е., Әбисатов Х.Ә., Арзықұлов Ж.Ә., Есенқұлова С.Ә. Ісік аурулары 1 том. – Алматы: «Ғылым», 2009. – 467 бет.
4. Показатели онкологической службы Республики Казахстан за 2015 год (статистические материалы КазНИИОиР). – Алматы, 2016.
5. Показатели онкологической службы Республики Казахстан за 2016 год (статистические материалы КазНИИОиР). – Алматы, 2017.
6. Показатели онкологической службы Республики Казахстан за 2017 год (статистические материалы КазНИИОиР). – Алматы, 2018.
7. Европейское руководство по обеспечению качества при скрининге и диагностике рака молочной железы. Ред. Перри Н. и др., 4 изд. Health & Consumer Protection, Directorate-General, 2010.

REFERENCES

Seıdınov Sh.M., Júnisov M.S., Ibadýllaev E.A. Mammologıiadan oqý quraldar jınaǵy. – Túrkistan: «Turan», 2017. - 213 bet.
1. Ábısatov H.Á., Esenqulov Á.E. Mamologıia I-II tom. – Almaty: «Ǵylym», 2007. - 430 bet.
2. Esenqulov Á.E., Ábısatov H.Á., Arzyqulov J.Á., Esenqulova S.Á. Isik aýrýlary 1 tom. – Almaty: «Ǵylym», 2009. – 467 bet.
3. Pokazatelı onkologıcheskoı slýjby Respýblıkı Kazahstan za 2015 god (statıstıcheskıe materıaly KazNIIOıR). – Almaty, 2016.
4. Pokazatelı onkologıcheskoı slýjby Respýblıkı Kazahstan za 2016 god (statıstıcheskıe materıaly KazNIIOıR). – Almaty, 2017.
5. Pokazatelı onkologıcheskoı slýjby Respýblıkı Kazahstan za 2017 god (statıstıcheskıe materıaly KazNIIOıR). – Almaty, 2018.
6. Evropeıskoe rýkovodstvo po obespechenıý kachestva prı skrınınge ı dıagnostıke raka molochnoı jelezy. Red. Perrı N. ı dr., 4 ızd. Health & Consumer Protection, Directorate-General, 2010.

УДК *161.43* **ГРНТИ 76**

С.И.ИБРАГИМОВА[1], Г.А.ДЖУНУСБЕКОВА[2], Г.О.НУСКАБАЕВА[3]
[1]докторант университета Ахмеда Ясави, (Туркестан, Казахстан)
e-mail: sarvinsa@mail.ru
[2]д.м.н., ассоцированный профессор Казахского медицинского университета непрерывного образования (Алматы,Казахстан) e-mail: gulnara_1010@mail.ru
[3]к.м.н., и.о.доцента университета Ахмеда Ясави.
e-mail: g_nuskabaeva@mail.ru (Туркестан, Казахстан)

ПРЕДИАБЕТ: РАСПРОСТРАНЕННОСТЬ И КРИТЕРИИ ДИАГНОСТИКИ

В статье представлен обзор литературных данных по изучению распространенности и критериев диагностики предиабета. Особое внимание уделяется патофизиологическим механизмам нарушений обмена глюкозы при предиабете. В последние годы предиабет все больше обсуждается как в мировой, так и отечественной литературе. Выявление пациентов в стадии предиабета является ключевым моментом в диагностике сахарного диабета. Наряду с этим, ранняя диагностика пациентов с предиабетом вносит определенный экономический вклад в систему здравоохранения.

Ключевые слова: предиабет, диагностика, нарушенная гликемия натощак, нарушенная толерантность к глюкозе.

С.И.Ибрагимова, Г.А.Джунусбекова, Г.О.Нускабаева
Предиабет: таралу жиілігі және диагностикалық критерийлері

Мақалада предиабеттің диагностикалық критерийлері мен таралуы туралы әдеби деректерге шолу қарастырылған. Предиабет кезінде орын алатын глюкоза алмасуының патофизиологиялық механизмдеріне аса көңіл бөлінген.Соңғы жылдарда дүниежүзілік және отандық әдебиеттерде предиабет жиі талқылануда. Пациенттерді предиабет кезеңінде анықтау - қант диабетін диагностикалауда басты мәселе болып саналады. Сонымен бірге, предиабеті бар науқастарды ерте диагностикалау денсаулық сақтау жүйесіне белгілі бір экономикалық үлес қосады.

Кілт сөздері: предиабет, диагностика, ашқарынға гликемияның бұзылуы, глюкозаға толеранттылықтың бұзылуы.

S.I.Ibragimova, G.A.Djunusbekova, G.O.Nuskabayeva
Prediabetes: prevalence and diagnostic criteria

The article presents a review of literature data on the study of the prevalence and criteria for the diagnosis of prediabetes. Special attention is paid to the pathophysiological mechanisms of glucose metabolism disorders in pre-diabetes. In recent years, prediabetes is increasingly being discussed in both the world and national literature. Identification of patients in the pre-diabetes stage is a key point in the diagnosis of diabetes. Along with this, early diagnosis of patients with pre-diabetes makes a certain economic contribution to the health care system.

Keywords: prediabetes, diagnostics, impaired fasting glucose, impaired glucose tolerance.

Сахарный диабет 2 типа (СД) является одной из основных проблем общественного здравоохранения и практической медицины во всем мире. По оценкам International Diabetes Federation, в Европе 8,5% взрослого населения страдает от СД 2 типа [1]. Постановка

диагноза на начальных стадиях представляет трудности в виду отсутствия специфических симптомов данного заболевания. СД 2 типа характеризуется постепенным началом, при этом большинство пациентов до постановки диагноза находятся в предиабетичеком состоянии [2].

По рекомендации Американской Диабетической Ассоциации (ADA), предиабет определяется по уровню гликемии натощак, теста на толерантности к глюкозе, а также гликозилированного гемоглабина и представляет собой промежуточное состояние гипергликемии, с показателями тестов выше нормы, но недостаточно высокими для постановки диагноза СД. По критериям диагностики ADA, уровень глюкозы натощак – 5,6-6,9 ммоль/л, тест на толерантность к глюкозе – 7,8-11,0 ммоль/л, концентрация гликозилированного гемоглобина – 5,6-6,4% являются достаточными для постановки диагноза предиабета [3]. Наряду с этим, Всемирная Организация Здравоохранения (ВОЗ) в качестве диагностических критериев предиабета рекомендует определение только двух тестов, гликемию натощак и тест на толерантности к глюкозе. При этом, необходимо отметить, что ВОЗ принимает показатели анализа гликемии натощак с уровнем глюкозы – 6,1-6,9 ммоль/л, а тест на толерантность к глюкозе с уровнем глюкозы соответствующим критерию ADA [4].

По данным The Centers of Disease Control and Prevention National Diabetes Statistics Report, распространенность предиабета увеличивается как в развитых, так и развивающихся странах. Так, если распространенность предиабета в США среди взрослого населения составляет 37% (по уровню гликемии натощак и гликозилированного гемоглобина) [5], то в Корее 38,3% (по уровню гликемии натощак и гликозилированного гемоглобина) [6], в Англии 35,3% (по уровню гликозилированного гемоглобина) [7]. При этом, необходимо отметить, что частота встречаемости предиабета варьирует в разных странах и зависит от параметра, используемого для его оценки. Как показывает работа корейских исследователей, если распространенность предиабета по уровню гликемии натощак – 19,3%, то при добавлении определения концентрации гликозилированного гемоглобина она достигает – 38,3%. Исследование проведенное в Испании сообщает, что распространенность предиабета по уровню гликемии натощак 3,4%, по тесту толерантности к глюкозе 2,9%, при комбинированном использовании двух тестов 2,2%. Работа Индонезийских исследователей показывает, что частота встречаемости предиабета по тесту толерантности к глюкозе 17,9%, по уровню гликемии натощак 7,01% [8]. Если ADA рекомендует определить уровень гликемии натощак в качестве скринингового теста, то ВОЗ считает, что нарушенная толерантность к глюкозе является более валидным анализом для выявления пациентов с предиабетом [9].

Было выявлено, что если у 5-10% пациентов с предиабетом развивается явный СД 2 типа в течение года, то у 70% пациентов предиабет прогрессирует в явный диабет в течение всей жизни [10], хотя, считается, что скорость перехода зависит от характеристик популяции и критериев определения предиабета [11].

Изолированная нарушенная гликемии натощак, толерантность к глюкозе, а также комбинированная гипергликемии натощак и нарушенная толерантность к глюкозе представляют собой различные пути перехода в сахарный диабет. Данные состояния характеризуются различной степенью чувствительности к инсулину, секреций инсулина и продукции глюкозы в печени, а также секрецией глюкагона и инкретиновых гормонов [12,13]. А какие механизмы лежат в основе нарушенной гликемии натощак (НГН) и нарушенной толерантности к глюкозе (НТГ)?

После поступления углеводов в организм человека концентрация глюкозы в крови начинает увеличиваться. Эффект повышенного уровня глюкозы на печень является двойственным. Во-первых, гипергликемия сама по себе способствует поглощению глюкозы

из кровотока для хранения в виде гликогена. Во-вторых, она способствует секреции инсулина из поджелудочной железы, который подавляет выработку глюкозы в печени, распад гликогена и способствует хранению гликогена и липогенезу. Когда питательные вещества не поступают в организм, в состоянии голода, печень выделяет глюкозу в кровь, регулируя две основные метаболические пути производства глюкозы (печеночная продукция глюкозы), гликогенолиз и глюконеогенез. Повышенная выработка глюкозы в печени у пациентов с гипергликемией является результатом дисбаланса нескольких факторов:

1) повышенная доступность глюконеогенных субстратов, что в конечном итоге приводит к увеличению глюконеогенеза;

2) устойчивость печени к действию инсулина, приводящая к усиленному выхода глюкозы из печени [14].

Гомеостаз глюкозы у пациентов с диабетом нарушается как на уровне секреции инсулина из панкреатических β-клеток, так и чувствительности к инсулину печени, мышц и адипоцитов. На начальном этапе гипергликемии толерантность к глюкозе является нормальной из-за компенсаторного увеличения секреции инсулина. У лиц с гипергликемией натощак до <140 мг / дл концентрация инсулина в 2,5 раза выше по сравнению с контрольной группой [15]. Когда уровень гликемии натощак превышает 140 мг / дл, панкреатические β-клетки не могут синтезировать инсулин, вследствие чего, концентрация инсулина начинают падать, а продукция глюкозы печенью начинает увеличиваться. Exton и Park сообщают, что увеличение доступности глюконеогенных субстратов приводит к увеличению глюконеогенеза у крыс [16], а инфузия глюконеогенных субстратов животным и людям без СД не приводит к аналогичному увеличению глюконеогенеза. Одним из возможных объяснений этого несоответствия является то, что ауторегуляторные механизмы в печени предотвращают увеличение производства глюкозы, при повышенной доступности субстратов [17].

В нескольких исследованиях было продемонстрировано увеличение уровней аланина, глицерина и лактата в плазме у пациентов с диабетом. Потенциальным источником повышенной доступности глюконеогенных субстратов является жировая ткань. Подавляющее большинство пациентов с диабетом и предиабетом страдают ожирением и характеризуются повышенным содержанием свободных жирных кислот в плазме и глицерина. Инсулин является мощным антилиполитическим гормоном, а жировая ткань при диабете становится устойчивой к инсулину, что приводит к увеличению липолиза и высвобождению глицерина в кровоток. Резистентность к действию инсулина характерна как для пациентов с ожирением, так и для лиц не страдающих ожирением и считается основным фактором риска СД 2 типа, предиабета [18].

Развитие резистентности к инсулину тесно коррелирует с ожирением, хотя до сих пор не совсем понятно, почему избыточный вес приводит к резистентности к инсулину. Было предложено несколько механизмов для объяснения патогенеза резистентности к инсулину. Тканевое воспаление является установленной причиной резистентности к инсулину и считается основным фактором резистентности к инсулину в жировой ткани [19]. Накопление эктопических липидов также считается основным фактором устойчивости к инсулину как в мышечных, так и жировых тканях, а также в печени. Резистентность жировой и мышечной ткани к инсулину приводит к последующему увеличению липолиза и увеличенному синтезу глюкозы в печени, соответственно.

Вместе с жировой и мышечной тканью, печень является основным органом для действия инсулина, контролируя секрецию и хранение глюкозы. При диабете производство глюкозы печенью не может быть подавлено инсулином, что приводит к избыточному выходу глюкозы из печень, свидетельствуя о наличии печеночной резистентности к инсулину [20].

Данные о механизме развития НГН и НТГ достаточно противоречивые. Несколько исследований продемонстрировали связь между нарушенной гликемией натощак и нарушением подавления продукции глюкозы печенью. Weyer и соавторы сообщают, что данное нарушение наблюдается у лиц с НГН или комбинированном НГН/НТГ [21], тогда как, по мнению Perreault и соавторов, подавления продукции глюкозы инсулином является адекватным как у лиц НГН, так и для НТГ [22]. Согласно Bock, после ночного голодания производство глюкозы увеличивается у людей с изолированным НГН вследствие усиления глюконеогенеза, а увеличение концентрации инсулина, после приема пищи у лиц с НГН, приводит к нормализации уровня глюкозы, что указывает на наличие печеночной резистентности к инсулину [23].

Наряду с постпрандиальной гипергликемией, производство глюкозы натощак также увеличивается у людей с комбинированным НГН/НТГ, что указывает на сопутствующую печеночную и внепеченочную резистентность к инсулину [24].

Таким образом, уровень глюкозы натощак и толерантность к глюкозе представляют особую значимость для выявления и установления истинной распространенности предиабета. Определение лиц с предиабетом и дальнейшее проведение профилактических мер, способствует уменьшению перехода в СД, тем самым может снизить заболеваемость диабетом и его осложнения.

ЛИТЕРАТУРА

1. International Diabetes Federation. Diabetes Atlas 6. Brussels 2013, p.18.
2. Harris M.I., Klein R., Welborn T.A., Knuiman M.W. Onset of NIDDM occurs at least 4-7 year before clinical diagnosis. Diabetes Care 1992, p.815-819.
3. American Diabetes Association. Diagnosis and classification of diabetes mellitus. Diabetes Care 2014, p. 81–90.
4. World Health Organization. Definition and diagnosis of diabetes mellitus and intermediate hyperglycemia: report of a WHO/IDF consultation. Geneva 2006, p. 1–5.
5. Centers for Disease Control and Prevention. National Diabetes Statitiscs Report: Estimates of Diabtes and Its Burden in the United States. US Department of Health and Human Services 2014, p. 28.
6. Yeon J.Y., Ko S.H., Kwon H.S., Kim N.H., Kim J.H., Kim C.S. Prevalence of diabetes and prediabetes according to fasting plasma glucose and HbA1c. Diabetes Metab J 2013, p. 349-57.
7. Mainous A.G., Tanner R.J., Baker R., Zayas C.E., Harle C.A. Prevalence of prediabetes in England from 2003 to 2011: population-based cross-sectional study. BMJ Open 2014, p. 4
8. Pradana S., Laurentius A. Prevalence, characteristics, and predictors of pre-diabetes in Indonesia. Med J Indones 2011, p. 284
9. World Health Organization 2006. Definition and diagnosis of diabetes mellitus and intermediate hyperglycemia. Report of a WHO/IDF Consultation 2006, p. 7.
10. Nathan D.M., Davidson M.B., DeFronzo R.A., et al. Impaired fasting glucose and impaired glucose tolerance: implications for care. Diabetes Care 2007, p.753–9.
11. Forouhi N.G., Luan J., Hennings S., Wareham N.J. Incidence of Type 2 diabetes in England and its association with baseline impaired fasting glucose: the Ely study 1990-2000. Diabet Med. 2007, p. 200.

12. Hanefeld M., Koehler C., Fuecker K., Henkel E., Schaper F. Insulin secretion and insulin sensitivity pattern is different in isolated impaired glucose tolerance and impaired fasting glucose: the risk factor in Impaired Glucose Tolerance for Atherosclerosis and Diabetes study. Diabetes Care 2003, p. 868-874.

13. Faerch K., Vaag A., Holst J.J. Impaired fasting glycaemia vs impaired glucose tolerance: similar impairment of pancreatic alpha and beta cell function but differential roles of incretin hormones and insulin action. Diabetologia 2008, p.853-861.

14. DeFronzo R.A., Cherrington A.D. Control of glucose uptake and release by the liver in vivo. Diabetes 1999, p.1198-1214.

15. DeFronzo R.A. Pathogenesis of type 2 diabetes mellitus. Med Clin North Am 2004, p.787-835.

16. Exton J.H., Park C.R. Control of gluconeogenesis in liver. General features of gluconeogenesis in the perfused livers of rats. Biol Chem 1967, p.2622-2636.

17. Jahoor F., Peters E.J., Wolfe R.R. The relationship between gluconeogenic substrate supply and glucose production in humans. Am J Physiol 1990, p. 288-296.

18. Koranyi L., James D., Mueckler M., Permutt M.A. Glucose transporter levels in spontaneously obese insulin-resistant mice. J Clin Invest 1990, p. 962-967.

19. Johnson A.M., Olefsky J.M. The origins and drivers of insulin resistance. Cell 2016, p.673-684.

20. Samuel V.T., Shulman G.I. Mechanisms for insulin resistance: common threads and missing links. Cell 2012, 52-871.

21. Weyer C., Bogardus C., Pratley R.E. Metabolic characteristics of individuals with impaired fasting glucose and/or impaired glucose tolerance. Diabetes 1999, p.2197-2203.

22. Perreault L., Bergman B.C., et al. Impaired fasting glucose with or without impaired glucose tolerance: progressive or parallel states of prediabetes? Am J Physiol Endocrinol Metab 2008, p.428-435.

23. Bock G., Dalla C., et al. Pathogenesis of pre-diabetes: mechanisms of fasting and postprandial hyperglycemia in people with impaired fasting glucose and/or impaired glucose tolerance. Diabetes 2006, p. 3536-3549.

24. Ferrannini E., Gastaldelli A., et al. Predominant role of reduced beta-cell sensitivity to glucose over insulin resistance in impaired glucose tolerance. Diabetologia 2003, p. 1211-1219.

ӘОЖ 53.08 **ҒТАМР 29.03**

A.SEITMURATOV[1], D.D.DJANYSOBA[1], G.YESHMURAT[1], N.MEDEUBAEV[2], A.DJUZBAEVA[1]
[1]The Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda
[2]The E.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda

TRANSCENDENTAL EQUATIONS FOR DETERMINATION OF NATURAL OSCILLATION FREQUENCIES

More difficult fluctuation of rectangular flat element is the fluctuation when two of the opposite edges are hinge-supported, and two other edges have different types of fixing or they are free from tension. This class of tasks leads to the transcendental equations for determination of frequencies of own fluctuations which can be solved both numerically and analytically. The transcendental frequency equations can be reduced to algebraic ones and to investigate the influence of both boundary conditions at the edges of rectangular plate or rectangular flat element and parameters of geometrical and mechanical character on the frequencies of own fluctuations of rectangular flat elements. In the study of oscillations and wave processes in a deformable solid body core of a viscoelastic operators it is advisable to take regular, so as soon as such statements describe the instantaneous elasticity, and then viscous flow, which is typical for deformable bodies. Integro-differential equations with regular kernels, as you know, the equivalent differential equations.

Keywords: core, plates, finite number, own fluctuations, compelled, transcendental, equations

А.Сейтмуратов, Д.Д.Жанысова, Г.Ешмұрат, Н.Медеубаев, А.Жүзбаева
Өзіндік тербеліс жиілігін анықтайтын трансценденттік теңдеулер

Берілген жұмыста пластинкадан құралған материалдың қатпарлылығын, реологиялық тұтқыр қасиеттерін , анизотропиясын және т. б. зерттеу нәтижелері есере отырып шешілген меншікті және еріксіз тербелістер есебіні қарастырылған. Зерттеу натижесңінде гармоникалық толқындардың деформацияланатын денелер жағдайындағы фазалық жылдамдығын, орта күйінің өзгеру жылдамдығы деп қарастырады, бұл ретте фазалық жылдамдық жиілігі меншікті тербеліс арқылы өрнектеледі, сондықтан гармоникалық толқындардың таралу процессін зерттеу проблемаларын анықтау, меншікті нысандар мен берілген прластинкалардың жиілік шектелген тербелісіне тікелей қатысты болады. Екі қарама-қарсы шеттері топсалап бекітілген, ал басқа екі жағы әр түрлі бекіту түрлерімен ұстатылған немесе кернеу әсер етпейтіндей болып орналасқан болса, онда бұл жағдай аса күрделі тікбұрышты жазық элемент тербелісі болып табылады, Мұндай есептер классы сандық түрде де немесе аналитикалық түрде де шешілетін меншікті жиілік тербелісін анықтайтын трансценденттік теңдеулерге акеледі. Трансценденттік жиіліктік теңдеуін алгебралық түрге келтіре отырып, тік бұрышты пластинкалар шектік шарттарын, геометриялық және механикалық сипаттағы тік бұрышты жазық элементтің тербеліс теңдеуініңі әсері негізінде зерттеуге болады.

Кілт сөздері: Максвел моделі, ядро, регулятор, пластинки, конечное число, собственные колебания, трансцендентные, уравнения, реология

А.Сейтмуратов, Д.Д.Жанысова, Г.Ешмурат, Н.Медеубаев, А.Жузбаева

Трансцендентные уравнения для определения частот собственных колебаний

При исследовании колебания и волновых процессов в твердом деформируемом теле ядро вязкоупругих операторов целесообразно брать регулярными, так как только такие операторы описывают мгновенную упругость, а затем вязкое течение, что характерно для деформируемых твердых тел. Интегро-дифференциальные уравнения с регулярными ядрами, как известно, эквивалентны дифференциальным уравнениям в частных производных. При исследовании гармонических волн в деформируемых телах вводится понятие фазовой скорости как скорости изменения состояния среды, при этом фазовая скорость выражается через частоты собственных колебаний и поэтому исследование распространения гармонических волн имеет прямое отношение к проблемам определения собственных форм и частот колебаний ограниченных в плане пластин. Более сложным колебанием прямоугольного плоского элемента является колебание, когда два из противоположных краёв шарнирно опёрты, а два других края – имеют различные виды закрепления или свободны от напряжений. Данный класс задач приводит к трансцендентным уравнениям для определения частот собственных колебаний, которые можно решать как численно, так и аналитически. Трансцендентные частотные уравнения можно сводить к алгебраическим и исследовать влияние, как граничных условий по краям прямоугольной пластинки или прямоугольного плоского элемента, так и параметров геометрического и механического характера на частоты собственных колебаний прямоугольных плоских элементов.

Ключевые слова: модели Максвелла, ядро, реттеуіш, пластинккалар, ақырғы сан, дербес тербеліс, трансцендентік, теңдеу, реология

We will consider flat element as isotropic uniform elastic plate of constant thickness.

We will be limited to the task solution based on approximate equation of quartic cross fluctuations

$$A_0 \frac{\partial^4 W}{\partial t^4} - A_1 \Delta \frac{\partial^2 W}{\partial t^2} + A_2 \Delta^2 W + \frac{\partial^2 W}{\partial t^2} = \Phi(f_z, f_{jz}) \ (j = x, y) \qquad (1)$$

where coefficients A_j are equal to

$$A_0 = \frac{h^2(7-8\nu)}{12b^2(1-\nu)};\ A_1 = \frac{2h^2(2-\nu)}{3(1-\nu)};\ A_2 = \frac{2h^2b^2}{3(1-\nu)} \qquad (2)$$

ν – Poisson ratio,

b – speed of cross waves distribution in plate material.

If the material of the plate satisfies the Maxwell model, that is, the operators L, M are equal

$$(L,M)(\xi) = (\lambda,\mu)\left[\xi(t) - \frac{1}{\tau}\int_0^t e^{-\frac{t-\xi}{\tau}} \xi(\xi) d\xi\right] \qquad (3)$$

where τ - only one time of relaxation, then

$$A_0\left(\frac{\partial^4 W}{\partial t^4}+\frac{2}{\tau}\frac{\partial^3 W}{\partial t^3}+\frac{1}{\tau^2}\frac{\partial^2 W}{\partial t^2}\right)-A_1\Delta\left(\frac{\partial^2 W}{\partial t^2}+\frac{1}{\tau}\frac{\partial W}{\partial t}\right)+A_2\Delta^2 W+$$
$$+\left(\frac{\partial^2 W}{\partial t^2}+\frac{1}{\tau}\frac{\partial W}{\partial t}\right)=\Phi_1(f_z, f_{jz}); \qquad (4)$$

As seen, the kernel (3) is regular and in the place of equation (1) we have equation (4). Equation (4.) can be generalized for any regular kernel, containing a finite number of regular components.

For other approximate oscillation equations for a plane element these equations for regular kernels can also be reduced to partial differential equations.

As plate edges $(y=0;l_2)$ As plate edges are hinge-supported, the solution of the equation (1) we will find in

$$W(x,y,t)=\exp\left(i\frac{b}{h}\xi t\right)\sum_{k=1}^{\infty}W_k(x)\sin\left(\frac{k\pi y}{l_2}\right) \qquad (5)$$

Substituting (5) in the equation (1), for W_k we get ordinary differential equation

$$\frac{d^4 W_k}{dx^4}+B_0\frac{d^2 W_k}{dx^2}+B_1 W_k=0 \qquad (6)$$

where coefficients B_0, B_1 are equal to

$$B_0=\left[\frac{A_1}{A_2}\xi^2\left(\frac{b}{h}\right)^2-2\left(\frac{k\pi}{l_2}\right)^2\right];$$
$$B_1=\left[\left(\frac{k\pi}{l_2}\right)^4+\frac{A_0}{A_2}\xi^4\left(\frac{b}{h}\right)^4-\frac{A_1}{A_2}\xi^2\left(\frac{b}{h}\right)^2\left(\frac{k\pi}{l_2}\right)^2-\frac{1}{A_2}\left(\frac{b}{h}\right)^2\xi^2\right] \qquad (7)$$

We will write down the common solution of the equation (6) as

$$W_k(x)=C_1\left[\frac{\cos(a_0 x)}{a_0^n}+\frac{\cos(a_1 x)}{a_1^n}\right]+C_2\left[\frac{\cos(a_0 x)}{a_0^n}+\frac{\cos(a_1 x)}{a_1^n}\right]+$$
$$+C_3\left[\frac{\sin(a_0 x)}{a_0^m}+\frac{\sin(a_1 x)}{a_1^m}\right]+C_4\left[\frac{\sin(a_0 x)}{a_0^m}+\frac{\sin(a_1 x)}{a_1^m}\right], \qquad (8)$$

where C_j - integration constants, a_i, a_j - roots of the characteristic equation

$$a^4 + B_0 a^2 + B_1 = 0 \tag{9}$$

andare equal to

$$a_{0,1} = \sqrt{\frac{B_0}{2}} \pm \sqrt{\left(\frac{B_0}{2}\right)^2 - B_1} \tag{10}$$

Integers (n, m) are got out of solution simplification condition at the satisfaction of boundary condition at the left edge $x = 0$, and other boundary conditions at $x = l_1$ lead to the transcendental equation for the determination of frequencies of the plate own fluctuations.

We will analyse transcendental frequency equations of the first point.

In the beginning we will consider the simplest transcendental equation

$$\alpha_0 \cos(\alpha_0 l_1)\sin(\alpha_1 l_1) - \alpha_1 \sin(\alpha_0 l_1)\cos(\alpha_1 l_1) = 0. \tag{11}$$

Wewillimplementdesignations

$$l = \frac{l_1}{h};\ \alpha_{0.1}^1 = \sqrt{\frac{B_0^1}{2} \pm \sqrt{\left(\frac{B_0^1}{2}\right)^2 - B_1^1}}; \tag{12}$$

$$B_0^{"} = \left[(2-\nu)\xi^2 - 2\gamma\right];\ \gamma = \left(\frac{\pi k h}{l_2}\right)^2;$$

$$B_1^{;} = \left[\gamma^2 + \frac{7-8\nu}{8}\xi^4 - (2-\nu)\gamma\xi^2 - \frac{3}{2}(1-\nu)\xi^2\right]$$

and further we will lower strokes for simplicity.

As sines and cosines from any argument are equal

$$\sin z = \sum_{i=0}^{\infty}(-1)^i \frac{z^{2i+1}}{(2i+1)!};\qquad \cos z = \sum_{j=0}^{\infty}(-1)^j \frac{z^{2j}}{(2j)!};$$

the equation (11) is equivalent to the following

$$\alpha_0\alpha_1 \sum_{i=0}^{\infty}\sum_{j=0}^{\infty}(-1)^{i+j} \frac{\alpha_1^{2i}\alpha_0^{2j} - \alpha_0^{2i}\alpha_1^{2j}}{(2i+1)!(2j)!} l^{2(i+j)} = 0 \tag{13}$$

If to accept that size is determined from the formula (10) with plus sign under the root, then it follows that this root does not turn zero at any values y, ν, ξ.

Therefore, in the beginning it is possible to put $a_1 = 0$ or for ξ we get the equation

$$\xi^4 - \frac{8\left[(2-\nu)\gamma + 3/2(1-\nu)\right]}{(7-8\nu)}\xi^2 + \frac{8\gamma^2}{(7-8\nu)} = 0; \tag{14}$$

which roots are equal to

$$\xi_{1,2} = (7-8\nu)^{-\frac{2}{2}}\sqrt{4\left[(2-\nu)\gamma + \frac{3}{2}(1-\nu)\right]} \pm$$
$$\pm\sqrt{8(1+\nu^2)\gamma^2 + 3\gamma(1-\nu)(2-\nu) + \frac{9}{4}(1-\nu)^2} \tag{15}$$

as the ranks in the formulae of trigonometrical functions meeting ranks in the equation (13), equivalent to the equation (11) also meeting, at the research of private equation (13) it is possible to be limited to the final number of the first composed.

Having taken first three composed in the ranks (13), we will write down it as

$$\alpha_0\alpha_1(\alpha_1^2 - \alpha_0^2)\left\{\frac{1}{3}l^2 - \frac{1}{30}(\alpha_1^2 + \alpha_0^2)l^4 + \right\}\times$$
$$\times\left[\frac{1}{840}(\alpha_1^4 + \alpha_0^2\alpha_1^2 + \alpha_0^4) + \frac{1}{360}\alpha_0^2\alpha_1^2\right]l^6 + \ldots\ \} = 0 \tag{16}$$

Roots from the formula $\alpha_1 = 0$ are equal (15). The value $(a_1^2 - a_0^2)$ is other than zero at any y, ν, ξ.

If in formula (16) to take only two first terms, then we get

$$(\alpha_1^2 + \alpha_0^2) - 10l^{-2} = 0$$

or

$$B_0 - 10l^{-2} = 0 \tag{17}$$

andfrequency equation

$$\xi^2 = \frac{2\gamma + 10l^{-2}}{(2-\nu)}; \tag{18}$$

which positive root is equal to

$$\xi = \sqrt{\frac{2\gamma + 10l^{-2}}{(2-\nu)}} \tag{19}$$

If in formula to take all three first terms, then we will get

$$\left[\left(\alpha_1^4 + \alpha_0^4\right) + \frac{10}{3}\alpha_0^2\alpha_1^2\right] - 28(\alpha_1^2 + \alpha_0^2)l^{-2} + 280l^{-4} = 0 \tag{20}$$

or

$$\left[B_0^2 + \frac{4}{3}B_1\right] - 28B_0 l^{-2} + 280l^{-4} = 0$$

and the frequency equation corresponding to them

$$\left[(2-\nu)^2 + \frac{7+8\nu}{6}\right]\xi^4 - \left[(2-\nu)\left(\frac{16}{3}\gamma + 28l^{-2}\right) + 2(1-\nu)\right]\xi^2 + \\ + \left[\frac{16}{3}\gamma^2 + 56\gamma l^{-2} + 280l^{-4}\right] = 0, \tag{21}$$

which has two positive roots.

It is similarly possible to take first four and more слагаемых in the formula (13) and to get more exact frequency equation and corresponding frequencies ξ.

To find the frequency equation from ranks of the equation (13) it is necessary to find out condition of deduction legitimacy of finite number of terms in the ranks (13).

We will apply Dalamber's principle of ranks convergence to the ranks in the equation (13). We will get

$$\left|\frac{\alpha_0^2\alpha_1^2 l^2}{(2i+3)(2j+2)}\right| \le q^2 < 1 \tag{22}$$

where $0<q<1$.

It follows from the inequality (22) that

$$\left|a_0^2 a_1^2\right| \le q_{i,j}^2 = q_{i,j}^2 = q^2\frac{(2i+3)(2j+2)}{l^2} \tag{23}$$

The analysis of inequality (23) shows that it is correct when performing inequality

$$-\left(\frac{8}{7-8\nu}\right)q_{i,j}^2 \le \xi^4 - 2D\xi^2 + E \le \left(\frac{8}{7-8\nu}\right)q_{i.j}^2 = C_{i,j}^2$$

wherecoefficients D, E are equal to

$$D = \frac{4\left[(2-\nu)\gamma + \frac{3}{2}(1-\nu)\right]}{(7-8\nu)}; \qquad E = \frac{8\gamma^2}{(7-8\nu)}$$

orinequalities

$$D^2 - E \le C_{i,j}^2 \tag{24}$$

At the set parameters of geometrical and mechanical character from the inequality (24) it is possible to define necessary number of the first terms in ranks (13) to find the frequency equation relative frequencies ξ.

We will consider transcendental equation frequency equation

$$2 - \frac{a_0^2 + a_1^2}{a_0 a_1}\sin(a_0 l_1)\sin(a_1 l_1) - 2\cos(a_0 l_1)\cos(a_1 l_1) = 0 \tag{25}$$

As well as transcendental equation (11), the equation (25) is equivalent to the following

$$a_0 a_1 \left\{ 2\left[1 - \sum_{i=0}^{\infty}\sum_{j=0}^{\infty}(-1)^{i+j}\frac{a_0^{2i}a_1^{2j}}{(2i)!(2j)!}J^{2(i+j)}\right] - \right. \tag{26}$$

$$\left. -\left(a_0^2 + a_1^2\right)\sum_{i=0}^{\infty}\sum_{jj=0}^{\infty}(-1)^{i+j}\frac{a_0^{2i}a_1^{2j}}{(2i+1)!(2j+1)!}J^{2(i+j+1)}\right\} = 0$$

It follows from the equation, that, first, $a_1 = 0$ also we got frequencies (15).

We will write down the equation (26), having written out the first terms

$$\left\{(a_0^2 + a_1^2)J^2 - \frac{1}{6}(5a_0^4 + 5a_1^4 + a_0^2 a_1^2)J^4 + \right\}\times$$

$$\times\frac{1}{90}\left[a_0^6 + a_1^6 + 7a_0^2 a_1^2(a_0^2 a_1^2)\right]J^6 + \ldots\ \} = 0 \tag{27}$$

From (27) it also follows that it can be supposed $\left(a_0^2 + a_1^2\right) = 0$ and we will get

$$B_0 = 0 \text{ or } \xi^2 - \frac{2\gamma}{(2-\nu)} = 0 \tag{28}$$

which root is equal to

$$\xi = \sqrt{\frac{2\gamma}{(2-\nu)}} \tag{29}$$

Similarly, we can put approximately

$$(a_0^2 + a_1^2) - \frac{J^2}{6}(5a_0^4 + 5a_1^4 + a_0^2 a_1^2) = 0 \tag{30}$$

and we will get frequency equation

$$(5B_0^2 - 9B_1) - \frac{6}{J^2} B_0 = 0 \tag{31}$$

having positive roots.
We will consider more difficult transcendental equation

$$\begin{aligned} &4\left[Q\left(Q - a_0^2 - a_1^2\right) + a_0^2 a_1^2\right]\left[1 - \cos\left(a_0 l_1\right) - \cos\left(a_1 l_1\right)\right] + \\ &+ 2\left[\frac{a_0^3}{a_1^3}\left(Q - a_1^2\right)^2 + \frac{a_1^3}{a_0^3}\left(Q - a_0^2\right)^2\right]\sin\left(a_0 l_1\right) - \sin\left(a_1 l_1\right) = 0, \end{aligned} \tag{32}$$

where

$$Q = \frac{3-2\nu}{7-4\nu}\left[\frac{\xi^2}{h^2} - 2\left(\frac{\pi k}{l_2}\right)^2\right]$$

which is equivalent to the following

$$\begin{aligned} &2\left[Q_0(Q_0 - a_0^2 - a_1^2) + a_0^2 a_1^2\right]\left[1 - \sum_{i=0}^{\infty}\sum_{j=0}^{\infty}(-1)^{i+j}\frac{a_0^{2i} a_1^{2j}}{(2i)!(2j)!}J^{2(i+j)}\right] + \\ &+ \left[a_0^4(Q_0 - a_1^2)^2 + a_1^4(Q_0 - a_0^2)^2\right]\sum_{i=0}^{\infty}\sum_{j=0}^{\infty}(-1)^{i+j}\frac{a_0^{2i} a_1^{2j}}{(2i+1)!(2j+1)!}J^{2(i+j+1)} = 0 \end{aligned}$$

(33)

$$Q_0 = \left(\frac{3-2\nu}{7-4\nu}\right)(\xi^2 - 2\gamma).$$

We will write out the first terms in the equation (33)

$$\left[\left(a_0^2 + a_1^2\right)L_1 + L_2\right]J^2 - \left[L_1\left(\frac{a_0^4 + a_1^4}{12} + \frac{a_0^2 a_1^2}{2}\right) + L_2\left(\frac{a_0^2 + a_1^2}{6}\right)\right]J^4 +$$

$$+ \left\{\frac{1}{360}L_1\left[a_0^6 + a_1^6 + 15a_0^2 a_1^2\left(a_0^2 + a_1^2\right)\right]\right\} + \quad (35)$$

$$+ \frac{1}{20}L_2\left(a_0^4 + a_1^4 + \frac{10}{3}a_0^2 a_1^2\right)J^6 + \ldots = 0;$$

$$L_1 = \left[Q_0\left(Q_0 - a_0^2 - a_1^2\right) + a_0^2 a_1^2\right];$$

$$L_2 = \left[a_0^4\left(Q_0 - a_1^2\right)^2 + a_1^4\left(Q_0 - a_0^2\right)^2\right].$$

Being limited by the first term in the formula (33), we will get

$$\left(a_0^2 + a_1^2\right)L_1 + L_2 = 0 \quad (37)$$

or

$$Q_0^2\left(B_0^2 - 2B_1\right) - 2Q_0 B_0 B_1 + 2B_1^2 + B_0\left[Q_0\left(Q_0 - B_0\right) + B_1\right] = 0 \quad (39)$$

The frequency equation (36) is the algebraic equation relatively to ξ and already depends on the parameter γ.

Equations of higher orderrelativelyto ξ already depend on the parameter γ.

It is also possible to consider other boundary value problems.

Thus, transcendental frequency equations can be reduced to algebraic and to investigate influence of both boundary conditions at the edges of rectangular plate or rectangular flat element, and parameters of geometrical and mechanical character on frequencies of own fluctuations of rectangular flat elements.

REFERENCES

[1] Filippov I.G. To the nonlinear theory of viscoelastic isotropic environments. Kiev: Applied mechanics, 1983, V.19, No. 3, p.3-8.

[2] Filippov I.G., Filippov S.I. Equations of fluctuation of piecewise uniform plate of variable thickness. – MTT, 1989, No. 5, p.149-157.

[3] Filippov I.G., Filippov S.I., Kostin V.I. Dynamics of two-dimensional composites. – Works of the Int. conference on mechanics and materials, the USA, Los Angeles, 1995, p.75-79.

[4] SeytmuratovA.Zh. Passing of shift waves through anisotropic non-uniform and transversal isotropic cylindrical layer. / Dep. in Kaz.gostINTI No. 189-B 96. Release p.17. Almaty 1996.

[5] SeytmuratovA.Zh. Approximate equations of cross fluctuation of plate under the surface. / Theses of reports of scientifically technical conference "Environmental problem and environmental management" K-Orda 1996.

ӘОЖ 610:310 **ҒТАМР 76.01.73**

А.Н.ТЕМИРБЕКОВ
техн.ғ,к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи университеті, e-mail: alisher_temirbekov@mail.ru
(Түркістан қ. Қазақстан)

САПАЛЫҚ ШАМАЛАРДЫ ӨҢДЕУДІҢ СТАТИСТИКАЛЫҚ ӘДІСІ

Бұл мақалада науқастарды әр түрлі әдістермен емдегенде, олардың сапалық көрсеткіштерінің өзгерісі есепке алынады. Емдеу әдістерінің нәтижелерінің өзгешелігінің сенімдігін немесе сенімді еместігін анықтау алгоритмі және бағдарламасы қарастырылған. Сапалық шамалар сандық болмаған мәндермен өрнектеледі. Олар альтернативтік, атрибуттық және реттік түрлерге бөлінеді. Медициналық және биологиялық ізденістерде сапалық шамалар жиі қолданылады және олармен өңдеу жұмыстарын жүргізу қорытынды тұжырым жасауға септігін тигізеді.

Кілт сөздері: сапалы, сенімділік, өзгешелік, критерий, стандарт қателік.

А.Н.Темирбеков

Статистический метод обработки качественных показателей

В статье рассмотрены изменения качественных показателей при лечении больных с различными методами. Приведены алгоритм и программа определения достоверности или недостоверности различия результатов этих методов. Качественные признаки выражаются нечисловыми значениями. Они подразделяются на альтернативные, атрибутные и порядковые. В медицинских и биологических исследованиях часто используются качественные признаки. Результаты статистической обработки качественных признаков поможет сделать соответствущие выводы.

Ключевые слова: качественный, достоверность, различия, критерий, стандартная погрешность.

A.N.Temirbekov

Statistical method of processing quality indicators

In the article deals with change of quality indicators in the treatment of patients with different methods. The algorithm and the program of determination of results of these methods are given. Qualitative signs are expressed by non-numeric values. They are subdivided into alternative, attribute and ordinal. In medical and biological researches, qualitative features are used. The results of statistical processing of qualitative features will help to draw the appropriate conclusions.

Keywords: quality, reliability, differences, criterion, standart error.

Биологиялық және медициналық зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде мынадай жағдайларға тап болуымыз мүмкін болып, онда кейбір фактордың әсерін зерттегенде оның көрсететін әсері тек сапа белгілеріне қарап анықталуы мүмкін. Мысалы, науқастың бір түріне А және В емдеу әдістерінің әсері зерттелуі қажет болсын [1,2].

А емдеу әдісін n1 науқасқа қолданғанда (1-нші топ) $m1^-$ науқас бұл емдеу әдісінен ем таппаған болсын. Сонда ем қонған науқастар саны $m1^+$=n1-$m1^-$ болады. В емдеу әдісін қолданғанда (2-ші топ) n2 науқастың $m2^-$ сіне ем қонбаған болсын. Осы әдіс (В-әдіс) қолданғанда емделіп шыққан науқастар саны $m2^+$=n2-$m2^-$ ке тең болады. Осы емдеу әдістерін қолданылғанда өзгешелік (айрмашылық) бар ма, жоқ па, егер бар болса оның өзгешелік (айрмашылық) сенімділігі қандай болатындығын анықтау талап етілсін [3].

А емдеу әдісіне тиісті есептеулер жүргізейік:

$$S_1 = \frac{m_1^- * 100\%}{n_1}, \qquad (1)$$ S_1- ем қонбаған нәтиже пайызы;

$I_1=(100- S_1)\%,$ (2) I_1-ем қонған нәтиже пайызы.

Стандарт қателікті есептейік:

$$m_1 = \pm\sqrt{\frac{S_1 * I_1}{n_1}}\ \%, \qquad (3)$$

Ем қонбаған нәтиже пайызы: $S_1 \pm m_1$;

Ем қонған нәтиже пайызы: $I_1 \pm m_1$.

В емдеу әдісіне тиісті есептеу жұмыстарын жүргізейік:

$$S_2 = \frac{m_2^- * 100\%}{n_2}, \quad (4)$$ S_2- ем қонбаған нәтиже пайызы

$$I_2 = (100 - S_2)\% \ , \ (5)$$ I_2- ем қонбаған нәтиже пайызы

Стандарт қателігі: $m_2 = \pm\sqrt{\frac{S_2 * I_2}{n_2}}$ %, (6)

Ем қонған нәтиже пайызы: $S_2 \pm m_2$;

Ем қонбаған нәтиже пайызы: $I_2 \pm m_2$.

Еркіндік дәрежесі $f=n_1+n_2-1$ өрнектен табылады.

Енді Стьюдент критериясының мәнін есептеп табамыз

$$t = \frac{(S_1 - S_2)}{\sqrt{m_1 + m_2^2}}, \quad (7) \qquad \text{немесе} \qquad t = \frac{(I_1 - I_2)}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}, \quad (8)$$

Арнайы кестеден (Стьюденттің таралым заңынан) t және f-тердің мәндеріне қарап өзгешелік (айырмашылық) сенімділігі Р-ның мәнін табамыз.

Өзгешелік сенімділігінің мәнін былай анықтасақ та болады:

1) егер t>2 болса, онда p<0.05 болып, өзгешелік сенімді деген қорытындыға келеміз.

2) егер $t \le 2$ болса, онда p>0.05 болып, өзгешелік сенімді емес деген қорытынды жасаймыз.

Мысал:

А) $n_1 = 16, \quad m_1^- = 5$

$$S(A) = \frac{m_1^- * 100\%}{n_1} = \frac{5 * 100\%}{16} = 31\%$$

$$I(A) = [100 - S(a)]\% = (100 - 31)\% = 69\%$$

$$m(A) = \sqrt{\frac{I(A) * S(A)}{n_1}} = \sqrt{\frac{31 * 69}{16}} = 11.6\%$$

В) $m_2^- = 11, \quad n_2 = 21$

$$S(B) = \frac{m_2^- * 100\%}{n_2} = \frac{11 * 100\%}{21} = 52\%$$

$$I(B) = [100 - S(B)]\% = (100 - 52)\% = 48\%$$

$$m(B) = \sqrt{\frac{I(B) * S(B)}{n_2}} = \sqrt{\frac{52 * 48}{21}} \approx 10.9\%$$

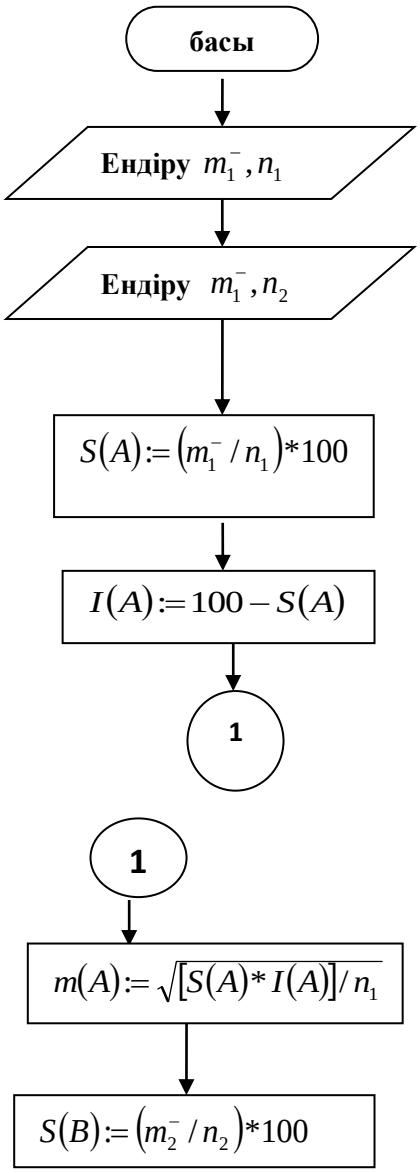
Стьюдент критериясының мәнін табамыз

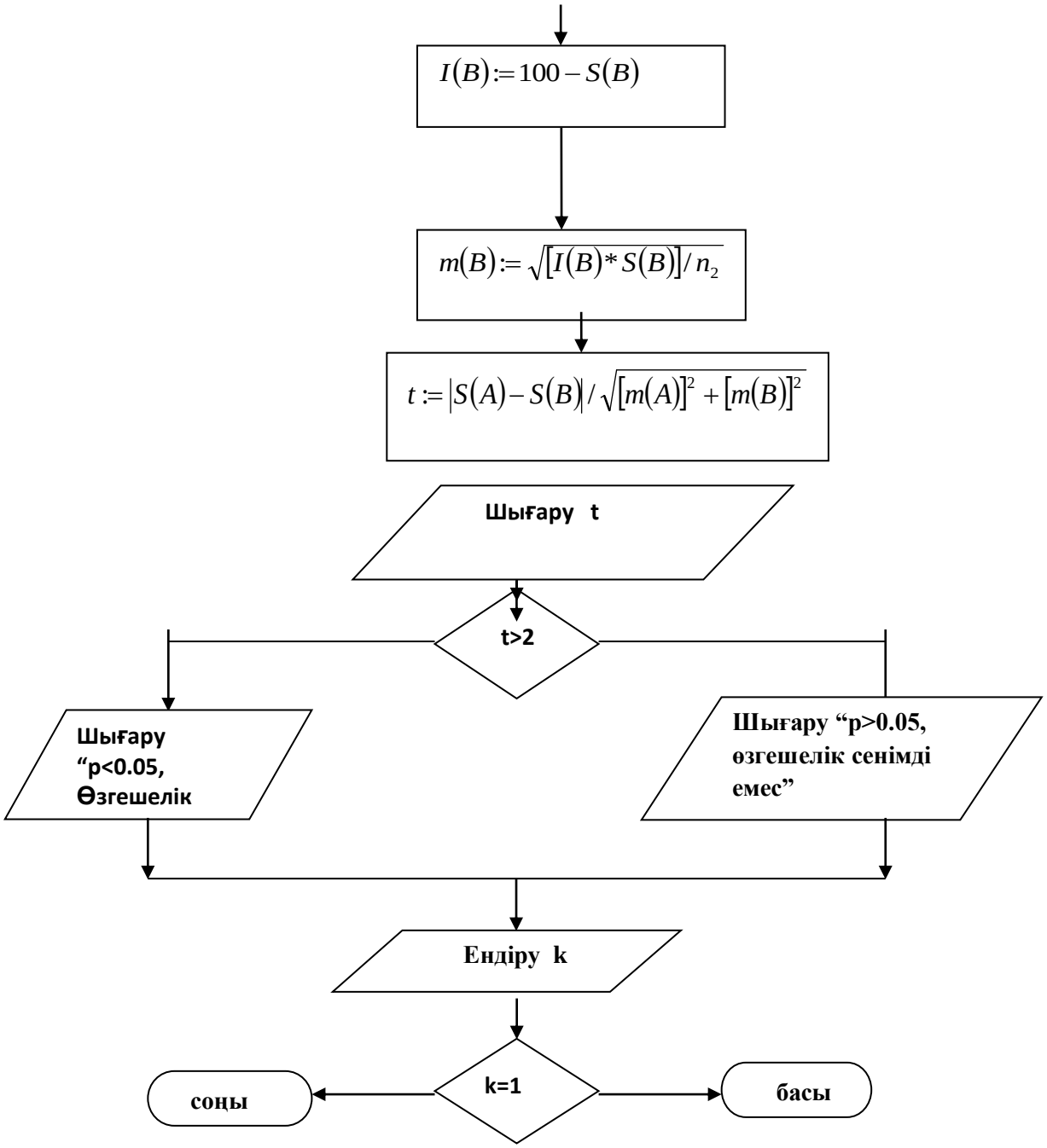
$$t = \frac{|S(A) - S(B)|}{\sqrt{[m(A)]^2 + [m(B)]^2}} \qquad \text{немесе} \qquad t = \frac{|I(A) - I(B)|}{\sqrt{[m(A)]^2 + [m(B)]^2}}$$

$$t = \frac{|31-52|}{\sqrt{(11.6)^2 + (10.9)^2}} \approx 1.31$$

Демек t<2 яғни 1,31<2, сондықтан p>0.05 болып, емдеу әдістерінің арасында айырмашылық жоқ, яғни ешқандай өзгеріске алып келмеді деген қорытынды жасаймыз.

Сапалы шамаларды өңдеу әдісінің алгоритмі:

Шамалардың сапалы өзгеруінің салдары негізінде орындалатын статистикалық өңдеу әдісінің бағдарламасы:

```
program sapali_ongdeu;
uses crt;
label 1;
var
   m1min,m2min,n1,n2:integer;
   sa,ia,sb,ib,k:real;
   ma,mb,t:real;
begin
   1:clrscr;writeln;writeln;
   write('   m1(minus)=?');readln(m1min);
```

```
    write('   n1=?');readln(n1);     writeln;
    write('   m2(minus)=?');readln(m2min);
    write('   n2=?');readln(n2);
    writeln;   sa:=(m1min/n1)*100;
    ia:=100-sa; ma:=sqrt((sa*ia)/n1);
    sb:=(m2min/n2)*100;
    ib:=100-sb; mb:=sqrt((ib*sb)/n2);
    t:=abs(sa-sb)/sqrt(ma*ma+mb*mb);
    writeln;writeln('   ALINGAN NATIJELER:');
    WRITELN;writeln;
    writeln('   S(A)=',sa:5:2,' %');
    writeln('   I(A)=',Ia:5:2,' %');
    writeln('   m(A)=',ma:5:2,' %');     writeln;
   writeln('   S(B)=',sb:5:2,' %');
    writeln('   I(b)=',ib:5:2,' %');
    writeln('   m(B)=',mb:5:2,' %');     writeln;
    writeln('   Stiudent kriteriyasi t=',t:5:2);     writeln;
    if t>2 then writeln('   P<0.05, ozgeshelik senimdi');
    if t<=2 then writeln('   P>0.05, ozgeshelik senimdi emes');
    writeln;     write('   k=?');readln(k);
    if k=1 then goto 1;     writeln;
    writeln('  jumis isteu ayaktaldi !'); readln;
end.  Бағдарламаның орындалу нәтижесі
      m1(minus)=? 5
      n1=? 16
      m2(minus)=? 11
      n2=? 21
       ALINGAN  NATIJELER :
       S(A)=31.25 %          I(A)=68.75 %
       m(A)=11.59 %          S(B)=52.38 %
       I(B)=47.62 %          m(B)=10.90 %
       Stiudent kriteriyasi   t=1.33
       P>0.05, ozgeshilik senimdi emes
       K=? 2
       Jumis ayaktaldi !
```

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Лакин Г.Ф. Биометрия: Учеб.пособие для биол.спец.вузов—4-е изд., перераб. И доп.- М.: Высш.шк., 1990, - 352 с.

2. Терентьев П.В., Ростова Н.С. Практикум по биометрии. Учебное пособие. Л. Изд-во Ленинградского университета, 1977. -152 с.

3. Темирбеков А.Н. Ақпаратты өңдеуді алгоритмдеу /Оқу құралы. - Түркістан, Тұран баспаханасы. 2016ж.-200б.

REFERENCES

1. LAKIN G.F. Biometriya: Uchebnoe posobie dlya boil. spes. Vuzow.-M.: Wish.shkola, 1990, - 352 s.

2. Terentev P.W., Rostova N.C. Praktikum po biometrii. Uchebnoe posobie. L. Izdatelstwo Leningradskogo uniwersiteta, 1977. -152 s.

3. Temirbekov A.N. Akparatti ongdeudi algoritmdeu/ Oku kurali.- Turkestan: HKTU baspahanasi, 2016. -200s.

ӘОЖ 629.23:6977 **МҒТАР67.15.49**

И.О.АЙМБЕТОВА, У.С.СУЛЕЙМЕНОВ[2], Р.А.РИСТАВЛЕТОВ[3], М.КАМБАРОВ[3]
[1]техн.ғ.к. Ахмет Ясауи университеті
[2]техн.ғ.д., профессор, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
[3]техн.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
e-mail: science@ayu.edu.kz

ҚҰРЫЛЫС САЛАСЫНДАҒЫ ЖЫЛУАККУМУЛЯЦИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛДАР ӨНДІРІСІНІҢ ЗАМАНУИ ЖАҒДАЙЫ

Мақалада қазіргі замандағы жылуүнемдеуші материалдар саласындағы қол жеткізілген жетістіктер мен кемшіліктері көрсетілген. Энергияны оңтайландыратын заманауи тұрғын-үй және қоғамдық ғимараттарды жылумен жабдықтау жүйелерінде жылуаккумуляциялаушы материалдардың шетелдік және отандық мәселелері қарастырылған. Зерттеулердің нәтижесінде парафин негізінде жасалынған жылуаккумуляциялаушы материалдарды энергетиімді көп қабатты қоршау конструкциялары мен панельдерде қолдану тиімділігі көрсетілген.

Кілт сөздері: жылуүнемдеуші материалдар, жылуаккумуляциялаушы материалдар, парафин, энергетиімділік, жылутехникалық қасиеттер.

И.О.Аймбетова, У.С.Сулейменов, Р.А.Ристaвлетов, М.Камбаров
Современное состояние теплоаккумулирующих материалов в строительной индустрии

В статье рассмотрены сегодняшние достигнутые успехи и недостатки в отрасли энергосберегательных материалов. Рассмотрены отечественные и зарубежные проблемы разработки энергооптимизующих теплоаккумулирущих материалов, используемых в современных системах теплоснабжения жилых и общественных зданий и сооружений. Показана эффективность применения теплоаккумулирующих материалов на основе парафина в энергоэффективных многоэтажных ограждающих контрукциях и панелях.

Ключевые слова: энергосберегательные материалы, теплоаккумулирущие материалы, парафин, энергеэффективность, теплотехнические свойства.

I.O.Aimbetova, U.S.Suleymenov, R.A.Ristavletov, M.Kambarov
Current state of heat-accumulating materials in the construction industry

The article discusses today's achievements and shortcomings in the industry of energy-saving materials. Domestic and foreign problems of developing energy-optimizing heat-accumulating materials used in modern heat supply systems for residential and public buildings and structures are considered. The efficiency of the use of heat-accumulating materials based on paraffin in energy-efficient multi-storey building walls and panels is shown.

Keywords: energy-saving materials, heat storage materials, paraffin, energy efficiency, heat engineering properties.

Өмір деңгейі мен экономиканың жылдам дамуының салдарынан бүкіл әлемде экологиялық таза энергияға мұқтаждық үздіксіз өсуде. Материалдық әэне энергетикалық ресурстардың негізгі тұтынушысы болатын құрылыс өнеркәсібінде инновациялық энергоүнемдеуші және термиялық тиімді құрылыс материалдарын жасау зор келешегі бар [1-3]. Соңғы онжылдықта құрылыста қолданылатын, фазалық өзгеріске ұшырай алатын материалдар және жылуды тұйық сақтау әдістері туралы мәліметтер көптеген әдебиеттерде кездесуде. Сондықтан құрылыс алаңында фазаық өзгеріске ұшырайтын материалдар туралы кеңінен білу үшін соңғы жылдардың мағлұматтарын талдау аса маңызды. Құрылыс алаңында фазаық өзгеріске ұшырайтын материалдарды қолдану жағдаяттарын талдау бірнеше аспектілерін қарастыруға болады, мысалы: ғимараттарда фазалық өзгеріске ұшырайтын негізгі материалдар, фазалық өзгеріске ұшырайтын материалдардың қолдану аймағы мен олардың түрлері, материалдардың фазалық өзгеру кезіндегі жылуфизикалық қасиеттері мен оларды тиімді қолдану мүмкіндіктері, т.с.с. Жылу энергиясын сақтау жүйесі ретінде фазалық өзгеріске ұшырайтын материалдар өзінің жылу массасы мен жылу жайлылығы қасиеті негізінде әлеуетті болып келеді. Бұл материалдар жылуды тұйық сақтау қабілеті қарапайым материалдардан қарағанда энергияны аса кең тығыздықпен сақтау қасиетіне ие. Соңғы уақыттары қоршаулық құрылыс конструкцияларының өндірісінде жылу бберілуді жақсарту мақсатында кең беткейлік қасиетті материалдар жасау үшін композициялық материалдарға майда дисперсті жылу аккумуляциялаушы материалдарды микроинкапсулдау технологиялары аса қарқынмен дамуда [4,5].

Тұрғын-үй және қоғамдық ғимараттарды жылумен жабдықтау жүйелері жылу көзі жұмысының периодты сипатымен ерекшеленеді. Бұл жағдайда ғимараттың жылулық инерциялығына байланысты бөлмедегі ауа температурасы 3…5^{0}С аралығында ауытқуы мүмкін. Оған қоса күндізгі мезгілде ең қолайлы температура (20-22^{0}С) қалыптастырылатындықтан, энергияның шығыны да ең жоғары мәнге ие болады. Электр энергиясын түнгі жағдайда қолданудың экономикалық мақсатты бағыты ретінде аккумуляциялауболып табылады,ол электр энергиясын түнгі жеңілдетілген тариф бойынша жинақтауға және оны күндізгі уақытта қолдануға мүмкіндік береді. Түнгі уақытта бөлме температурасын санитарлық-гигиеналық нормаға дейін (18^{0}С) төмендетуге рұқсат етіледі. Ғимарат бөлмелерінің салқындау динамикасын реттеу мәселесін шешу жолдарының бірі қоршау конструкцияларында жылу аккумуляторларын қолдану болып табылады. Жылу аккумуляторлары тәуліктегі әртүрлілікті реттеп, жылытуға кететін энергия мөлшерін азайтуға мүмкіндік береді [6-9].

Қазіргі кезде тәулік бойында біркелкі температура ұстап тұру қажет болған жағдайда ғимараттардың қоршау конструкцияларында фазалық ауысатын жылуаккумуляцялаушы материалдар негізіндегі аккумуляторларды қолдану тиімді [10,11].

Фазалық ауысатын жылуаккумуляциялашы материалдар ретінде заттардың 4 тобы қолданылуы мүмкін: парафин, май қышқылдары, тұздардың гидраттары және металдардың кейбір қосылыстары. Жоғарыда аталған фазалық ауысатын жылуаккумуляциялаушы материалдардың жылуфизикалық қасиеттерін салыстырмалы талдау, жылу аккумуляторлары ретінде парафиндерді практикалық қолданудың тиімді екендігін көрсетеді [12-14]. Бірақ оларды ғимараттардың қоршау конструкцияларында қолдану, фазалық ауысу температурасының жоғарылығы, жылуөткізгіштік коэффициентінің төмен және техникалық парафиндерден басқаларының өзіндік құнының жоғарылығына байланысты қиындықтар туғызады.

Сондықтан ғимараттардың қоршау конструкцияларында бөлмелердегі жылуды реттеуге жарамды жылуаккумуляциялаушы материалдарды, яғни балқу температурасы 25^{0}С төмен материалдарды алу қажеттілігі туындайды [15,16]. Әдебиет көздерін шолулардың

негізінде балқу температурасы 25^0С төмен жылуаккумуляциялаушы материалдарды алуға бағытталған зерттеулер қазіргі заманда өзекті мәселеге айналып отыр.

Тауарлық парафиндер негізінде балқу температурасы 25^0С төмен және жоғары жылусыйымдылыққа ие жылуаккумуляциялаушы материалдарды алу және оларды алудың әдістемесін, техникалық жағдайларын жасау қазіргі заманғы ірі жаңалықтардың бастамасы болып табылады. Қазіргі уақытта термоаккумуляциялық материалдардың индустриясында жоғары жылусыйымдылыққа ие жаңа энерготиімді конструкциялық материалдарды жасау саласында ірі ғылыми нәтижелердің болмау немесе кездеспеуі орын алып отыр.

Балқу температурасы 25^0С төмен және жылусыйымдылығы жоғары жылуаккумуляциялаушы материалдарды алу және сонымен бірге алынған материалдарды теориялық, экпеименттік негіздеу қажеттілігі осы зерттеулерді жүргізудің қажеттілігін айқындайды. өндірісі дамыған елдердің өнімдеріне бәселесе алатын заманауи жылу аккумуляциялаушы композициялық материалдар мен бұйымдардың ішкі нарығының қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін жаңа заманғы технологиялар жасай отырып, табиғи ресурстар мен техногенді қалдықтарды, екінші реттік шикізаттарды тиімді әрі кешенді қолдану негізінде сала өніміншығару өндірістерін дамыту мен жетілдіруді жоғары мақсатты ету қажет.

Парафиндер жылу жинақтаушы материалдар ретінде пайдаланылғанда, салқындату кезінде жылуды босату температурасы абсорбция температурасынан айтарлықтай ерекшеленетінін ескеру қажет. Парафинді жылуды жинақтаушы материалдардың негізі ретінде пайдаланудың басты артықшылығы олардың фазалық өтуі Қазақстан заңнамасымен реттелетін заңнамалық талаптармен, мысалы, тұрғын үй және басқа қоғамдық ғимараттардың санитарлық-гигиеналық нормаларына сай болып табылады, олар циклді көпжылдық жылыту / салқындатады, олардың жылуэнергетикалық қасиеттерін сақтайды және олардың экономикалық құндылығы таза n-алкандар мен басқа қосылыстармен жақсы салыстырылады. Сонымен қатар жылу жинақтаушы материалдарды дайындау кезінде парафиндерді пайдаланудың басты артықшылығы парафиннің жылу қасиеттері болып табылады, онда салқындату кезінде экзотермиялық әсер сіңіру температурасынан ерекшеленеді.

Жаңа жылуаккумуляциялаушы материалдарды және олардың технологиясын жасау қазіргі заманның өзекті мәселесінің бірі, себебі өз ресурстарымен толық қамтамасыз етуге мүмкіндігі бар өңірлік материалдық өндіріс орнын жасау және дамыту шикізат базасын кеңейтуге әрі қалыптастыруға, бұйымдардың энерго- және материалсыйымдылығын төмендетуге, өндірістің тиімділігін жоғарылатуға себін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Cheng, Fei; Wen, Ruilong; Huang, Zhaohui; et al. Preparation and analysis of lightweight wall material with expanded graphite (EG)/paraffin composites for solar energy storage // Applied Thermal Engineering, 2017. - Volume:120. - Pages: 107-114.

2. Cui, Yaping; Xie, Jingchao; Liu, Jiaping; et al. A review on phase change material application in building // Advances In Mechanical Engineering, 2017. - Volume: 9 (6). DOI: 10,1177 / 1687814017700828

3. Wahid, Mazlan Abdul; Hosseini, Seyed Ehsan; Hussen, Hasanen M.; et al.An overview of phase change materials for construction architecture thermal management in hot and dry climate region // Applied Thermal Engineering, 2017. - Volume: 112. - Pages: 1240-1259.

4. Alexeev, V. A., Shishanov, A. V., Chukin, V. F., etc. Heat storages based on shape-stable phase-transitional material // Applied Thermal Engineering. - Volume: 28(4). - Pages: 261-265

5. Serrano, Susana; Barreneche, Camila; Fernandez, A. Ines; et al. Composite gypsum containing fatty-ester PCM to be used as constructive system: Thermophysical characterization of two shape-stabilized formulations // Energy And Buildings, 2015. - Volume: 86. - Pages: 190-193.

6. Серов С.Ф., Дегтярев Н.С. системы аккумуляции теплоты в системах теплоснабжения домов // Промышленное и гражданское строительство. 2010.№10. – С36-39.

7. Снежкин Ю.Ф., Михайлик В.А., Коринчевская Т.В. и др. Удельная теплоемкость и теплопроводность теплоаккумулирующих материалов на основе парафина, буроугольного и полиэтиленового восков // Problemele Energeticii Regionale. TermoEnergetica, 2014. – Vol. 2(25). – P. 38-46.

8. Glucc Bernd. Dynamisches Raummodell zur warmeteechniscen und warmerhysiologischen Bewwrtung. Bericht der RUD. OTTO MEYER – Umwel-Stiftung. Hamburg. 2004/05. С. 231-233.

9. Moulahi, Chadia; Trigui, Abdelwaheb; Karkri, Mustapha; et al. Thermal performance of latent heat storage: Phase change material melting in horizontal tube applied to lightweight building envelopes // Composite Structures, 2016. - Volume: 149. - Pages: 69-78.

10. Амерханов РА. Оптимизация сельскохозяйственных энергетических установок с использованием возобновляемых видов энергии. - М.: Колосс, 2003. 532 с.

11. Теплоизоляционные и акустические материалы. Учебное пособие. Шымкент, ЮКГУ, 2014. 96с.

12. Babaev, B. D. Principles of Heat Accumulation and Heat-Accumulating Materials in Use // High Temperature, 2014. - Volume: 52(5). - Pages: 736-751.

13. Barreneche, Camila; de Gracia, Alvaro; Serrano, Susana; et al. Comparison of three different devices available in Spain to test thermal properties of building materials including phase change materials // Applied Energy, 2013. - Volume:109(SI). - Pages: 421-427.

14. Sari, Ahmet. Thermal Energy Storage Properties and Laboratory-Scale Thermoregulation Performance of Bentonite/Paraffin Composite Phase Change Material for Energy-Efficient Buildings // Journal Of Materials In Civil Engineering, 2017. - Volume: 29 (6). Article Number: 04017001.

15. Suttaphakdee, Pattaraporn; Pongsa, Uraiwan; Kasemsiri, Pornnapa; et al. Thermal Energy Storage Properties Of Form-Stable Paraffin/Recycle Block Concrete Composite Phase Change Material // Journal Of Engineering Science And Technology, 2017. - Volume: 12(1). - Pages: 256-264.

16. Suttaphakdee, Pattaraporn; Dulsang, Nattakan; Lorwanishpaisarn, Narubeth; et al. Optimizing mix proportion and properties of lightweight concrete incorporated phase change material paraffin/recycled concrete block composite // Construction And Building Materials, 2016. - Volume: 127. - Pages: 475-483.

REFERENCES

1. Cheng, Fei; Wen, Ruilong; Huang, Zhaohui; et al. Preparation and analysis of lightweight wall material with expanded graphite (EG)/paraffin composites for solar energy storage // Applied Thermal Engineering, 2017. - Volume:120. - Pages: 107-114.

2. Cui, Yaping; Xie, Jingchao; Liu, Jiaping; et al. A review on phase change material application in building // Advances In Mechanical Engineering, 2017. - Volume: 9 (6). DOI: 10,1177 / 1687814017700828

3. Wahid, Mazlan Abdul; Hosseini, Seyed Ehsan; Hussen, Hasanen M.; et al.An overview of phase change materials for construction architecture thermal management in hot and dry climate region // Applied Thermal Engineering, 2017. - Volume: 112. - Pages: 1240-1259.

4. Alexeev, V. A., Shishanov, A. V., Chukin, V. F., etc. Heat storages based on shape-stable phase-transitional material // Applied Thermal Engineering. - Volume: 28(4). - Pages: 261-265

5. Serrano, Susana; Barreneche, Camila; Fernandez, A. Ines; et al. Composite gypsum containing fatty-ester PCM to be used as constructive system: Thermophysical characterization of two shape-stabilized formulations // Energy And Buildings, 2015. - Volume: 86. - Pages: 190-193.

6. Serov S.F., Degtyarev N.S. sistemy akkumulyacii teploty v sistemah teplosnabzheniya domov // Promyshlennoe i grazhdanskoe stroitel'stvo. 2010.№10. – S36-39.

7. Snezhkin YU.F., Mihajlik V.A., Korinchevskaya T.V. i dr. Udel'naya teploemkost' i teploprovodnost' teploakkumuliruyushchih materialov na osnove parafina, burougol'nogo i poliehtilenovogo voskov // Problemele Energeticii Regionale. TermoEnergetica, 2014. – Vol. 2(25). – P. 38-46.

8. Glucc Bernd. Dynamisches Raummodell zur warmeteechniscen und warmerhysiologischen Bewwrtung. Bericht der RUD. OTTO MEYER – Umwel-Stiftung. Hamburg. 2004/05. C. 231-233.

9. Moulahi, Chadia; Trigui, Abdelwaheb; Karkri, Mustapha; et al. Thermal performance of latent heat storage: Phase change material melting in horizontal tube applied to lightweight building envelopes // Composite Structures, 2016. - Volume: 149. - Pages: 69-78.

10. Amerhanov RA. Optimizaciya sel'skohozyajstvennyh ehnergeticheskih ustanovok s ispol'zovaniem vozobnovlyaemyh vidov ehnergii. - M.: Koloss, 2003. 532 s.

11. Teploizolyacionnye i akusticheskie materialy. Uchebnoe posobie. SHymkent, YUKGU, 2014. 96s.

12. Babaev, B. D. Principles of Heat Accumulation and Heat-Accumulating Materials in Use // High Temperature, 2014. - Volume: 52(5). - Pages: 736-751.

13. Barreneche, Camila; de Gracia, Alvaro; Serrano, Susana; et al. Comparison of three different devices available in Spain to test thermal properties of building materials including phase change materials // Applied Energy, 2013. - Volume:109(SI). - Pages: 421-427.

14. Sari, Ahmet. Thermal Energy Storage Properties and Laboratory-Scale Thermoregulation Performance of Bentonite/Paraffin Composite Phase Change Material for Energy-Efficient Buildings // Journal Of Materials In Civil Engineering, 2017. - Volume: 29 (6). Article Number: 04017001.

15. Suttaphakdee, Pattaraporn; Pongsa, Uraiwan; Kasemsiri, Pornnapa; et al. Thermal Energy Storage Properties Of Form-Stable Paraffin/Recycle Block Concrete Composite Phase Change Material // Journal Of Engineering Science And Technology, 2017. - Volume: 12(1). - Pages: 256-264.

16. Suttaphakdee, Pattaraporn; Dulsang, Nattakan; Lorwanishpaisarn, Narubeth; et al. Optimizing mix proportion and properties of lightweight concrete incorporated phase change material paraffin/recycled concrete block composite // Construction And Building Materials, 2016. - Volume: 127. - Pages: 475-483.

МАЗМҰНЫ

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ	
АБДЫРОВ А.М. ТАШКЕНБАЕВА Ж.М. Қазіргі кезеңде әлемдік тәжірибеде зерттеу университеттерінде мамандарды кәсіптік даярлау ерекшеліктері	7-15
ӘТЕМОВА Қ.Т. ТЛЕУБЕКОВА Л.А. КУПЕШОВА А.Ж. АБДРАХМАНОВА Қ.І. Назарбаев зияткерлік мектебіндегі үздіксіз білім беру мазмұнының инновациялық сипаты	16-20
BERKIMBAYEV K.M. ORAZBEKULY K. BURAYEVA Zh.B Pedagogical creativity - a multistage and complex process	21-24
САРБАСОВА Қ.А. АЛШЫНБАЕВА Ж.Е. Болашақ кәсіптік оқыту педагогтарын даярлау үдерісіне дуальды оқыту жүйесін ендіру	25-31
БЕРКИМБАЕВ К.М. ТАСОВА А.Б. НИЯЗОВА Г.Ж. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің коммуникативті креативтілігін қалыптастыру моделі	32-37
БАЙЗАК У.А. БАЙЗАКОВА Б. Болашақ дәрігерлерді медициналық техника бойынша дайындауды жақсартудың бір жолы	38-42
AKESHOVA M.M. ZHUNAIDULLA D.B. Peculiarities of historical development of case study method	43-48
ФИЛОЛОГИЯ	
СҮЙІНЖАНОВА Ж.К. Тестілеу арқылы тілді білу деңгейін бағалау туралы	49-54
TURLYBEKOV B.D. PERNEKHAN A.E. The role of authentic texts at the foreign language lessons	55-58
БЕЙСЕМБАЕВА С.Б. Кинемы контактоустановления в казахском языке	59-65

ZHAPBAROV N.A.

The theoretical and methodical fundamentals of using the translation in education process 66-70

KAYAALTI M.

Two thomases of english literature 71-73

ҚОШАНОВА Н.Д.
ЕРГӨБЕКОВА Ж.С.

Мұхаммед Пайғамбардың өмір жолына арналған Шәді Жәңгірұлының «Назым сияр шариф» шығармасының фонетикалық құрамы 74-83

GÜNGÖR A.

Eserlerinin perde arkasindaki C.Aytmatov 84-89

KASYMBEKOVA A.K.

Some changes in the old english, middle english, early modern english and modern english 90-96

ТАРИХ, АРХЕОЛОГИЯ

КОЖА М.Б.
ТАСТАНБЕКОВ М.М.

Караванные пути к городам Туркестана 97-105

МҰСТАПАЕВА Д.

Ахмет Ясауиге қатысты мөрлер туралы 106-113

ŞENGÜN A.

Ukaşa Ata ile ilgili anlatilan efsaneler 114-120

ФИЛОСОФИЯ, ДІНТАНУ, ӘЛЕУМЕТТАНУ

БАЛТАБАЕВА А.Ю.
БЕСКЕМПИРОВА А.

Ұлы жібек жолының мәдени мұраларын сақтаудың кейбір мәселелері (Түркістан аймағы мысалында) 121-127

ЖУМАНОВ Т.
ИНЯТБЕКОВА Ж.

Саяси мәдениет: мәні және қалыптасуы 127-131

ЗАҢ, ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР, ЭКОНОМИКА

YDYRYS S.
BAİMAGANBETOV S.

Petrol fiyatlarındaki değişimlerin gıda fiyatları üzerindeki etkisi: kazakistan örneği 132-143

МЫРЗАЛИЕВ Б.С.
ТАЙЖАНОВ Л.Т.

Шағын және моноқалаларды басқарудың ғылыми негіздері 144-153

МАХАНБЕТОВА Ұ.Р.

Аймақтың тамақ өнеркәсібінің инновациялық дамуының экономикалық механизмдері 154-161

МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ

ДАУЛЕТОВА М.Д.

Методы обучения комплексного лечения артериальной гипертензии 162-165

АЛИЕВА Э.Н.,
САРКУЛОВА И.С.

Жатыр артерияларының эмболизациясы 166-170

ИБАДУЛЛАЕВ Е.А.
ТУЛЕГЕНОВА А.А.

Оңтүстік Қазақстан аймағындағы әйелдердің сүт безі ісігін анықтауда маммографиялық тексерудің маңызы 171-175

ИБРАГИМОВА С.И.
ДЖУНУСБЕКОВА Г.А.
НУСКАБАЕВА Г.О.

Предиабет: распространенность и критерии диагностики 176-180

МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА, ХИМИЯ, ФИЗИКА

SEITMURATOV A.
DJANYSOBA D.D.
YESHMURAT G.
MEDEUBAEV N.
DJUZBAEVA A.

Transcendental equations for determination of natural oscillation frequencies 181-189

ТЕМИРБЕКОВ А.Н.

Сапалық шамаларды өңдеудің статистикалық әдісі 190-195

АЙМБЕТОВА И.О.
СУЛЕЙМЕНОВ У.С.
РИСТАВЛЕТОВ Р.А.
КАМБАРОВ М.
Құрылыс саласындағы жылу аккумуляциялық материалдар өндірісінің замануи жағдайы 196-200

İÇİNDEKİLER

PEDAGOJİ, PSİKOLOJİ

ABDIROV A.M.
TAŞKENBAYEVA J.M.

Dünya deneyimi örneğinde araştırma üniversitelerinde mesleki eğitim alanında uzman eğitiminin özellikleri 7-15

ATEMOVA K.T.
TLEVBEKOVA L.A.
KUPEŞOVA A.J.
ABDRAHMANOVA K.İ.

Nazarbayev Entelektüel Okulu'nda sürekli eğitim içeriğinin yenilikçi yapısı 16-20

BERKİMBAYEV K.M.
ORAZBEKULI K.
BURAYEVA J.B.

Pedagojik yaratıcılık - çok aşamalı bir karmaşık süreç 21-24

SARBASOVA K.A.
ALŞINBAYEVA J.E.

Mesleki eğitimin gelecekteki öğretmenlerini hazırlama sürecinde ikili eğitim sisteminin tanıtımı 25-31

BERKİMBAYEV K.M.
TASOVA A.B.
NİYAZOV G.J.

Gelecek ilkokul öğretmenlerinin iletişimsel yaratıcılığının oluşum modeli 32-37

BAYZAK U.A.
BAYZAKOVA B.

Gelecek doktorların tıbbi teknolojisi üzerindeki eğitiminin geliştirmesinin bir yolu 38-42

AKEŞOVA M.M.
JUNAYDULLA D.B.

Vaka çalışması yönteminin tarihsel gelişimin özellikleri 43-48

FİLOLOJİ

SÜYİNJANOVA J.K.

Test yoluyla dil yeterliliğinin değerlendirilmesi hakkında 49-54

TURLIBEKOV B.D.
PERNEKHAN A.E.

Yabancı dil derslerinde özgün metinlerin rolü 55-58

BEYSEMBAYEVA S.B.

Kazak dilindeki iletişim kurmanın kinemaları (sinemaları) 59-65

JAPBAROV N.A.

Eğitim sürecinde çevirinin teori ve metodolojisinin temelini kullanması 66-70

KAYAALTI M.

İngiliz edebiyatının iki Thomas'ı 71-73

KOŞANOVA N.D.
ERGÖBEKOVA J.S.

Hz. Muhammed'in hayatına adanan Şadi Cangiroğlu'nun "Nazım-Siyar Şerif" adlı eserinin fonetik yapısı 74-83

GÜNGÖR A.

Eserlerinin perde arkasındaki C.Aytmatov 84-89

KASIMBEKOVA A.K.

Eski İngilizce, Orta İngilizce, Erken ve Modern İngilizce'deki bazı değişiklikler 90-96

TARIH, ARKEOLOJİ

KOJA M.B.
TASTANBEKOV M.M.

Türkistan şehirlerine kervan yolları 97-105

MUSTAPAYEVA D.

Ahmed Yesevi ile ilgili mühürler hakkında 106-113

ŞENGÜN A.

UKAŞA ATA ile ilgili anlatilan efsaneler 114-120

FELSEFE, İLAHİYAT, SOSYOLOJİ

BALTABAYEV A.Yu.
BESKEMPİROVA A.A.

Büyük İpek Yolu'nun kültürel mirasını korumadaki bazı problemler (Türkistan bölgesi örneğinde) 121-127

JUMANOV T.
İNYATBEKOVA J.

Siyasal kültür: anlamı ve oluşumu 127-131

HUKUK, ULUSLARARASI İLİŞKİLER, EKONOMİ

IDIRIS S.
BAYMAGANBETOV S.

Petrol fiyatlarındaki değişimlerin gıda fiyatları üzerindeki etkisi: Kazakistan örneği 132-143

MIRZALİYEV B.S.
TAYJANOV L.T.

Küçük ve tek sanayili şehirlerin yönetiminin bilimsel temelleri 144-153

MAHAMBETOVA U.R.

Bölgedeki gıda endüstrisinin yenilikçi gelişiminin ekonomik mekanizmaları 154-161

TIP, BİYOLOJİ, EKOLOJİ

DAVLETOVA M.D.

Arteriyel hipertansiyonun karmaşık tedavisinin öğretim yöntemleri 162-165

ALİYEVA E.N.
SARKULOVA İ.S.

166-170

Rahim arterlerin embolizasyonu (literatür taraması)

İBADULLAYEVA E.A.
TULEGENOVA A.A.

Güney Kazakistan bölgesindeki kadınların meme kanserinin mamografik incelemesinin önemi 171-175

İBRAGİMOVA S.İ.
DJUNUSBEKOVA G.A.
NUSKABAYEVA G.O.

176-180

Prediyabet: yaygınlığı ve tanı kriterleri

MATEMATİK, BİLİŞİM, KİMYA, FİZİK

SEYTMURATOV A.
JANISOVA D.D.
EŞMURAT G.
MEDEVBAYEV N.
JUZBAYEVA A.

Doğal salınım frekanslarının belirlenmesi için transandantal denklemler 181-189

TEMİRBEKOVA A.N.

Kalite göstergelerinin işlenmesi için istatistiksel yöntem 190-195

AYMBETOVA İ.O.
SULEYMENOV U.S.
RİSTAVLETOV R.A.
KAMBAROV M.

İnşaat sektöründe ısı depolama malzemelerinin üretiminin şimdiki durumu 196-200

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ	
АБДЫРОВ А.М. ТАШКЕНБАЕВА Ж.М. Особенности подготовки специалистов профессионального обучения в исследовательских университетах на примере мирового опыта	7-15
АТЕМОВА К.Т. ТЛЕУБЕКОВА Л.А. КУПЕШОВА А.Ж. АБДРАХМАНОВА К.И. Инновационный характер содержания непрерывного образования в Назарбаев Интеллектуальной школе	16-20
БЕРКИМБАЕВ К.М. БУРАЕВА Ж.Б. ОРАЗБЕКУЛЫ К. Педагогическая креативность – многоэтапный сложный процесс	21-24
САРБАСОВА К.А. АЛШЫНБАЕВА Ж.Е. Введение дуальной системы обучения в процесс подготовки будущих педагогов профессионального обучения	25-31
БЕРКИМБАЕВ К.М. ТАСОВА А.Б. НИЯЗОВА Г.Ж. Модель формирования коммуникативно-креативного творчества будущих учителей начальных классов	32-37
БАЙЗАК У.А. БАЙЗАКОВА Б. Об одном пути улучения подготовки будущих врачей по медицинской технике	38-42
АКЕШОВА М.М. ЖУНАЙДУЛЛА Д.Б. Особенности исторического развития метода кейс – стади	43-48
ФИЛОЛОГИЯ	
СУЙИНЖАНОВА Ж. Оценка уровня знания языка через тестирование	49-54
ТУРЛЫБЕКОВ Б.Д. ПЕРНЕХАН А.Е. Роль аутентичных текстов на уроках иностранного языка	55-58
БЕЙСЕМБАЕВА С.Б. Кинемы контактоустановления в казахском языке	59-65

ЖАПБАРОВ Н.А.

Использование основы теории и методологии перевода в учебном процессе 66-70

КАЙАЛТИ М.

Две Томасы английской литературы 71-73

КОШАНОВА Н.Д.
ЕРГУБЕКОВА Ж.С.

Фонетический состав произведения «Назым-сияр шариф» Шади Жангирулы, посвященный жизни Пророка Мухаммеда 74-83

ГУНГУР А.

В тени образов творчества Чингиза Айтматова 84-89

КАСЫМБЕКОВА А.К.

Некоторые изменения в древнеанглийском, среднеанглийском, раннем и современном английском языках 90-96

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ

КОЖА М.Б.
ТАСТАНБЕКОВ М.М.

Караванные пути к городам Туркестана 97-105

МУСТАПАЕВА Д.

О печатях, относящихся к Ахмеду Ясави 106-113

ШЕНГУН А.

Легенды о Укаша ате 114-120

ФИЛОСОФИЯ, РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ, СОЦИОЛОГИЯ

БАЛТАБАЕВА А.Ю.
БЕСКЕМПИРОВА А.

Некоторые проблемы сохранения культурного наследия Великого шелкового пути 121-127

ЖУМАНОВ Т.А.
ИНЯТБЕКОВА Ж.

Политическая культура: сущность и формирование 127-131

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ, ЭКОНОМИКА

ЫДЫРЫС С.
БАЙМАГАНБЕТОВ С.

Влияние колебаний цен нефти на расценки продовольственных товаров в Казахстане 132-143

МЫРЗАЛИЕВ Б.С.
ТАЙЖАНОВ Л.Т.

Научные основы управления малых и моногородов 144-153

МАХАНБЕТОВА У.Р.

Экономические механизмы инновационного развития легковой пищевой промышленности 154-161

МЕДИЦИНА, БИОЛОГИЯ, ЭКОЛОГИЯ

ДАУЛЕТОВА М.Д.

Методы обучения комплексного лечения артериальной гипертензии 162-165

АЛИЕВА Э.Н.,
САРКУЛОВА И.С.

Эмболизация маточных артерий (обзор литературы) 166-170

ИБАДУЛЛАЕВ Е.А.
ТУЛЕГЕНОВА А.А.

Значение маммографического исследования в диагностике опухолей молочной железы у женщин Южного региона 171-175

ИБРАГИМОВА С.И.
ДЖУНУСБЕКОВА Г.А.
НУСКАБАЕВА Г.О.

Предиабет: распространенность и критерии диагностики 176-180

МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА, ХИМИЯ, ФИЗИКА

СЕЙТМУРАТОВ А.
ЖАНЫСОВА Д.Д.
ЕШМУРАТ Г.
МЕДЕУБАЕВ Н.
ЖУЗБАЕВА А.

Трансцендентные уравнения для определения частот собственных колебаний 181-189

ТЕМИРБЕКОВ А.Н.

Статистический метод обработки качественных показателей 190-195

АЙМБЕТОВА И.О.
СУЛЕЙМЕНОВ У.С.
РИСТАВЛЕТОВ Р.А.
КАМБАРОВ М.

Современное состояние теплоаккумулирующих материалов в строительной индустрии 196-200

CONTENT

PEDAGOGY, PSYCHOLOGY	
ABDIROV A.M. TASHKENBAEVA Zh.M. Features of professional training specialists in the world experience universities	7-15
ATEMOVA K.T. TLEUBEKOVA L.A. KUPESHOVA A.Zh. ABDRAKHMANOVA K.I. The innovative character of ongoing educational content in Nazarbayev intellectual school	16-20
BERKIMBAYEV K.M. ORAZBEKULY K. BURAYEVA Zh.B. Pedagogical creativity - a multistage and complex process	21-24
SARBASOVA K.A ALSHYNBAYEVA Zh. E. Introduction of the dual system of training in the process of training future teachers of professional training	25-31
BERKIMBAYEV K.M. TASOVA A.B. NIYAZOVA G.Zh. The model of the formation of communicative and creative creativity of future teachers of primary school	32-37
BAIZAK U. BAIZAKOVA B. About one way to improve the training of future doctors in medical technology	38-42
AKESHOVA M.M. ZHUNAIDULLA D.B. Peculiarities of historical development of case study method	43-48
PHILOLOGY	
SUINZHANOVA Zh. Language asessment through testing	49-54
TURLYBEKOV B.D. PERNEKHAN A.E. The role of authentic texts at the foreign language lessons	55-58
BEISSEMBAYEVA S.B. Cinema of contact testing in the kazakh language	59-65

ZHAPBAROV N.A.

The theoretical and methodical fundamentals of using the translation in education process 66-70

KAYAALTI M.

Two thomases of english literature 71-73

KOSHANOVA N.D.
YERGUBEKOVA J.S.

The phonetic composition of the work “Nazim Sıar Sharif” by Shady Zhangiruly, dedicated to the life of the Prophet Muhammad 74-83

GUNGUR A.

In the background of heroes of Chingiz Aytmatov’s creations 84-89

KASYMBEKOVA A.K.

Some changes in the old english, middle english, early modern english and vodern english 90-96

HISTORY, ARCHAEOLOGYE

KOJA M.B.
TASTANBEKOV M.M.

Caravan paths to Turkestan cities 97-105

MUSTAPAYEVA D.U.

About the seals related to ahmed yassawi 106-113

SHENGUN A.

Legends About Ukasa Ata 114-120

PHILOSOPHY, RELIGIOUS STUDIES, SOCIOLOGY

BALTABAYEVA A.YU.
BESKEMPIROVA A.

Some problems of Great Silk Road’s cultural heritage preservation 121-127

ZHUMANOV T.A.
INYATBEKOVA ZH.

Political culture: Essence and formation 127-131

LAW, INTERNATIONAL RELATIONS, ECONOMY

YDYRYS S.
BAİMAGANBETOV S.

Im pact of oil price fluctuationsor or food prices in Kazakhstan 132-143

MYRZALIYEV B.S.
TAYZHANOV L.T.

The scientific basis of management of small and single-industry towns 144-153

MAHANBETOVA U.R.

Economic mechanisms of innovative development of eight food industry 154-161

MEDICINE, ECOLOGY, BIOLOGY

DAULETOVA M.D.

Methods of teaching complex treatment of arterial hypertension 162-165

ALIYEVA E.N.
SARQULOVA I.S.

Embolization of uterine arteries (review of literature) 166-170

IBADULLAEV E.
TULEGENOVA A.

The mearing of mammographic researching in the detection of breast tumors in women of the southern region 171-175

IBRAGIMOVA S.I.
DJUNUSBEKOVA G.A.
NUSKABAYEVA G.O.

Prediabetes: prevalence and diagnostic criteria 176-180

MATHEMATICS, COMPUTER SCIENCE, CHEMISTRY, PHYSICS

SEITMURATOV A.
DJANYSOVA D.D.
YESHMURAT G.
MEDEUBAEV N.
DJUZBAEVA A.

Transcendental equations for determination of natural oscillation frequencies 181-189

TEMIRBEKOV A.N.

Statistical method of processing quality indicators 190-195

AIMBETOVA I.O.
SULEYMENOV U.S.
RISTAVLETOV R.A.
KAMBAROV M.

Modern state of heat-accumulating materials in the construction industry 196-200

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

АБДЫРОВ А.М.	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті.
ТАШКЕНБАЕВА Ж.М.	-PhD докторант, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті.
ӘТЕМОВА Қ.Т.	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор м.а., Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
ТЛЕУБЕКОВА Л.А.	- PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
КУПЕШОВА А.Ж.	-Педагогикалық шеберлер орталығының тренері
АБДРАХМАНОВА Қ.І.	-физика-математика бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің директоры.
БЕРКИМБАЕВ К.М.	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ОРАЗБЕКҰЛЫ Қ.	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
БУРАЕВА Ж.Б.	-докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
САРБАСОВА Қ.А.	-педагогика ғылымдарының докторы, профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті.
АЛШЫНБАЕВА Ж.Е.	-PhD, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті.
ТАСОВА А.	-PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
НИЯЗОВА Г.Ж.	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
БАЙЗАҚ Ү.А.	- педагогика ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
БАЙЗАҚОВА Б.	- биология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
АКЕШОВА М.М.	PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ЖҰНАЙДУЛЛА Д.Б.	-магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
СҮЙІНЖАНОВА Ж.К.	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ТҰРЛЫБЕКОВ Б.Д.	-социология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ПЕРНЕХАН А.Е.	-магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

БЕЙСЕМБАЕВА С.Б.	-педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ЖАПБАРОВ Н.А.	-аға оқытушы, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.
КАЙААЛТИ М.	-Эрджиес университетінің оқытушысы, Кайсери қаласы (Түркия).
ҚОШАНОВА Н.Д.	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
ЕРГУБЕКОВА Ж.С.	-PhD, доцент м.а., Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
ГҮНГӨР А.	- доктор доцент, Гиресун университеті (Түркия).
ҚАСЫМБЕКОВА А.К.	-филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
ШЕНГҮН А.	-филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи Халықаралық атындағы қазақ-түрік университеті.
ҚОЖА М.Б.	-тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ТАСТАНБЕКОВ М.М..	-тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
МҰСТАПАЕВА Д.	- тарих ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
БАЛТАБАЕВА А.Ю.	-философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
БЕСКЕМПИРОВА А.	-докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ЖУМАНОВ Т.	-философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ИНЯТБЕКОВА Ж.	-магистрант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ЫДЫРЫС С.	-экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
БАЙМАҒАНБЕТОВ С.	- PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
МЫРЗАЛИЕВ Б.С.	- экономика ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
ТАЙЖАНОВ Л.Т.	-PhD, аға оқытушы Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.
МАХАНБЕТОВА Ұ.Р.	-экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

ДАУЛЕТОВА М.Д. -медицина ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

АЛИЕВА Э.Н. - оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

САРКУЛОВА И.С. - оқытушы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

ИБАДУЛЛАЕВ Е.А. -медицина ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

ТУЛЕГЕНОВА А.А -ассистент, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы.

ИБРАГИМОВА С.И. -докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

ДЖУНУСБЕКОВА Г.А. -медицина ғылымдарының докторы, ассоц. профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

НҰСҚАБАЕВА Г.О. -медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, м.а. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

СЕЙТМҰРАТОВ А.Ж. -физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.

ЖАНЫСОВА Д.Д. -докторант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.

ЕШМҰРАТ Г. -докторант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.

МЕДЕУБАЕВ Н. -докторант, Е.Бөкетов атындағы ҚарМУ.

ЖҮЗБАЕВА А. -докторант, Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті.

ТЕМИРБЕКОВ А.Н. -техника ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

АЙЫМБЕТОВА И.О. -техника ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

СУЛЕЙМЕНОВ У.С. -техника ғылымдарының докторы, профессор, М.Әуезов атындағы оңтүстік қазақстан мемлекеттік университеті.

РИСТАВЛЕТОВ Р.А. - техника ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.

КАМБАРОВ М. - техника ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті.

YAZARLAR HAKKINDA BİLGİ

ABDIROV A.M.	- Prof. Dr., S. Seyfullin Kazak Agroteknik Üniversitesi.
TAŞKENBAYEVA J.M.	- PhD, S. Seyfullin Kazak Agroteknik Üniversitesi.
ATEMOVA K.T.	- Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
TLEUBEKOVA L.A..	- Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
KUPEŞOVA A.J.	- PUM Antrenörü (Pedagojik Ustalar Merkezi)
ABDRAHMANOV K.İ.	- Nazarbayev Fizik-Matematik Entelektüel okulu müdürü
BERKİMBAYEV K.M.	- Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
ORAZBEKULI K.	- Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
BAYZAK U.A.	- Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
BURAYEVA J.B.	-Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
BAYZAKOVA B.	-Bioloji bilimleri Yrd. Doç., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
SARBASOVA K.A.	-Prof. Dr., S. Seyfullin Kazak Agroteknik Üniversitesi.
ALŞINBAYEVA J.E.	-PhD, Karagandı Devlet Teknik Üniversitesi
TASOVA A.	-Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
NİYAZOVA G.J.	- Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
AKEŞOVA M.M.	-PhD, Yrd.Doç., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
JUNAYDULLA D.B.	-Yüksek lisans öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
SÜYINJANOVA J.K.	- Yrd.Doç., Öğretim Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
TURLIBEKOV B.D.	- Yrd.Doç., Öğretim Üyesi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
PERNEHAN A.E.	-Yüksek lisans öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
BEYSEMBAYEVA S.B.	-Yrd.Doç., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
JAPBAROV N.A.	-Öğretim görevlisi, Korkıt Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi.
KAYAYALTI M.	-Müfettiş, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
KOŞANOVA N.D.	- Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
ERGÖBEKOVA J.S.	PhD, Yrd.Doç., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
GÜNGÖR A.	- Doç.Dr., Giresun Üniversitesi (Türkiye)
KASIMBEKOVA A.K.	- Doç.Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
ŞENGÜL A.	-Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
KOJA M.B.	- Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
TASTANBEKOV M.M.	-Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak

	Üniversitesi.
MUSTAPAYEVA D.	- Yrd. Doç., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
BALTABAYEVA A.YU.	-Prof. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
BESKEMPİROVA A.	-Doktora öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
JUMANOV T.	-Doç.Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
İNYATBEKOVA J.	-Yüksek lisans öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
IDIRIS S.	-Prof.Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
BAYMAGAMBETOV S.	- PhD, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
MIRZALİYEV B.S.	- Prof.Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
TAYJANOV L.T.	-PhD, Öğretim görevlisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
MAHANBETOVA U.R.	- Doç.Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
DAVLETOVA M.D.	-Yrd. Doç., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
ALİYEVA E.N.	- Öğretmen, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
SARKULOVA İ.S.	- Öğretmen, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
İBADULLAYEV E.A.	-Yrd. Doç., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
TULEGENOVA A.A.	-Araştırma görevlisi, Güney Kazakistan Tıp Akademisi (Çimkent).
İBRAGİMOVA S.İ.	-Doktora Öğrencisi, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
DJUNUSBEKOVA G.A.	-Doç.Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
NUSKABAYEVA G.O.	-Yrd.Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
SEYTMURATOV A.	-Prof. Dr. Korkıt Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi.
JANISOVA D.D.	-Doktora Öğrencisi, Korkıt Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi.
EŞMURAT G.	-Doktora Öğrencisi, Korkıt Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi.
MEDEVBAYEV N.	-Doktora Öğrencisi, E.Böketov Karagandı Tıp Üniversitesi.
JÜZBAYEVA A.	- Doktora Öğrencisi, Korkıt Ata Kızılorda Devlet Üniversitesi.
TEMİRBEKOV A.N.	-Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
AYIMBETOVA İ.O.	- Yrd. Doç., Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
SULEYMENOV U.S.	-Prof. Dr., M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi.
RİSTAVLETOV R.A.	- Doç. Dr., M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi.
KAMBAROV M.	- Doç. Dr., M. Avezov Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

АБДЫРОВ А.М.	- доктор педагогических наук, профессор, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина.
ТАШКЕНБАЕВА Ж.М.	-PhD, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина.
АТЕМОВА К.Т.	-доктор педагогических наук, и.о. профессора, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави.
ТЛЕУБЕКОВА Л.А.	-PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
КУПЕШОВА А.Ж.	- тренер Центр педагогического мастерства.
АБДРАХМАНОВА К.И.	- директор интеллектуальной школы Назарбаев физико-математического направления.
БЕРКИМБАЕВ К.М.	-доктор педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ОРАЗБЕКУЛЫ К.	-кандидат педагогических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
БУРАЕВА Ж.Б.	- PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
САРБАСОВА К.А.	- доктор педагогических наук, профессор, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина.
АЛШЫНБАЕВА Ж.Е.	-PhD доктор, Карагандинский государственный технический университет.
БАЙЗАК У.А.	- доктор педагогических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
БАЙЗАКОВА Б.	-кандидат биологических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ТАСОВА А.	- PhD докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
НИЯЗОВА Г.Ж.	-кандидат педагогических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
АКЕШОВА М.М.	- PhD, и.о. доцента, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ЖУНАЙДУЛЛА Д.Б.	-магистрант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
СУИЙНЖАНОВА Ж.К.	-кандидат филологических наук, и.о. доцента, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ТУРЛИБЕКОВ Б.Д.	-кандидат социологических наук, и.о. доцента , Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ПЕРНЕХАН А.Е.	-магистрант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.

БЕЙСЕМБАЕВА С.Б.	-кандидат педагогических наук, и.о.доцента, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ЖАПБАРОВ Н.А.	-старший преподаватель, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата.
КАЙААЛТИ М.	- преподаватель университета Эрджиес, Кайсери (Турция).
ҚОШАНОВА Н.Д.	-кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ЕРГУБЕКОВА Ж.С.	-PhD и.о.доцента, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави.
ГУНГОР А.	- доктор доцент, Гиресун университеті (Турция).
КАСЫМБЕКОВА А.К.	- кандидат филологических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ШЕНГҮН А.	-кандидат филологических наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
КОЖА М.Б.	-доктор исторических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ТАСТАНБЕКОВ М.М..	-кадидат исторических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
МУСТАПАЕВА Д.	- кадидат исторических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
БАЛТАБАЕВА А.Ю.	-кандидат философических наук, доцент Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
БЕСКЕМПИРОВА А.	-докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ЖУМАНОВА Т.	-кандидат философических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ИНЯТБЕКОВА Ж.	-магистрант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ЫДЫРЫС С.	-доктор экономических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
БАЙМАГАНБЕТОВ С.	- PhD, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
МЫРЗАЛИЕВ Б.С.	-доктор экономических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ТАЙЖАНОВ Л.Т.	- PhD, старший преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
МАХАНБЕТОВА У.Р.	- доктор экономических наук, доцент,

	Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ДАУЛЕТОВА М.Д.	-кандидат медицинских наук, и.о. доцента Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
АЛИЕВА Э.Н.	- преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
САРКУЛОВА И.С.	- преподаватель, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ИБАДУЛЛАЕВ Е.А.	- кандидат медицинских наук, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ТУЛЕГЕНОВА А.А.	- ассистент, Южно-Казахстанская медицинская академия.
ИБРАГИМОВА С.И.	-докторант, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
ДЖУНУСБЕКОВА Г.А.	- доктор медицинских наку, ассоц. профессор, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
НУСКАБАЕВА Г.О.	-кандидат медицинских наку, и.о. доцента, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
СЕЙТМУРАТОВ А.Ж.	-доктор физико-математических наук, профессор, Кызылординский государственный университет имени Коркыт ата.
ЖАНЫСОВА Д.Д.	-докторант, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата.
ЕШМУРАТ К.	-докторант, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата.
МЕДЕУБАЕВ Г.	-докторант, КарГУ имени Е.Букетова.
ЖУЗБАЕВА А.	-докторант, Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата.
ТЕМИРБЕКОВ А.Н.	-кандидат технических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
АЙЫМБЕТОВА И.О.	-кандидат технических наук, доцент, Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
СУЛЕЙМЕНОВ У.С.	-доктор технических наук, профессор, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова.
РИСТАВЛЕТОВ Р.А.	-кандидат технических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова.
КАМБАРОВ М.	-кандидат технических наук, доцент, Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

ABDIROV A.M.	-Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin
TASHKENBAEVA ZH.M	-Doctorate of Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin
ATEMOVA K. T.	-PhD, Acting Professor A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
TLEUBEKOVA L. A.	-Doctorate, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
KUPESHOVA A. ZH.	-CPM trainer (Center for Pedagogical Masters)
ABDRAKHMANOVA K. I.	-Principal of Nazarbayev Intellectual schools in Physics And Mathematics.
BERKİMBAYEV K.M.	-Doctor, Professor, Vice-president for scientific research affairs of A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
BURAYEVA J.B.	-PhD, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
ORAZBEKULI K.	-Candidate of Pedagogical Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
SARBASOVA K.A.	-Doctor of Pedagogical Sciences, Professor Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin
ALSHINBAEVA ZH.E..	-PhD, Karaganda State Technical University
TASOVA A.	-PhD, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
NIAZOVA G.ZH..	-Candidate of Pedagogical Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
BAIZAK U.	-Doctor of Pedagogical Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
BAIZAKOVA B.	-Candidate of Biological Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
AKESHOVA M.M.	-PhD, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
ZHUNAIDULLA D.B.	-Master student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
SUYİNJANOVA J.K.	-Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
TURLYBEKOV B.D.	-Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
PERNEKHAN A.E.	-Master student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
BEISEMBAEVA S.B.	-Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
ZHAPBAROV N.A.	-Master, Senior teacher, Korkyt Ata Kyzylorda State University
KAYAALTI M.	-Teacher, Erdjies university, Kayseri city, Turkey
KOSHANOVA N.D.	-Candidate of Philology Sciences, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
ERGUBEKOVA ZH.S.	-PhD, Acting Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
GUNGOR A.	-Doctor, Docent, Giresun University, Turkey
KASYMBEKOVA A.K.	-Senior teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
SHENGUN A.	-Candidate of Philology Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
KOJA M.B.	-Doctor of Historical Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
TASTANBEKOV M.M.	-Candidate of Historical Science, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University

MUSTAPAYEVA D.U.	-Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
BALTABAEVA A.U.	-Candidate of Philosophy Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
BESKEMPIROVA A.	-Doctorate, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
ZHUMANOV T.	-Candidate of Philosophy Sciences, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
INYATBEKOVA ZH.	-Master student, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
YDYRYS S.	-Doctor of Economics Sciences, Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
BAIMAGANBETOV S.	- PhD, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
MYRZALIYEV B.	-Doctor of Economics Sciences, Professor A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
TAIZHANOV L.T.	-PhD, Senior teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
MAHANBETOVA U.R.	-Candidate of Economics Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
DAULETOVA M.D.	-Candidate of Medical Sciences, Associate Professor, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
ALIEVA E.N.	-Teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
SARKULOVA I.S.	-Teacher, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
IBADULLAEV E.A.	- Candidate of Medical Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
TULEGENOVA A.A.	-Assistant South Kazakhstan Medical Academy (Shymkent).
IBRAGIMOVA S.I.	-Doctorate, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
DJUNUSBEKOVA G.A.	-Doctor of Medical Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
NUSKABAEVA G.O.	-Candidate of Medical Sciences, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University
SEITMURATOV A.	-Doctor of Physico-Mathematical Sciences, Professor, Kzylorda State University named after Korkyt Ata.
DJANYSOVA D.D.	-Doctorate, Kzylorda State University named after Korkyt Ata.
YESHMURAT G.	-Doctorate, Kzylorda State University named after Korkyt Ata.
MEDEUBAEV G.	-Doctorate, Karaganda State University named after E.Buketov
ZHUZBAEVA A.	-Doctorate, Kzylorda State University named after Korkyt Ata.
TEMIRBEKOV A.N.	-Candidate of Technical Sciences, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University.
AYIMBETOVA I.O.	-Candidate of Technical Sciences, Docent, A.Yassawi International Kazakh-Turkish University.
SULEIMENOV U.S.	- Doctor of Technical Sciences, Professor, South-Kazakhstan State University named after M. Auezova
RISTAVLETOV R.A.	-Candidate of Technical Sciences, South-Kazakhstan State University named after M. Auezova
KAMBAROV M.	-Candidate of Technical Sciences, South-Kazakhstan State University named after M. Auezova

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVİ ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Редакцияның мекен-жайы
161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 414-бөлме
☎(8-725-33) 6-36-36 (1960),
E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

Ғылыми редакторлар: профессор Бекжігіт Сердәлі
ф.ғ.к. Асил Шеңгүн
***Аға редактор:* Әбілдаева Гүлжан**
***Редактор:* Садыкова Айгүл**

Жарияланған мақала авторының пікірі
редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына автор жауап береді.
Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.
«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Журнал Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.
Басуға 29.10.2018 ж. қол қойылды. Пішімі 60 х 84 1/8. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 17,5. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 858. ©

Баспахана мекен-жайы
161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29, 2-ші ғимарат
☎(8-725-33) 6-37-21 (1080),(1083)
E-mail: baspahana@ayu.edu.kz

ISSN 2306-7365
0 3
9 772306 736136

ИНДЕКС 75637

tel: 8 (72533) 6 36 36 Fax: 8 (72533) 6 38 01
www.habarshy.ayu.edu.kz

ТҰРАН
баспаханасы